

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Rima

— C I C Ė N I E N Ė —

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTYSTĖS
RANKRAŠTINĖS KNYGOS KULTŪRA
(IKI XVI a. ANTROSIOS PUSĖS)

D A K T A R O D I S E R T A C I J A

HUMANITARINIAI MOKSLAI,
KOMUNIKACIJA IR INFORMACIJA (o6 H)

Vilnius, 2011

Disertacija rengta 2006–2010 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

prof. habil. dr. DOMAS KAUNAS
(Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai,
komunikacija ir informacija – 06 H)

Konsultantai:

prof. dr. ARVYDAS PACEVIČIUS
(Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai,
komunikacija ir informacija – 06 H)

prof. dr. RIMVYDAS PETRAUSKAS
(Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

TURINYS

Įvadas / 5

I. KNYGA LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE:

SKLAIDOS IR FUNKCIONAVIMO SĄLYGOS / 28

1. Evangelizacijos procesas / 30

2. Stačiatikiai ir Bažnytinės unijos siekis / 38

3. Valdovo dvaras / 42

4. Raštinė / 47

5. Mokymas / 50

II. ANKSTYVOJI KNYGOS VISUOMENĖ: GENEZĖ IR RAIDA / 55

1. Asmenys ir knygos funkcionavimo formos / 55

1.1. Asmenys – užsakovai, dovanotojai ir savininkai / 55

1.2. Knygos meistrai / 64

2. Knygos recepcija visuomenėje / 73

3. Knygos samprata šaltiniuose / 81

III. RANKRAŠTINĖS KNYGOS MEISTRYSTĖ / 87

1. Knygos gamybos procesas / 87

1.1. Skriptoriumo darbo taisyklės ir tradicijos / 87

1.2. Darbo organizacija / 90

1.3. Rašymo procesas ir jo trukmė / 93

2. Knygos medžiagos ir rašymo įrankiai / 96

2.1. Pergamentas, popierius / 96

2.2. Rašymo įrankiai, rašalas ir spalvoti pigmentai / 103

IV. KNYGOS ARCHITEKTONIKOS RAIDA / 106

1. Knygos pavidalo kaita / 106

1.1. Knygos formatas ir blokas / 106

1.2. Įrišimai / 110

- 2. Turinio ir vaizdo vienovė / 116
 - 2.1. Teksto laukas / 117
 - 2.2. Raštas / 118
 - 2.3. Pagrindinis ir pagalbiniai tekstai / 121
 - 2.4. Knygos puošyba ir iliustracijos / 127

Išvados / 137

Šaltiniai ir literatūra / 142

Santrumpos / 158

PRIEDAI

- 1. Asmenys, turėję knygas arba prisidėję prie knygos kultūros plėtros XIV a.–XVI a. antrojoje pusėje / 159
- 2. Knygos meistrai / 193
- 3. Knygos aprašo forma / 213
- 4. Paveikslai / 214

ĮVADAS

Naujo kultūros reiškinių recepciją visuomenėje teoretikai vadina kultūriniu pakitimu. Tokiam kultūriniam pakitimui priskirtina ir knygos reiškinių recepcija bei sklaida, veikusi socialinę ir kultūrinę visuomenės raidą. Ilgainiui šiame procese atsiranda sąlygos atskiriems individams formuoti naują įprotį (pvz., turėti knygą, ją puoselėti), kuris vėliau priimamas ir perduodamas ateinančioms kartoms¹.

Ilgus metus šalies kultūros istorijoje, pradedant Vaclovo Biržiškos, Jurgio Lebedžio tyrinėjimais, rankraštinės knygos istorija buvo aptariama kartu su senosios raštijos istorija, minėti tik svarbiausi raštijos artefaktai (dažniausiai *Lietuvos metraščiai*, *Lietuvos Statutai*, *Lietuvos Metrika*, *Goštauto maldynas*). Vyraujant lituanocentriniam (kalbos ir etninės teritorijos) tyrimų modeliui, tiek pačiai rankraštinei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) knygai, tiek jos sklaidos sąlygoms buvo skiriamas fragmentiškas dėmesys, o rankraštinė knyga nebuvo atskiro tyrimo objektu. Atsisakius kultūros istorijai taikyto kalbinio kriterijaus, stengiantis suvokti *kultūrinius procesus LDK visoje geografinėje ir etnokonfesinėje jos pilnatvėje*², išsiplėtė ir rankraštinės knygos istorijos tyrimų laukas. Į jį įtraukus LDK sukurtas ir funkcionavusias įvairių konfesijų bei pasaulietinio turinio knygas tiek lotynų, tiek bažnytine slavų, rusėnų bei kitomis kalbomis, atsirado galimybė naujai pažvelgti į ankstyviausią knygos istorijos etapą LDK. Knygos, kaip dvasinės ir materialinės kultūros objektas, įkūnydamos visuomenės poreikius, kartu liudija jos raidą. Todėl labai svarbu ištirti veiksnius, lėmusius knygos reiškinių recepciją ir sklaidą, perėmimo–perdavimo procese dalyvaujančią visuomenę, pačios knygos kaitą. LDK kultūros istorija nebus išsami, jei joje nebus vieno iš esminių jos sandų: rankraštinės knygos, spausdintos knygos pirmtakės, istorijos. Tyrime keliami problema – kada ir kaip rankraštinės knygos kultūros reiškinys buvo perimtas ir plito LDK visuomenėje. Šio reiškinio recepcijos ir sklaidos tyrimas patikslintų turimas žinias apie raštijos raidos sąlygas, o tuo pačiu atskleistų iki šiol nežinomus LDK kultūros istorijos faktus bei tendencijas.

¹ MURDOCK, George P. Kultūros prigimtis. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 217.

² PETRAUSKAS, Rimvydas. Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, nr. 23, p. 83.

ISTORIOGRAFIJA. LDK rankraštinės knygos istoriografijos ištakos sietinos su XIX a. pradžia. Pirmasis apie rankraštinės knygos mokslą ir jos tyrimų metodus rašė Vilniaus universiteto istorikas profesorius Joachimas Lelewelis knygoje *Dvejetas bibliografinių knygų*³. Antrajame šio veikalio tome bei skyriuje *Kas yra bibliografija?* jis, sekdamas austro Michaelio Deniso veikalais, bibliografijos moksle išskyrė mokslą apie rankraščius, t. y. *grafiką*, o rašytinę, rankraštinę knygą siūlė vertinti *grafiskai*. J. Lelewelis pirmasis paskelbė ir *Lietuvos Metrikoje* rastą knygų sąrašą, jį įvardijęs Žygimanto Senojo biblioteka. Šio istoriko darbais sekė Vilniaus universitete dirbęs knygotyriminkas Aleksandras Wiktoras Bohatkiewiczzius⁴. Šie du mokslininkai – pirmieji LDK knygos istorikai – nubrėžė gaires tolesniems rankraštinės knygos tyrimams, kurie, 1832 m. uždarius Vilniaus universitetą, Lietuvoje nutrūko.

XIX a. vidurio įvykių sumaištyje daug LDK teritorijoje perrašytų ir funkcionavusių knygų atsidūrė Rusijos kolekcininkų rankose, bibliotekų rinkiniuose. Įtvirtinant carinę politiką ir rusiškąją kultūrą, tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje slavų kalbos, literatūros bei kultūros istorikai aktyviai domėjosi ir LDK slaviškąją raštija. Kodeksus šie mokslininkai vadino Vakarų Rusijos krašto palikimu, laikė juos vienu iš regioninių variantų visos Rusijos knygų kultūroje. Pasirodė pirmosios žinutės apie Maskvos ir Peterburgo bibliotekose saugomas LDK rankraštines knygas. Buvo publikuojamos svarbesnių rankraštinių knygų faksimilės⁵, sudaryti Rusijos bibliotekose saugomų kodeksų vandenženklų atlasai⁶, rinkinių katalogai⁷. Kitus tyrėjus domino pavienių šaltinių tekstologinė analizė, tekstų tarpusavio ryšiai, kodeksų istorija⁸. Baltarusių kilmės mokslininkas Eufimijus Karskis, remdamasis tekste užfiksuotos šnekamosios kalbos elementais, pirmasis datavo ankstyviausią LDK rusėnų kalba surašytą rinki-

³ LELEWEL, Joachim. *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke Historia drukarni Krakowskich tudzież Historia biblioteki uniw. Jagiell. w Krakowie a przydany katalog inkunabułów polskich*. Wilno, 1826. T. 2, p. 239–261.; BOHATKIEWICZ, Aleksandras Wiktoras. *Veikalas apie visuotinę bibliografiją*. Parengė: A. Braziūnienė, A. Navickienė, S. Rankelienė. Vilnius, 2004, p. 209–238.

⁴ BOHATKIEWICZ, Aleksandr Wiktor. *Rzecz bibliografii powszechney*: na otworzenie tego kursu w Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim dnia 10. stycznia 1829. roku napisana. Wilno, 1830. 74 p.

⁵ *Туровское Евангелие одиннадцатого века*. Издание Виленского учебного округа. Санкт-Петербург, 1868. X, 20 с.

⁶ ЛИХАЧЕВ, Николай. *Палеографическое значение бумажных водяных знаков: три части и приложение: таблицы, поясняющие в хронологическом порядке изменения формата и строения бумаги*. Санкт-Петербург, 1899 г. Ч. 1–2.

⁷ *Описание рукописного отделения библиотеки Императорской академии наук*. Составили: В. И. Срезневский, Ф. И. Покровский. Санкт-Петербург, 1910. Т. 1. XVI, 525 с.; ir kt.

⁸ ЗУБОВ, А. Заметка о травнике Троцкого воеводы Станислава Гажтовта. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1887, кн. 3, с. 1–27.

nį⁹. Ši tyrėją rankraštinės knygos domino kalbotyros¹⁰ ir kirilinės paleografijos¹¹ aspektais. E. Karskis vienas pirmųjų ėmė nagrinėti knygų rašovų (XI–XV a.) socialinę priklausomybę, jų statusą luomo viduje. Mokslininkas suformulavo kriterijus rašovų socialiniam ir profesiniam skirstymui; sudarė jų abėcėlinį sąrašą, kuriame pasitaiko vienas kitas LDK priskirtinas asmuo. E. Karskio tyrimais rėmėsi ir remiasi ne vienas rusų mokslininkas, tirdamas rankraštines knygas¹².

XIX a. pabaigoje buvo sudaryti pirmieji Vilniaus viešojoje bibliotekoje saugotų rankraštinių knygų bažnytine slavų kalba katalogai¹³. Juose užfiksuoti 329 kodeksai, parašyti XI–XIX a. Šiam tyrimui svarbu tai, kad Vilniaus viešosios bibliotekos bibliotekininkas Flavianas Dobrianskis¹⁴, remdamasis rašto, teksto požymiais, pavieniais įrašais, datavo knygas, kai kurias iš jų lokalizavo ir fiksavo saugojimo istoriją, suklasifikavo kodeksus pagal turinį į 7 grupes.

Lietuvai atkūrus nepriklausomą valstybę, atgimė ir jos kultūros istorijos studijos. Raštijos istorija buvo tapatinama su rašto, literatūros ir knygos istorija. Lietuvos kultūros istorikas Mykolas Biržiška 1917 m. išspausdintame straipsnyje *Svetimosios kalbos lietuvių rašto istorijoje*¹⁵, iškelė lietuviškosios literatūros (raštijos) tyrimų svarbą. Čia pat jis Lietuvos raštijai priskyrė *Lietuvos Statutą*, *Lietuvos metraščius* ir *Lietuvos Metriką*, parašytus slavų kalba, aptarė šios kalbos įsigalėjimo valstybėje aplinkybes. M. Biržiškos nuomone, lotynų kalba buvo naudojama tik diplomatijoje ir Bažnyčioje – kaip pasipriešinimas slavų kalbai. XX a. pradžioje besiformuojančiame knygotyros moksle jis pabrėžė: svarbūs tik tie literatūros kūriniai, kuriuos yra rašę apie Lietuvą lietuviai ar nelietuviai, o XVI–XVII a. religinę Lietuvos *gudų pravoslavų, unijotų ar katalikų literatūrą* tyrinėti turėtų gudų literatūros istorikai¹⁶. Tad 1926 m. Kaune pasirodė Vaclovo Lastausko veikalas, skirtas baltarusių knygos istorijai¹⁷. Leidinyje randame nemažai

⁹ *Rinkinys*, Rusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – RNB RS) Q.I.391. КАРСКИЙ, Евфимий. *Западнорусский сборник XV^{го} века, принадлежащий Императорской публичной библиотеке, 01. № 391*. Санкт-Петербург, 1897. 73 с.

¹⁰ КАРСКИЙ, Евфимий. *Западнорусские переводы Псалтыри в XV–XVII веках*. Варшава, 1896. XIII, 444 с.

¹¹ КАРСКИЙ, Евфимий. *Славянская кирилловская палеография*. Москва, 1979. 494 с. Pirmas leidimas – 1928.

¹² РОЗОВ, Николай. *Книга в России в XV веке*. Ленинград, 1981. 152 с.; СТОЛЯРОВА, Любовь; и КАШТАНОВ, Сергей. *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*. Москва, 2010. 448 с.

¹³ ГИЛЬТЕНБРАНД, Петр. Перечневая опись. Из *Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки*. Вильна, 1871, вып. 1, с. 1–66; *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских*. Составил Флавиан Добрянский. Вильна, 1882. 533 с.

¹⁴ F. Dobrianskis nuo 1876 m. buvo šios bibliotekos komisijos narys, nuo 1902 m. – pirmininkas (direktorius) ir Vilniaus archeografijos komisijos pirmininkas.

¹⁵ BIRŽIŠKA, Mykolas. *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*. Kaunas, 1931. Kn. 1, p. 55–69.

¹⁶ Ten pat, p. 58.

¹⁷ *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі = Gudų knygos istorija*: спроба паясыніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя. Апрацаваў В. Ластоўскі. Коўна, 1926. 776 р.

faktografinės informacijos apie LDK funkcionavusius rankraštinių knygų egzempliorius ir pavienius jų rašovus. V. Lastauskas suregistravo daugiau nei 900 jam žinomų raštijos slavų kalbomis paminklų, rašytų ar spausdintų LDK teritorijoje. Autorius aptarė, kaip buvo rašomos knygos, apibrėžė jų repertuarą. Visi aprašai išdėstyti chronologine tvarka. Knygas, rašytas rusėnų ar bažnytine slavų kalba, jis priskyrė baltarusių raštijai (nepriklausomai nuo jos parašymo LDK vietos).

1953 m. *Senųjų lietuviškų knygų istorijoje*¹⁸ V. Biržiška atskirai aptarė rankraštinių knygų raidą, trumpai paminėdamas ir stačiatikių knygų funkcionavimą valstybėje, seniausiems egzemplioriams priskirdamas XI–XIII a. knygas. Įdomios autoriaus įžvalgos apie kodeksų plitimą, repertuaro kaitą XV a. Vakarų Europos knygos istorijos kontekste. Jis pastebėjo, kad jau atsiradus spausdintoms knygoms, Lietuvoje rankraštiniai kodeksai ne tik neišnyko, bet ir augo jų repertuaras (šalia bažnytinės literatūros atsirado teisiniai aktai, metraščiai). V. Biržiškos nuomone, Lietuvoje rankraštinių katalikiškų knygų buvo nemažai, tačiau jų turinys buvęs vienodas, kodeksai buvo daromi primityviai, nemeniškai, silpnais įrišimais, tad laikui bėgant susidėvėjo, sunyko arba buvo sunaikinti įvairių nelaimių metu. Šios knygos neilgai Lietuvoje tebuvo naudojamos, nes jas labai greitai pakeitė pigesnės spausdintos knygos. Taip Mykolas ir Vaclovas Biržiškos suformulavo knygos istorijos lituanocentristinių tyrimų kryptį, kurios Lietuvoje ilgus metus laikėsi tiek raštijos (J. Lebedys), tiek kultūros istorikai (J. Jurginis, I. Lukšaitė), knygotyrininkai¹⁹.

Požiūrio naujumu išsiskiria Levo Vladimirovo darbas, kuriame autorius pirmasis nagrinėjo Lietuvos knygos istoriją pasaulio knygos istorijos kontekste²⁰. Tyrimui svarbu tai, kad mokslininkas aptarė teminę LDK rankraštinių knygų struktūrą, skyrė dėmesį kodekso gamybos technologijai, nurodė LDK raštijos centrus (Vilnių, Polocką, Smolenską, Supraslį, Naugarduką), pažymėjo paprotį knygose daryti svarbius įrašus.

Mokslo plėtotė Lietuvoje sudarė sąlygas mokslininkams tirti įvairius knygos istorijos klausimus, aptariant ir kai kuriuos LDK rankraštinių knygų kultūrai, o tuo pačiu ir šiam tyrimui, svarbius dalykus. Buvo nagrinėjama sąvokos *knyga* kilmė²¹,

¹⁸ BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Senųjų lietuviškų knygų istorija*. Chicago, 1953. D. 1. 208 p.

¹⁹ ABRAMOWICZ, Władysław. *Piśmiennictwo i książka na Litwie*. Vilnius, 1957. 122, [2] p.; GLOSIENĖ, Audronė [ir kt.]. *Lietuviškoji knyga: istorijos metmenys: nuo rašto atsiradimo LDK iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m.* Vilnius, 1996. 226 p.

²⁰ VLADIMIROVAS, Levas. *Knygos istorija: Senovė. Viduramžiai. Renesansas, XVI–XVII a.* Vilnius, 1979. 544 p.

²¹ VLADIMIROVAS, Levas. Dėl žodžio „knyga“ kilmės. *Bibliotekų darbas*, 1973, t. 11, p. 18–20; BANIONIS, Egidijus. Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija. *Lietuvos istorijos metraštinis*, 1988. Vilnius, 1989, p. 135–148; BANIONIS, Egidijus. Žodžio ir papročio kultūros pėdsakai Gedimino laikuose. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 1996, kn. 4, p. 22–34.

rankraštinės knygos ir inkunabulų kelias į Lietuvą²², analizuojama asmeninių rinkinių sudėtis²³. Arvydas Pacevičius apibrėžė LDK rašovų tipus ir raštines, pareigas ir veiklos skirtumus, tačiau nenagrinėjo jų socialinės sudėties kaitos²⁴. Mokslininkas analizavo tiek asmeninius rinkinius, tiek bibliotekų istoriją Lietuvoje²⁵, tad šiam tyrimui teikė naujos svarbios faktografinės medžiagos apie rankraštinų egzempliorių funkcionavimą. Istorikai diskutavo dėl Alberto Goštauto knygų rinkinio prieskyros didikui²⁶. Ypač darbui svarbus literatūros istoriko Kęstučio Gudmanto tyrimas²⁷, kuriame jis tiksliausiai identifikavo A. Goštauto rinkinio registre surašytų knygų repertuarą, aptarė knygų įsigijimo būdus bei rinkinio savininko poreikius ir pomėgius, o tuo pačiu suteikė informacijos apie tai, kaip knygą suvokė to meto visuomenė. Eugenijus Svetikas, remdamasis archeologiniais tyrimais, nagrinėjo krikščionybės sklaidą Lietuvoje, o tuo pačiu tyrimui pateikė rašto instrumentų artefaktų²⁸.

Edmundas Laucevičius²⁹ nustatė pirmuosius popieriaus gamintojus LDK ir knygrišius, dirbusius Vilniuje; aptarė rankraštinų knygų įrišimų technologijas, naudotas medžiagas, viršelių puošybos elementus. Remdamasis pastaraisiais, tyrėjas pirmasis nustatė stačiatikių metropolitui dirbusio knygrišio pagamintus įrišimus ir tuo atkreipė dėmesį į metropolito aplinką kaip galimą rašto centrą.

Tyrėjų dėmesio sulaukė rankraštinų knygų meninis apipavidalinimas. Antrojo pasaulinio karo metais menotyrininkas Vladas Drėma rinko medžiagą tyrimui apie

²² GUDAVIČIUS, Edvardas. Knygos kelias į Lietuvą. *Knygotyra*, 1999, t. 35, p. 47–65.

²³ ROČKA, Marcelinas. Abraomo Kulviečio bibliotekos pobūdis. Iš *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2002, p. 85–94.

²⁴ PACEVIČIUS, Arvydas. Skriptorius ir raštinių kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. *Acta Academiae artium Vilnensis*, 2002, t. 24, p. 25–50.

²⁵ PACEVIČIUS, Arvydas. *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais: dingęs knygos pasaulis*. Vilnius, 2005. 311 p.; PACEVIČIUS, Arvydas. Bibliotekos. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 94–108; PACEVIČIUS, Arvydas. Štrichas informacijos įstaigų Lietuvoje genezei: bibliotekos gimimas. *Informacijos mokslai*, 2000, t. 15, p. 28–43; PACEVIČIUS, Arvydas. Asmeniniai knygų rinkiniai Žemaitijoje XVII a. pirmoje pusėje. Parengta pagal to paties pavadinimo publikaciją, išsp.: Žemaičių bibliofilas, 2000, nr. 2. Iš *Lietuviškas žodis* [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. gegužės 30 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.spaudos.lt/Spauda/Asmeniniai_rinkiniai.htm>.

²⁶ JABLONSKIS, Konstantinas. 1510 m. Alberto Goštauto biblioteka. *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto bibliotekos metraštis, 1958–1959*. Vilnius, 1961, p. 21–25; JASAS, Rimantas. Bychovo kronika ir jos kilmė. Iš *Lietuvos metraštis: Bychovo kronika*. Vilnius, 1971, p. 8–38; ir kt.

²⁷ GUDMANTAS, Kęstutis. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai. *Knygotyra*, 2003, t. 41, p. 9–24.

²⁸ SVETIKAS, Eugenijus. Lietuvoje aptikti vaškuotų lentelių pėdsakai. *Lituanistica*, 1999, nr. 3 (39), p. 45–77; SVETIKAS, Eugenijus. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab.–XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. Vilnius, 2009. 2 t.

²⁹ LAUCEVIČIUS, Edmundas. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vilnius, 1967. 2 t.; LAUCEVIČIUS, Edmundas. *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose*. Vilnius, 1976. 125 p.

LDK rankraštinės ir spausdintos knygos meną. Tai bene pirmas kartas, kai buvo nagrinėjama daugiakalbė LDK knyga. Deja, istorijos aplinkybės lėmė, kad tyrimas liko nebaigtas³⁰. Tadas Adomonis tyrė Lietuvos bibliotekose saugomų kodeksų dekoro stilistines ypatybes ir pirmasis prabilo apie Europos dailės įtaką LDK knygų kirilika ornamentikai³¹. Erikas Slavėnas, nagrinėjęs Vilniaus bernardinų konvento bibliotekai priklausiusių giesmynų dekorą³², nustatė, kad jie buvo sukurti Vilniuje, tačiau iliuminatoriai priklausė Krokuvos iliuminavimo mokyklai.

Visuose LDK kultūros ir raštijos darbuose buvo minimi raštijos paminklai – *Lietuvos Statutas* ir *Lietuvos metraščiai*. Dėsninga, kad jie sulaukė didžiausio tyrėjų dėmesio. Istorikai parengė jų publikacijų, nagrinėjo rašymo istoriją, bandė aiškintis jų autorystę, egzempliorių priklausomybę³³. Pirmą kartą buvo publikuoti išsamūs šių rašto paminklų nuorašų kodikologiniai aprašai, kuriuose pateikti duomenys apie naudotą popierių, įrišimus, proveniencijas, nurodytas vieno nuorašo rašovas.

Po 1990 m. lietuvių istorikai, naujai pažvelgę į keliatautės, daugiakalbės LDK kultūrą, taip pat praplėtė tyrimų lauką: kai kurie tyrėjai raštijos pradžią ėmė datuoti XIII a. viduriu, kai atsirado pirmieji autogeniniai tekstai (epistolika, dokumentika), priskirti viduramžių literatūrai³⁴. Jų publikacijos paskatino naujai pažvelgti į politinį, religinį ir kultūrinį kontekstą, LDK rankraštinės knygos sklaidos ir funkcionavimo sąlygas. Nauji klausimai iškilo ir svarstant LDK funkcionavusios lotyniškosios raštijos vaidmenį³⁵.

³⁰ Sukaupta medžiaga saugoma V. Drėmos asmeniniame fonde (F541) Lietuvos literatūros ir meno archyve.

³¹ ADOMONIS, Tadas. Lietuvos XIV–XVI amžių miniatiūra. *Menotyra*, 1967, t. 1, p. 203–243.

³² SLAVĖNAS, Erikas. Šis tas apie Vilniaus bernardinų iliuminatorius. *Naujasis židinys–Aidai*, 1992, nr. 11, p. 44–53; SLAVĖNAS, Erikas. Trys manuskriptai iš Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos. *Menotyra*, 1991, t. 18, p. 41–56.

³³ JASAS, Rimantas. Bychovco kronika ir jos kilmė. Iš *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*. Vilnius, 1971, p. 8–38; JUČAS, Mečislovas. *Lietuvos metraščiai ir kronikos*. Vilnius, 2002. 207 p.; GUDAVIČIUS, Edvardas. I Lietuvos Statuto redagavimo etapai. Iš *Mokslas ir gyvenimas* [interaktyvus], 2002, nr. 9 [žiūrėta 2010 m. birželio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://ausis.gf.vu.lt/mg/>>; GUDAVIČIUS, Edvardas; LAZUTKA, Stanislovas; ir VALIKONYTĖ, Irena. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius, 2001. 381 p.; ЛАЗУТКА, Стасис; ВАЛИКОНИТЕ, Ирена; и ГУДАВИЧЮС, Эдвардас. *Первый Литовский Статут (1529 г.)*. Вильнюс, 2004. 522 с.

³⁴ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans: Gedimino laiškai*. Sudarė S. C. Rowell. Vilnius, 2003. V–LVIII, 1–420 p., [1] atsk. faks. lap.; JOVAIŠAS, Albinas; ir ULČINAITĖ, Eugenija. *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*. Vilnius, 2003. 520 p.; *Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Parengė ir į lietuvių kalbą išvertė: Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis redaktorius), Rimvydas Petrauskas. Vilnius, 2005. 422, [1] p.; *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 1996. Kn. 4: Metraščiai ir kunigaikščių laiškai. 392 p.

³⁵ NARBUTAS, Sigitas. Latinitas LDK raštijos raidoje. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2006, kn. 21, p. 137–169; NARBUTAS, Sigitas. Valdovė ir jos tarnaitės: Lietuvos lotyniškoji raštija dominavimo laikotarpiu. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2008, kn. 26, p. 19–54.

1994 m. buvo pradėta vykdyti mokslo tiriamoji programa *Slavų bažnytinės raštijos tradicija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Pagal ją buvo išleisti trys straipsnių rinkinių tomai, kuriuose buvo nagrinėjama LDK bažnytinė stačiatikių literatūra ir jos ypatumai³⁶; buvo sudaryti arba naujai parengti dalies Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje saugomų rankraščių kodeksų aprašai³⁷, analizuoti šių knygų turiniai³⁸. Pradėti tyrimai davė impulsą tolesniems raštijos istorikų Sergejaus Temčino, Nadeždos Morozovos, Marinos Čistiakovos darbams: paskatino domėtis tiek atskirų rankraščių knygų egzempliorių kilmės, sudarymo istorija, turiniu bei ypatybėmis³⁹, tiek bandyti rekonstruoti buvusias stambiausias vienuolynų bibliotekas Supraslyje ir Žirovičiuose⁴⁰. Buvo pradėtas svarstyti rusėniškosios literatūros

³⁶ NAUMOW, Aleksandr. *Wiara i historia: z dziejów literatury cerkiewnosłowianskiej na ziemiach polsko-litewskich = Tikėjimas ir istorija: iš literatūros bažnytinė slavų kalba Lenkijos ir Lietuvos žemėse*. Kraków, 1996. 215 p.

³⁷ КНЯЗЕВСКАЯ, О. А.; ЛИФШИЦ, А. Л.; и ТУРИЛОВ, А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки: (библиотека Академии наук Литовской Республики, ф. 19). *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 2001, t. 3, p. 7–60; КОБЯК, Наталья; МОРОЗОВА, Надежда; и ТУРИЛОВ, Анатолий. Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов БАН Литвы. *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 1997, t. 2, p. 41–112.

³⁸ ТЕМЧИН, Сергей; и МОРОЗОВА, Надежда. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского. *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 1997, t. 2, p. 7–39; ТУРИЛОВ, Анатолий. Заметки о кириллических пергаменных рукописях собрания бывшей Виленской публичной библиотеки (ф. 19 БАН Литвы). *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 1997, t. 2, p. 113–142; БАРОНАС, Дарюс. По поводу литературной истории Мучения трех виленских мучеников. *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 1997, t. 3, p. 73–98.

³⁹ ТЕМЧИН, Сергей. Схария и Скорина: об источниках Виленского Ветхозаветного свода (F19-262). *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2006, kn. 21, p. 289–316; ТЕМЧИН, Сергей. *О времени появления «Супрасльской летописи» (списка 1519 г.) в Супрасльском монастыре* [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. sausio 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.history.org.ua/JournALL/ruthenica/5/10.pdf>>; ТЕМЧИН, Сергей. Супрасльский список Хроники Георгия Амартола середины XVI века и его антиграф 1494 года. *Кныgotyra*, 2007, t. 49, p. 68–86; ЧИСТЯКОВА, Марина. К вопросу о структуре и источниках 3-ей редакции Измарагда: (на материале списка БАН Литвы, ф. 19, № 240). *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2008, kn. 26, p. 121–182; ЧИСТЯКОВА, Марина. *Текстология Вильнюсских рукописных прологов: сентябрь–ноябрь = Vilniaus rankraščių sinaksarų tekstologija: rugsėjis–lapkritis*. Вильнюс, 2008. 477 с.; ЧИСТЯКОВА, Марина. Третья (литовская) редакция Измарагда и Изборник Симеона-Святослава. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. Vilnius, 2009, p. 137–151; MOROZOVA, Nadežda. LDK bažnytinė slavų literatūra (XV–XVII a. pradžia). *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 1996, kn. 4, p. 372–374; LEMEŠKIN, Ilja. *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas: (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus)*. Vilnius, 2009. 332 p.

⁴⁰ МОРОЗОВА, Надежда. Из истории библиотеки Жировицкого монастыря: жировицкие рукописи в библиотеке Академии наук Литвы. Iš *Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: зборнік кніжнай культуры*. Минск, 2006, ч. 1, с. 80–88; МОРОЗОВА, Надежда; и ТЕМЧИН, Сергей. Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1550–1532 г. г.). Iš *Z dziejów monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa“* (Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005 r.). Białystok, 2005, p. 117–140; ТЕМЧИН, Сергей. Рукописи Кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532–1557 г. г.). *Кныgotyra*, 2010, t. 54, p. 173–185.

kaip kultūrinės integracijos modelio klausimas, sudaryta bažnytinės raštijos tekstų hierarchija⁴¹. S. Temčino tyrimuose išsamiai išnagrinėta rusėniškųjų tekstų kilmė, kartu paaiškinanti ir rankraštinių kodeksų, kuriuose šie tekstai surašyti, kilmę. Na-deždos Morozovos sudarytas Vilniuje saugomų rankraštinių knygų vandenženklų katalogas⁴² palengvino kodeksų analizę, patikslino jų datavimą. Šių raštijos istorikų darbai atskleidė raštingų asmenų įtaką vienų ar kitų kūrinių nuorašų sklaidai LDK teritorijoje, padėjo apibrėžti kai kuriuos knygos meistrų darbo procesus.

Gausi faktografinė, kodikologinė informacija buvo sukaupta ir Rusijos, Baltarusijos bei Ukrainos mokslininkų tyrimuose. LDK rankraštinė knyga kalbiniu principu buvo traukiama į suvestinius katalogus⁴³, o tuo pačiu aptariama kaip atskirų valstybių knygos istorijos dalis⁴⁴. Tyrėjai, dažniausiai dirbdami kodeksų saugojimo vietose, atliko egzempliorių, turinčių istorinę, meninę ar kitą reikšmę, tekstologinius ir kodikologinius tyrimus⁴⁵, nagrinėjo atskirose bibliotekose saugomus rinkinius⁴⁶,

⁴¹ TEMČINAS, Sergejus. Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Vilnius, 2008, p. 130–156; TEMČINAS, Sergejus. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*. Vilnius, 2009, p. 54–85.

⁴² *Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе*: каталог. Составила Надежда Морозова. Vilnius, 2008. 243 p.

⁴³ Žr. išnašą nr. 79.

⁴⁴ РОЗОВ, Николай. *Книга в России в XV веке*. Ленинград, 1981. 152 с.; РОЗОВ, Николай. *Книга Древней Руси XI–XIV в.в.* Москва, 1977. 122 с.; ФРИС, Віра. *Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст.* Львів, 2003. 187, [1] p., [4] ілюстр.; *Франциск СКОРИНА і его время*: энциклопедический справочник. [Редакционная коллегия: И. П. Шамякин (главный редактор) ... et al.]. Минск, 1990. 631 с.

⁴⁵ АЛЕКСЕЕВ, А. А.; ЛИХАЧЕВА, О. П. Супрасльський збірник 1507 г. Iš *Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги библиотеки Академии наук СССР*. Ленинград, 1978, с. 54–88; ВЗДОРНОВ, Герольд. *Исследование о Киевской Псалтири*. Москва, 1978. 2 т.; НИКОЛАЕВ, Николай. „500 лет иллюминации Библии в Белоруси“. *Художественный вестник*, 2007, № 4, с. 3–10; *Пересопницке Евангеліе, 1556–1561*: дослідження, транслітерованій текст, словопоказчик. Київ. 2001, 670 с.; *Радзивилловская летопись*. Санкт-Петербург, 1994. 2 т.; СТАНКЕВИЧ, Людмила. Рукописный сборник гадательно-астрологического содержания XVI в. («Аристотелевы врата, или Тайная тайных») из фонда Национальной библиотеки Беларуси. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*, Мінск, 2007, вып. 9, с. 94–127; ТУРИЛОВ, Анатолий. К вопросу о заказчике и датировке древнейшего списка славянского перевода «Бесед папы Григория Великого (Двоеслова) на Евангелие» (РНБ, № 70). Iš *Miscellanea Slavica*: сборник статей к 70-летию Бориса Андреевича Успенского. Составитель Ф. Б. Успенски. Москва, 2008. 472 с.

⁴⁶ ВИЗИРЬ, А. П. *Собрание книг в отделе рукописей ЦНБ АН УССР. Ис Проблемы рукописной и печатной книги*. Москва, 1976, с. 63–70; МОИСЕЕВА, Г. «Собрание российских древностей» профессора Баузе. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Санкт-Петербург, 1980. Т. 35: Рукописное наследие Древней Руси, с. 301–344; ШАВИНСКАЯ, Ларыса. *Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX в.* Минск, 1998. 175 с.

rašto centrų veiklą⁴⁷, kodeksų įrišimus⁴⁸, menines ypatybes⁴⁹, registravo rašovus ir jų sudarytus kolofonus⁵⁰, aptarė rusėniškosios raštijos tekstų kilmę⁵¹, kodeksų funkcionavimo istoriją⁵².

Dėl šiuo metu išsamiausio LDK rankraštinės knygos istorijos tyrimo atskirai reikia paminėti Peterburge gyvenančio ir dirbančio baltarusių kilmės knygotyrininko Mikoloso Nikolajevo darbus, skirtus baltarusių knygos istorijai. Knygotyrininkas pastarajai priskiria visas kirilika ir kitomis rašto sistemomis rašytas knygas, kilusias iš dabartinių Baltarusijos ir Lietuvos teritorijų. Pirmoji jo monografija skirta baltarusių rankraštinės knygos istorijai⁵³. Autorius nagrinėjo bažnytinės raštijos repertuarą; remdamasis išlikusiais knygų egzemplioriais, apžvelgė jų įrišimus ir puošybos stilius. Darbas Rusijos nacionalinėje bibliotekoje sudarė galimybę analizuoti tuo metu jau identifikuotus rankraštinius egzempliorius, sudaryti rašovų sąrašą. Vėlesniuose darbuose M. Nikolajevas baltarusių rankraštinę knygą pradėjo traktuoti kaip sudėtinę LDK knygos kultūros dalį, ėmė domėtis jos periodizacija⁵⁴. Naujausioje sintezėje M. Nikolajevas visą LDK knygos istoriją skirsto į tris laikotarpius, išskirdamas pagrindinius jų požymius⁵⁵. Rankraštinės knygos kultūra aptariama pirmuose dvejuose etapuose. Pirmasis – tai Kijevo Rusios palikimo perėmimo laikotarpis, užsitęsęs nuo XIII a. iki pat XV–XVI a. sandūros. Tyrėjas šį etapą vadina *iliuminuotų Psalmynų laikotarpiu*, kuriam, jo nuomone, būdinga tai, kad greta knygų kirilika nuo katalikybės įvedimo vis intensyviau pradeda

⁴⁷ MIKULSKI, Jury. Smoleński ośrodek łaciniarski w latach 20–50, XV w. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 2010, t. 33, p. 17–49.

⁴⁸ ГАЛЬЧЕНКО, Олена. *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні*. Київ, 2005. 375 с.

⁴⁹ ЗАПАСКО, Яким. *Пам'ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга*. Львов, 1995. 478 с.

⁵⁰ ГАЛЬЧЕНКО, Мария. Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII–XV вв. (из архива М. Г. Гальченко). *Palaeoslavica: International Journal of the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology*, 2003, vol. 11, p. 68–141; ЗАПАСКО, Яким. „Доброписці тоді славні були”: (нариси з історії українського рукописного мистецтва). Львів, 2003. 136 с.; СТОЛЯРОВА, Любовь. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков*. Москва, 2000. 543 с.

⁵¹ ТУРИЛОВ, Анатолий. Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV–начало XVI в.). Із: *Исследования по истории церкви: древнерусское и славянское средневековье*. Москва, 2007, с. 468–479.

⁵² ЖЕМАЙТИС, Сергей. К вопросу о происхождении и бытовании Киевской Псалтыри (1397–1518 г.г.). *Хризограф*, Москва, 2005, вып. 2, с. 126–138.

⁵³ НІКАЛАЕЎ, Мікалай. *Палата кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях*. Мінск, 1993. 239 с.

⁵⁴ НИКОЛАЕВ, Николай. Начала книжной культуры Великого Княжества Литовского. Із *Федоровские чтения*, 2005. Москва, 2005, с. 443–464.

⁵⁵ НІКАЛАЕЎ, Мікалай. *Гісторыя беларускай кнігі: в двух тамах*. Мінск, 2009. Т. 1: Книжная культура Вялікага Княства Літоўскага. 423 с.

funkcionuoti lotynų rašmenimis parašytos knygos. Kitu svarbiu požymiu M. Nikolajevas nurodo susiformavusį knygų perrašymo centrą ir metraščių rašymo tradiciją Smolenske. Antrasis LDK knygos laikotarpis, pasak mokslininko, apima laikotarpį nuo XV–XVI a. sandūros iki XVII a. vidurio. Šiam etapui būdingas kultūros augimas, Renesanso ir humanistinių idėjų plėtra, pradėtos spausdinti knygos, kodifikuoti įstatymai. Autoriaus nuomone, svarbu tai, kad, praradus Smolenską 1514 m., nutrūko metraščių rašymo tradicija. Didžiausią dėmesį M. Nikolajevas skyrė rankraštinės knygos rašymo tradicijos ir repertuaro susiformavimui, pastarojo poveikiui spausdintos knygos repertuarui LDK iki pat XVII a. Autorius išsamiai atskleidė vyravusių konfesijų bažnytinių knygų repertuarą. Tačiau kai kurios tyrėjo mintys diskutuotinos. Galima sutikti, kad valstybės plėtros laikotarpiu atskiros LDK teritorijos patyrė didesnę ar mažesnę Kijevo Rusios kultūros įtaką, tačiau kvestionuotina, kad LDK XV a. buvo vien tik Kijevo Rusios kultūros perėmėja. Galima manyti (remiantis šaltiniais), kad dėl knygų, parašytų kirilika, ir lotynų rašmenimis parašytų kodeksų koegzistencijos jau nuo XV a. antrosios pusės LDK ėmė formuotis sava knygos kultūra.

Lenkų mokslininkai taip pat tyrė pavienius iš LDK kilusius arba Lenkijoje lotynų kalba sukurtus kodeksus, kurių savininkais ir užsakovais buvo Lietuvos didysis kunigaikštis, jo artimiausia aplinka⁵⁶. Tyrėjus domino Lenkijos ir užsienio saugyklose saugomi kodeksai tekstologiniu, menotyuriniu aspektu. Tačiau mokslininkai, neatšizvelgdami į egzempliorių kilmės bei funkcionavimo vietą, jų užsakovus, kodeksus vienareikšmiai priskyrė Lenkijos kultūrai. Faktografinės medžiagos apie knygos meistrus, užsakomus egzempliorius pateikė Barbara Miodońska⁵⁷, Edvardas Potkowskis⁵⁸. LDK knygų rinkinius nagrinėjo Jerzy Ochmański⁵⁹, Barbara Topolska-Piechowiak⁶⁰, Alodia Kawecka-Gryczowa⁶¹. Lenkų tyrėjai pripažino LDK slaviškų

⁵⁶ AMEISENOWA, Zofja. *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*. Kraków, 1967. 96, [30] p.; BORKOWSKA, Urszula, *Królewskie modlitewniki: studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*. Lublin, 1999. 349 p.; FRIEDELÓWA, Teresa. *Ewangeliarz Ławryszewski: monografia zabytku*. Wrocław, 1974. 279 p.; WYDRA, Wiesław; ir RZEPKA, Wojciech Ryszard. *Chrestomatia staropolska: teksty do roku 1543*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. 481 p.

⁵⁷ MIODOŃSKA, Barbara. *Małopolskie malarstwo książkowe, 1320–1540*. Warszawa, 1993. 264 p., 100 ilustr. lap.

⁵⁸ POTKOWSKI, Edward. *Książka i pismo w średniowieczu*. Pułtusk, 2006. 436 p.; POTKOWSKI, Edward. *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*. Warszawa, 1984. 301 p.

⁵⁹ OCHMAŃSKI, Jerzy. *Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku. Iš Europa orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność: studia i materiały ofiarowane prof. Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*. Toruń, 1996, p. 73–84.

⁶⁰ TOPOLSKA-PIECHOWIAK, Maria Barbara. *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*. Wrocław, 1984. 338 p.

⁶¹ KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia. *Biblioteka ostatniego Jagiellona: pomnik kultury renesansowej*. Wrocław, 1988. 341, [3] p.

knygų savitumą, tačiau tik paskutiniais dešimtmečiais kirilika parašytoms knygoms yra skiriama daugiau dėmesio⁶².

Atskleista istoriografija rodo, kad LDK rankraštinės knygos kultūra buvo tiriama fragmentiškai, daugiausia dėmesio skiriant atskirų egzempliorių analizei ir knygų repertuarui. LDK rankraštinės knygos kultūros recepcija ir plėtra iki šiol nėra tapusi atskiro tyrimo objektu Lietuvoje, nesulaukė apibendrinto darbo. Tyrėjai savo darbuose palietė atskirus šios temos aspektus, tačiau tai nebuvo pagrindinis jų tyrimų tikslas. Lietuvoje parašytų studijų, nagrinėjančių LDK rankraštinės knygos kultūrą, nėra, o randami faktografiniai duomenys nesukuria bendro LDK rankraštinės knygos kultūros vaizdo.

Tyrimui atlikti buvo svarbūs kultūros filosofų ir antropologų darbai, aiškinę kultūros reiškinių prigimtį, jų sklaidos sąsajas su visuomenės socialine raida ir pažanga, kultūros reiškinių perdavimo būdus, atskiro individo svarbą kultūros reiškinių recepcijos procese⁶³.

TYRIMO TIKSLAS IR UŽDAVINIAI. Tyrimo tikslą suponuoja anksčiau aptarta problemos istoriografijos būklė. Todėl šiam tyrimui keliamas tikslas: knygotyros aspektu išanalizuoti rankraštinės knygos kultūros recepciją ir plėtrą LDK nuo XIV a. iki XVI a. antrosios pusės. Knygos kultūros recepcija LDK bus tiriama ilgalaikių politinių, konfesinių, visuomeninių, kultūrinių, mentalinių procesų kontekste. Tikslui pasiekti numatyta išspręsti šiuos uždavinius:

1. Sukaupti tirtinų rankraštinių knygų, perrašytų ir/arba funkcionavusių LDK teritorijoje XIV a.–XVI a. antroje pusėje, korpusą ir suformuoti tyrimui reikalingą šaltinių bazę.
2. Nustatyti rankraštinės knygos reiškinių sklaidos socialinį kontekstą ir jo kaitą LDK iki XVI a. antrosios pusės; išanalizuoti knygos reiškinių sampratos raidą LDK visuomenėje.
3. Apibrėžti rankraštinės knygos gamybos procesus (darbo organizavimą, naudotas medžiagas) LDK.
4. Išsiaiškinti LDK rankraštinės knygos struktūrą ir jos kaitą iki XVI a. antrosios pusės, nustatyti LDK rankraštinių knygų ypatumus.

⁶² Žr. išnašas nr. 36, 79. Taip pat: *Z dziejów monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa“* (Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005 r.). Białystok, 2005. 215 p.

⁶³ ELIOT, Tom S. Pastabos apie kultūros apibrėžimą. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 257–353; KAVOLIS, Vytautas. Lietuvių kultūros vertinimai. Iš *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*. Vilnius, 2006, p. 271–298; MURDOCK, George P. Kultūrinio kitimo dinamika. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 213–256; MURDOCK, George P. Kultūros prigimtis. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 167–212.

TYRIMO OBJEKTAS. Tyrimo objektas – rankraštinės knygos, kurios buvo parašytos, perrašytos ar sudarytos LDK, ir knygos, kurios funkcionavo LDK. Tiriama tiek kirilika, tiek lotyniškais rašmenimis parašyti egzemplioriai bažnytine slavų, rusėnų ir lotynų kalbomis. Tyrimo chronologinės ribos – XIV a. pradžia–XVI a. antroji pusė, t. y. laikotarpis nuo pirmųjų turimų žinių apie funkcionavusias rankraštines knygas iki 1575 m., kuomet atsirado pirmoji nuolat ėmusi veikti Vilniaus akademijos spaustuvė. Tyrimo erdvė – chronologiškai kintanti LDK teritorija (t. y. tiriamos tik tos knygos, kurios buvo pagamintos ar funkcionavo teritorijos priklausymo LDK metu). Šiame darbe detaliam nenagrinėjamas kodeksų turinys, nes tai atskirų ir specialių tyrimų užduotis. Taip pat neanalizuojamas repertuaras, nes jis ne kartą buvo aptartas istoriografijoje, o naujų faktų paieška reikalauja kito pobūdžio išsamaus tyrimo. Šis darbas taip pat neapima *praktiškosios raštijos*, t. y. raštijos, kuri galėjo turėti knygos formą, tačiau buvo skirta informacijos apie valdymą, ūkį, finansus ir kt. fiksavimui, buvo svarbi „valdžios surašymo“ dalis. Šie kodeksai buvo skirti informacijos saugojimui, bet ne skaitymui. Darbe, atsižvelgiant į specifiką, nenagrinėtos kitomis rašto sistemomis (pvz., hebrajų) parašytos knygos.

DARBE VARTOJAMOS SĄVOKOS IR TERMINAI. Sąvoka *knygos kultūra* Lietuvos knygotyros moksle vartojama tiek plačiąja, tiek siaurąja prasme. Plačiąja prasme ji aprėpia viską, kas susiję su knyga: jos rašymo, gamybos, platinimo ir vartojimo procesus bei skaitymo kultūrą⁶⁴. Knygos kultūra taip pat atsispindi privačiuose knygų rinkiniuose, asmeninėse ir viešosiose bibliotekose. Galima sakyti, kad ši *knygos kultūros* sąvokos reikšmė sutampa su Roberto Darntono sudarytu spausdintos knygos komunikacijos ciklu⁶⁵. Taigi, pasak Krzysztofo Migoño, *knygos kultūra* (knygos pasaulis) suprantama ne tik kaip istoriniai ar socialiniai faktai, bet ir kaip nenutrūkstantis visuomeninės komunikacijos procesas, kurio metu realizuojamas knygai numatytas vaidmuo⁶⁶.

Siaurąja prasme sąvoka *knygos kultūra* taikoma knygos vienetui, materialinės ir meninės kultūros produktui. Ji apima visų sudėtinių knygos elementų tarpusavio ryšį, t. y. tiek fizinį vaizdą, tiek turinio pateikimą, jų tarpusavio sąveiką.

Tyrimo sąvoka *knygos kultūra* taikoma plačiąja prasme. Tai leidžia analizuoti knygos kultūros recepciją LDK, sudaro prielaidas tirti rankraštinės knygos komunikacijos ciklą ir jame dalyvavusią visuomenės dalį.

⁶⁴ MIGOŃ, Krzysztof. Šiuolaikinės knygos istoriografijos aspektai. *Knygotyra*, 1998, t. 34, p. 155–163; RAABE, Paul. Knygos kultūros reikšmė Europai. *Knygotyra*, 2002, t. 39, p. 84–97.

⁶⁵ DARNTON, Robert. Kas yra knygos istorija? *Knygotyra*, 1998, t. 34, p. 134–154.

⁶⁶ MIGOŃ, Krzysztof. Bibliologia – nauka o kulture książki. *Nauka* [interaktyvus], 2005, t. 2, s. 49–57 [žiūrėta 2011 m. balandžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.portalwiedzy.pan.pl/images/stories/pliki/publikacje/nauka/2005/02/N_205_05_Migon.pdf>; MIGOŃ, Krzysztof. Парадигмы науки о книге двести лет тому назад и сегодня. *Knygotyra*, 2010, t. 54, p. 44–53.

Šiame darbe terminas *knyga* vartojamas dviem prasmėm. Pirmoji apima tiek formą (kodeksas), tiek turinį (kūrinys), t. y. kodekso formoje užfiksuotą religinio ar pasaulietinio turinio veikalą. Šia prasme vartojamo termino *knyga* sinonimai yra: *rankraštinė knyga, kodeksas*. Antroji termino *knyga* prasmė vartojama pagal to meto sampratą, kai buvo tapatinama su atskiru *kūriniu*, t. y. apėmė tik turinį. Tokia *knygos* samprata susiformavo istoriškai, kai plintant krikščionybei iš antikinių ritinių kūriniai buvo perrašomi į kodeksus. Viename kodekse tilpdavo keli ritiniai-kūriniai, kurių kiekvienas buvo įvardijamas *книга, liber*, ir reiškė kodekso dalį, turinčią savo atskirą struktūrą.

Tyrimui pasirinkta ir naudojama sąvoka *ankstyvoji knygos visuomenė* aprėpia tiek įvairias aplinkas (pvz., valdovo dvaro, bažnytinių hierarchų, bažnytinių institucijų, didikų, miestiečių ir kt.), tiek atskiras personalijas, vienu ar kitu būdu dalyvavusias ankstyviausiame rankraštinės knygos komunikacijos cikle.

Nusakymu *knygos meistrai* tyrime įvardijami įvairių specialybių atstovai, dalyvavę knygos gamyboje, tai yra: rašovai, iliuminatoriai, rubrikatoriai, knygrišiai ir kt.

Tyrimo asmenys, perrašinėję knygas, įvardijami apibendrinančiu terminu *rašovas*, o jo sinonimas darbe – *skriptorius*. Istoriografijoje dažnai minimas terminas *raštininkas* tyrime naudojamas siauresne reikšme – įvardija raštinėse dirbusius pareigūnus.

Darbe taip pat naudojami istoriografijoje nusistovėję knygotyros, kodikologijos, paleografijos ir kitų mokslų terminai (*miniatiūra, inicialas, formatas, ustavas, atsklanda, užsklanda, kolofonas, paraštė* ir kt.).

METODOLOGIJA. Darbe taikomi keli tyrimo metodai. Tai – šaltinių analizės, aprašomasis, rekonstrukcinis, lyginamasis, analitinis ir sintezės metodai. Šie tyrimo metodai sudarė galimybę pagal išlikusius šaltinius nustatyti (arba bent daryti prielaidas apie) buvusius rinkinius, funkcionavusius knygų egzempliorius. Pasirinkti tyrimo metodai knygos kultūros raidą leido analizuoti įvairiais aspektais ir įvairiu mastu; tirti tiek ilgalaikių procesų kontekste, tiek numatytoje laiko atkarpoje; analizuoti kodekso, kaip atskiro objekto, struktūros pokyčius.

Siekiant nustatyti rankraštinės knygos sklaidos socialinį kontekstą ir jo kaitą buvo panaudotas prozopografinis metodas. Jo tikslas – pagal vieną bendrą kriterijų išskirti tiriamųjų asmenų grupę ir apibrėžti erdvę, kurią galima studijuoti⁶⁷. Pagrindiniu kriterijumi buvo laikomas užfiksuotas asmens ir rankraštinės knygos santykis. Taikyti ir papildomi kriterijai: geografinis – tyrimo laukui priskiriami asmenys,

⁶⁷ VERBOVEN, Koenraad; CARLIER, Myriam; ir DUMOLYN, Jan. *A short manual to the art of prosopography* [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. birželio 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://prosopography.modhist.ox.ac.uk/course_syllabuses.htm>.

kilę, gyvenę ir kūrę LDK; chronologinis – tyrimo ribos sutampa su tiriamo reiškiniu chronologinėmis ribomis, t. y. nuo pirmo užfiksuoto rankraštinės knygos paminėjimo XIV a. iki 1575 m. Siekiant surinkti kuo išsamesnę informaciją, buvo sukurtas klausimynas apie asmenis (t. y. vardas, gyvenimo datos, šeima, socialinė kilmė, išsilavinimas ir karjera, gyvenamoji vieta, konfesija) ir knygos buvimo faktus to asmens aplinkoje.

Surinkti duomenys pateikiami lentelėje (1 priedas). Faktai joje grupuojami pagal asmenų socialinę kilmę arba užimamas pareigas, jei kilmė nežinoma. Grupėse duomenys dėstomi chronologiniu ir abėcėliniu principais. Papildomai didikams taikytas vienos giminės kartų, o bažnyčios hierarchams ir dvasininkams pritaikyti konfesijos ir rango luomo viduje principai. Lentelėje pateikiami asmenų pagrindiniai biografiniai duomenys, visi žinomi knygos gyvavimo faktai, nurodomi informacijos šaltiniai bei papildoma informacija apie asmens išsilavinimą ar kitus gyvenimo faktus, turėjusius įtakos asmens dalyvavimui knygos komunikacijos cikle. Taip sudėlioti duomenys leidžia matyti kiekybinę šio tyrimo išraišką, tirti knygos reiškinio sklaidą ir kaitą tam tikrose gyventojų grupėse, nustatyti, kiek knygų ir kaip gyvavo vieno ar kito asmens gyvenamoje aplinkoje. Kokybinis tyrimas buvo atliktas remiantis tais pačiais duomenimis, skirstant juos pagal pagrindinius nustatytus knygos funkcionavimo asmens aplinkoje būdus: kodekso užsakymą, dovanojimo aktą, knygos turėjimo faktą. Būtina paminėti, kad aptariant šiuos duomenis atskirose grupėse kai kurie asmenys kartojasi, jei jų aplinkoje buvo užfiksuoti skirtingi knygos gyvavimo būdai. Pasitelkus prozopografinį metodą, surinkta pavienių, fragmentiškų duomenų visuma sudarė galimybę interpretuoti informaciją ir formuluoti bendresnes išvadas apie rankraštinės knygos funkcionavimo būdų ir formų kaitą vienoje ar kitoje LDK gyventojų socialinėje grupėje. Nurodytos pareigos dažnai padeda nustatyti asmenį, o turimos asmens žemės valdos tampa nuoroda kodekso gamybos vietai. Asmenų gyvenimo datos padeda išaiškinti knygų gyvavimo chronologinius rėmus ar tam tikras egzempliorių migracijos datas. Duomenys apie tiriamųjų asmenų socialinę kilmę, išsilavinimą, karjerą, konfesiją leidžia rekonstruoti knygos aplinkos ryšius tarp atskirų asmenų ir institucijų (pvz., tyrime minimų asmenų ryšys su Lietuvos didžiojo kunigaikščio ar Lenkijos karaliaus raštine, Vilniaus kapitula ar stačiatikių metropolija, vienuolynais), ryšius tarp skirtingų socialinių grupių, moterų raštingumą, atskirų giminių (ar šeimų) įtaką rankraštinės knygos sklaidai LDK.

Būtina pabrėžti, kad tyrimo rezultatai nustato tik pagrindines su rankraštinės knygos kultūra susietas socialines grupes, jų santykių su knyga rūšis ir, radus naujų knygos funkcionavimo faktų, gali keistis.

Prozopografinio tyrimo metu renkant kokybinius duomenis buvo ieškoma atsakymo į klausimus, kokie rankraštinės knygos gyvavimo būdai vyravo LDK

visuomenėje XIV a.–XVI antrojoje pusėje ir kaip/ar jie kito. Būdas nustatyti buvo pasitelktas jau minėtas R. Darntono spausdintos knygos komunikacijos ciklas, kurio etapai buvo pritaikyti rankraštinės knygos ciklui (1 schema).

Dėl šaltinių ir informacijos stokos jis labai apibendrintas. Radus papildomos informacijos, šį rankraštinės knygos komunikacijos ciklą būtų galima tiek išplėsti papildomais etapais (pvz., medžiagų tiekimas), tiek jau nurodytus etapus išskaidyti. Tyrimo metu užfiksuoti pavieniai papildomi knygos funkcionavimo būdų faktai įtraukiami į nurodytus etapus arba aptariami atskirai. Sukaupta informacija apie asmenis sudarė galimybę suskirstyti juos į ke-
lias stambias grupes, atitinkančias šį vientisą rankraštinės knygos gyvavimo procesą: knygų užsakovai, dovanotojai (kaip platinimo forma), savininkai ir knygos meistrai, bei stebėti tų grupių sudėties kaitą aptariamuoju laikotarpiu.

Siekiant tirti rankraštinę knygą tiek kaip visuomenės, tiek kaip vienos ar kitos aplinkos materialinės ir dvasinės kultūros produktą, pasitelktas kodikologinis metodas. Analizuojami tiek išoriniai (formatas, blokas, įrišimai), tiek vidiniai (raštas, puošyba ir kt.) knygos struktūros elementai.

Nors beveik visos tirtos knygos turėjo bibliografinius aprašus, sudarytus XX a., vis dėlto didžiausias dėmesys juose buvo skiriamas knygų turinio atskleidimui. Be pagrindinių knygos elementų (pavadinimo, bloko dydžio, pavienių vandenženklų, rašto ir kt.) įvardijimo, buvo pažymimas tik vienas kitas kodikologinis elementas. Todėl tyrime knygos buvo analizuojamos *de visu* ir aprašomos pagal iš 32 elementų susidarytą aprašo formą (3 priedas). Nors didžioji dalis rankraštinių knygų išlikusios nepilnos (laikui bėgant kai kurie egzemplioriai buvo perrišti arba sugadinti naudojant, tad buvo prarasta jų pirminė sandara, pažeisti knygą sudarantys tiek vidiniai, tiek išoriniai elementai), sudaryto aprašo dėka buvo surinktas pakankamas kiekis informacijos apie knygos struktūros išorinius ir vidinius elementus. Šių duomenų visuma leido tirti struktūros raidą ir kaitą visu aptariamuoju laikotarpiu, taip pat sudarė galimybę analizuoti LDK perrašytas knygas įvairiais aspektais: surinkti infor-

1 SCHEMA. Rankraštinės knygos komunikacijos ciklas (autorės sudarytas pritaikius R. Darntono pateiktą spausdintos knygos komunikacijos ciklą).

maciją apie rankraštinės knygos kilmę, gamybos procesą bei funkcionavimo istoriją; apibendrinti turimas žinias, nustatyti bendrumus, išskirti ypatumus. Tai leido knygos kultūrą nagrinėti tęstinių procesų kontekste, įvertinti knygos recepcijos tempą.

ŠALTINIAI. Tyrime naudotus šaltinius galima suskirstyti į keturias grupes: rankraštinės knygos; archyviniai šaltiniai; archeologiniai radiniai; cheminių tyrimų rezultatai.

Didžiausią šaltinių grupę sudaro LDK perrašytos rankraštinės knygos. Jos saugomos Lietuvos⁶⁸, Rusijos⁶⁹, Lenkijos⁷⁰, Baltarusijos⁷¹, Ukrainos⁷², Vokietijos⁷³, Didžiosios Britanijos⁷⁴, Prancūzijos⁷⁵, Italijos⁷⁶, Vengrijos⁷⁷, Čekijos⁷⁸ archyvų, bibliotekų, muziejų fonduose. Atsižvelgiant į plačią kodeksų saugojimo geografiją, dalis knygų buvo tirtos *de visu*, kitais atvejais buvo panaudoti Rusijos, Baltarusijos, Lenkijos, Ukrainos tyrėjų sudaryti rankraščių knygų katalogai⁷⁹, išleistos faksi-

⁶⁸ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LMAVB RS); Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LNB RS); Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – VUB RS); Lietuvos nacionalinio muziejaus Istorijos skyriuje.

⁶⁹ Rusijos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – RMAB RS); Rusijos mokslų akademijos Sibiro skyriaus bibliotekoje (toliau – RMA Sibiro sk.); Rusijos mokslų akademijos Istorijos instituto archyve (toliau – RMA IIA); Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros institute; Rusijos valstybiniame senųjų aktų archyve (toliau – RVSA); Rusijos valstybinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – RVB RS); Rusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – RNB RS); Rusijos valstybinio istorijos muziejaus Rankraščių ir senų spaudinių skyriuje (toliau – RVIM).

⁷⁰ Lenkijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LeNB RS) ir Zamojskių ordinacijos bibliotekoje (toliau – LeNB BOZ); Krokuvos Jogailaičių universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje; Lenkijos nacionalinio muziejaus kunigaikščių Čartoriskų bibliotekoje ir archyve Krokovoje; Aukščiausiosios dvasinės seminarijos bibliotekoje Liubline; Liublino katalikų universiteto bibliotekoje; Vroclavo universiteto bibliotekoje; Karališkosios pilies rinkiniuose Varšuvoje; Sanoko istorijos muziejaus bibliotekoje.

⁷¹ Baltarusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyriuje.

⁷² Ukrainos nacionalinės V. I. Vernadskio bibliotekos Rankraščių institute (toliau – UkrNB RI).

⁷³ Miuncheno universiteto bibliotekoje; Heimo aukštesniosios mokyklos bibliotekoje ir archyve Schulpforte, Naumburgo apskrityje.

⁷⁴ Britų muziejuje; Bodlio bibliotekoje Oksforde.

⁷⁵ Paryžiaus arsenalo bibliotekoje.

⁷⁶ Šv. Lauryno Medičių bibliotekoje Florencijoje.

⁷⁷ Sáros-Patak gimnazijos bibliotekoje.

⁷⁸ Čekijos nacionaliniame muziejuje.

⁷⁹ *Rękopisy cerkiewnosłowińskie w Polsce*: katalog. Opracowali: Aleksander Naumow, Andrzej Kaszlej. Kraków, 2004. 569 p.; *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*. Составитель Я. Н. Шапов. Москва, 1976, 2 т.; ГНАТЕНКО, Людмила. *Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст.*: з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог. Київ, 2003. 193, [3] p., [79] faks. lap.; ГРАНСТРЕМ, Евгения. *Описание русских и славянских пергаменных рукописей*: рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские. [Государственная публичная библиотека ▶

milės⁸⁰ arba atskiriems kodeksams skirtos studijos⁸¹, kuriose mokslininkai *de visu* aprašė kodeksus.

Įvertinant visą tyrimo metu disponuotą LDK knygos meistrų produkciją, galima teigti, kad identifikuotų knygų skaičius nėra baigtinis ir kad neatspindi aptariamuoju laiku egzistavusių rankraštinųjų knygų visumos. Šaltinių (knygų egzempliorių) trūkumą galima paaiškinti keliomis priežastimis. Pirma – tai įvairūs karai ir istoriniai virsmai, kurių metu buvo sunaikinta dalis bibliotekų: jos degė gaisruose, buvo grobstomos, dalijamos, išvežamos. Kita priežastis – dalį knygų sunaikino patys amžininkai (pvz., aktualumą praradusias knygas naudojo naujų knygų įrišimui). Trečia priežastis – natūralus nusidėvėjimas. Tad, kaip rašė Edvardas Potkowskis, išliko tik tos knygos, kurios *nepapuolė į masinio skaitytojo rankas*⁸², o liko institucinėse bibliotekose.

Tyrimą apsunkino tai, kad iki šiol nėra sudaryto iki XVI a. antrosios pusės išlikusių LDK rašytų ir funkcionavusių rankraštinųjų knygų katalogo (ar preliminarus sąrašo), dar tik praddami rekonstruoti buvusių stambiausių LDK bibliotekų rinkiniai. XIX a. mokslininkų sudarytuose bei pastaraisiais dešimtmečiais užsienio valstybėse spausdintuose rankraštinųjų knygų kataloguose pateikta informacija ne visada išsami ir tiksli: dėl įvairių priežasčių aprašuose praleidžiami įrašai, liudijantys knygos kilmę ar funkcionavimą LDK. Tai taip pat riboja knygų atributavimo galimybes, o tuo pačiu – ir galimų tirti egzempliorių skaičių.

им. М. Е. Салтыкова-Щедрина]. Ленинград, 1953. 152 с.; *Исторические сборники XV–XVII вв.* Составили: А. И. Копанев... [et al.]. Ленинград, 1965. 362 с.; *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов.* Составители: И. Л. Жучкова, Л. В. Мошкова, А. А. Турилов. Москва, 2000. 409, [3] р., 8 факс. лар.; *Латинские рукописи библиотеки Академии наук СССР: Описание рукописей латинского алфавита XI–XV вв.* Составила Л. И. Киселева. Ленинград, 1978. 319 с.; *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских.* Составил Флавиан Добрянский. Вильна, 1882. 533 с.; *Описание рукописного отделения библиотеки Императорской академии наук.* Составили: В. И. Срезневский, Ф. И. Покровский. Санкт-Петербург, 1910. Т. 1. XVI, 525 с.; *Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР: описание русских и славянских рукописей XI–XVI вв.* Составили: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Ленинград, 1976. 235 с.; *Рукописные книги собрания М. П. Погодина: каталог.* Санкт-Петербург, 1988. Вып. 1. 340 с.; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии: XIV век.* Москва, 2002. 766 с.; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XII в. в.* Москва, 1984. 405 с.; *Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу Рукописів центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР.* Склав: М. В. Геппенер ... [et al.]. Київ, 1969. 152 с.; ТИХОМИРОВ, Михаил. *Описание Тихомировского собрания рукописей.* Москва, 1968. 191, [2] с.

⁸⁰ *Радзивилловская летопись.* Санкт-Петербург, 1994. 2 т.; ВЗДОРНОВ, Герольд. *Исследование о Киевской Псалтири.* Москва, 1978. 2 т.

⁸¹ *Žg. išnašas nr. 33, 45, 56.*

⁸² POTKOWSKI, E. *Książka rękopiśmienna...*, p. 125.

Visa tai turėjo įtakos tyrimui ir jo rezultatams. Todėl į kai kuriuos iškilusius klausimus liko atsakyta tik iš dalies. Hipotetiškai buvo nustatytos LDK pagamintų rankraštnių knygų ypatybės, išskirtos institucijos ar personalijos, kurių aplinkoje susiformavo ir funkcionavo knygų meistrystės centrai, aiškintasi galimi jų tarpusavio kontaktai. Tačiau būtina pažymėti, kad ištirtos rankraštinių knygų yra nuoseklios chronologijos, o tai leido nagrinėti atskirų procesų ar reiškinių tęstinumą.

Tyrimo metu buvo analizuota 280 rankraštnių knygų ir jų fragmentų: 179 kodeksai tirti *de visu* bei panaudoti 101 knygos kodikologiniai aprašai, publikuoti spausdintuose kataloguose ir specialiuose tyrimuose. Kiekybiniai duomenys pagal amžių, rašto sistemą, saugojimo vietą ir tyrime panaudoto aprašo publikavimo šalį (dažnai tai ir kodekso saugojimo šalis) pateikiami 1 lentelėje.

1 LENTELĖ. Tyrime naudotų rankraštnių knygų kiekybiniai duomenys.

I. KNYGOS KIRILIKA											
Tirta <i>de visu</i>	XIII a.	XIII–XIV a.	XIV a.	XIV–XV a.	XV a. pr.	XV a. vid.	XV a. pab.	XV–XVI a.	XVI a. pr.	XVI a. vid.–II pusė	Iš viso:
LMAVB	4		4	4	5	2	26		45	50	140
LNMMB							1	1	1	1	4
RNB			3		1	2	2		2	7	17
RMAB			1			2	3		5	7	18
Panaudoti knygų aprašai											
publikuoti Lenkijoje		1					5	1	3	8	18
publikuoti Rusijoje			7		1		7			1	16
publikuoti Ukrainoje			5	1	2	6	23	5			42
pavieniai aprašai			2							1	3
Iš viso:	4	1	22	5	9	12	67	7	56	75	258
II. KNYGOS LOTYNŲ RAŠMENIMIS											
Tirta <i>de visu</i>											
LMAVB						5					5
VUB			1			2				6	9
Panaudoti knygų aprašai											
publikuoti Lietuvoje									4		4
publikuoti Lenkijoje							1		3		4
Iš viso:			1			7	1		7	6	22
BENDRAS TIRTŲ KNYGŲ SKAIČIUS											
	4	1	23	5	9	19	68	7	63	81	280

(Lentelė sudaryta remiantis autorės parengto knygų sąrašo duomenimis)

Lentelėje pateikiami LDK pagamintų knygų skaičiai bei Lenkijoje parengtos knygos, kurių užsakovai buvo kilę iš LDK. Lyginamajai analizei buvo analizuoti ir valstybėje funkcionavę atvežtiniai lotyniškųjų knygų egzemplioriai ar jų fragmentai.

Didžiausias tyrimui naudotų rankraštinųjų knygų rinkinys saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje. Jis gana adekvačiai reprezentuoja rankraštinės knygos, parašytos kirilika, raidos tendencijas LDK. Kodeksai saugomi *Rusiškų rankraštinųjų knygų* (F 19), *Vilniaus viešosios bibliotekos rankraščių fondų likučių* (F 22) bei *Vilniaus baltarusių* (F 21) fonduose. Visi minėti rinkiniai sudaryti iš vienuolynų (Supraslio, Žirovičių, Vitebsko, Slucko ir kt.) bibliotekose ar kelių vietovių cerkvėse saugotų egzempliorių. Keturios kirilika parašytos knygos saugomos Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje. Rusijos nacionalinės ir Rusijos mokslų akademijos bibliotekų Rankraščių skyriuose *de visu* analizuoti egzemplioriai, tarp kurių – tiek puošniausi LDK rankraštinės knygos kirilika pavyzdžiai, tiek turiniu svarbūs kodeksai, sudaro sąlygiškai nedidelę, bet labai svarbią tirtų šaltinių dalį.

Knygų lotyniškais rašmenimis pavieniai egzemplioriai ar jų fragmentai saugomi LMAVB ir VUB Rankraščių skyriuose bei įvairiose Vakarų Europos valstybėse. Remiantis rinkinių saugojimo istorija, LDK rašytų ar funcionavusių knygų lotynų kalba galėtų būti ir Rusijos saugyklose. Dėl trūkstamos atributacijos į tyrimą nei šios knygos, nei lotyniškų knygų, saugomų Lietuvos nacionaliniame muziejuje, VUB, LMAVB, fragmentai neįtraukti.

Šiame darbe rankraštiniai kodeksai ar jų atskiri elementai buvo analizuojami kaip savarankiškas šaltinis. Nagrinėjant knygos funkcionavimo būdus ir raidą LDK visuomenėje, buvo tiriami knygoje išlikę kolofonai, įvairaus laikotarpio provenienciniai, archyviniai ir marginaliniai įrašai, kuriuose užfiksuota informacija apie knygos užsakovus, skriptorius, dovanotojus ir kitus asmenis. Taip pat šiais įrašais, kaip ir išlikusiomis miniatiūromis, remtasi rekonstruojant knygos gamybos eigą.

Knygos kilmės istorijai (datavimui, tikslinant naudoto LDK popieriaus kilmės geografiją, nustatant turėto popieriaus sankaupas knygos gaminimo vietoje, bandant identifikuoti toje pačioje aplinkoje perrašytas knygas, o tuo pačiu nustatant vienos rūšies popieriaus sklaidos galimybes pagal knygų gamybos vietą) svarbiu šaltiniu tapo pačių knygų popieriaus vandenženkliai. Tačiau suprantami ir popieriaus/vandenženklių, kaip šaltinių, patikimumo trūkumai. Pavyzdžiui, naudotos formos dažnai galėjo deformuotis, tad toje pat dirbtuvėje vandenženkliai galėjo būti panašūs, bet ne tapatūs. Tokiu būdu didėjo popieriaus rūšių įvairovės (kiekvieną ženklą atmainą skaičiuojant kaip atskirą ženklą) skaičius, tai gali iškreipti popieriaus kilmės nustatymo galimybes. Suprantamas ir datavimo pagal vandenženklus ribotumas.

Geriausiu pavyzdžiu tarnauja atvejai, kai knygos kolofone užfiksuota perrašymo data, o popierius datuojamas vėlesniu laikotarpiu⁸³.

Išlikusių originaliųjų įrašimų bei jų išpaudų, puošybos elementų ir knygos rašymo, saugojimo aplinkybių lyginamoji analizė teikė informaciją apie knygos perrašymo vietą ir laiką, gamybos procesus ir funkcionavimą. Lyginant įrašimus, jų detales su datuotais ir atributuotais egzemplioriais, bandyta nustatyti ir kitų egzempliorių datavimą bei atributavimą. Suprantant, kad tie patys spaudai galėjo būti parduoti, atiduoti ir kad juos galėjo naudoti kelios įrašėjų kartos, gautus duomenis stengtasi interpretuoti kritiškai.

Pačios rankraštinės knygos tapo šaltiniu analizuojant ir kai kuriuos knygos gamybos etapus, jos išorinius elementus bei vidinę struktūrą. Knygų rubrikos, išlikę knygų registrai marginaliniuose įrašuose leidžia svarstyti atskirų knygos ir jos elementų suvokimo kaitą LDK.

Antrąją svarbią šaltinių grupę sudaro dokumentika: sąskaitų knygos, *Lietuvos Metrika*, testamentai, asmenų ir įstaigų turto inventoriai, universiteto registrai. Remtasi tiek archyvine medžiaga, tiek šaltinių publikacijomis. Dokumentika teikė duomenų apie asmenis ir jų turėtas knygas, apie kodeksų funkcionavimo būdus, knygos suvokimą ir įvardijimą to meto šaltiniuose.

Trečiąją grupę sudaro archeologiniai šaltiniai. Darbe buvo pasitelkta jau minėta E. Svetiko tyrimų medžiaga, Lietuvos istorijos instituto archeologų ataskaitos iš kasinėjimų Vilniaus Bernardinų bažnyčioje ir Arsenale⁸⁴, buvo įvertinti Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomi radiniai iš archeologinių kasinėjimų įvairiose vietovėse. Didžiausią tyrimui aktualių radinių telkinį sudaro Vilniaus pilių teritorijoje 1991–2005 m. atliktų kasinėjimų medžiaga⁸⁵. Didžiojo kunigaikščio dvaras ir artimiausia jo aplinka laikomi vienu svarbiausių raštijos židinių LDK, čia nuo XV a. pabaigos buvo saugomas valdovo knygų rinkinys. Archeologinių kasinėjimų metu buvo rastas nemažas skaičius knygų segtuvų, apkaustų arba jų detalių. E. Laucevičius, nagrinėdamas kodeksų įrašimus, dažnai rėmėsi užsienio tyrėjų duomenimis, kadangi originaliųjų detalių mokslininko tirtuose egzemplioriuose buvo likę vienetai. Archeologinė medžiaga iš Vilniaus pilių teritorijos, kitų archeologinių tyrimų vietų sudarė galimybę ne tik iliustruoti E. Laucevičiaus teiginius, bet ir juos patvirtinti. Archeologų radiniai tyrimui papildomai suteikia žinių apie to meto knygos įrašymo puošybos meninę įvairovę – pagal juos galima nusakyti egzistavusių knygų formatą,

⁸³ Vienas tokių atvejų: knyga *Teodoro Studito pamokslai*, LMAVB RS F21-798, perrašyta 1476 m., o vandenženkliai datuojami XV–XVI a. sandūra. Žr.: *Кириллические рукописные книги...*, p. 100–101.

⁸⁴ Ataskaitos saugomos Lietuvos istorijos instituto bibliotekoje.

⁸⁵ Tiesa, ne visi radiniai pačių archeologų yra galutinai apdoroti, tad galima tikėtis ir naujų įdomių artefaktų.

o taip pat galimą įrišimo elementų kilmę. Kitą archeologinių radinių grupę sudaro rašymo priemonės. Rasti stiliai, rašalinė tapo bene vieninteliais šiuo metu žinomais išlikusiais artefaktais.

Nauju, ketvirtuoju, informacijos šaltiniu tapo pastarąjį dešimtmetį LMAVB ir Lietuvos nacionalinio, Lietuvos dailės muziejų restauratorių atliekamų tyrimų rezultatai. Panaudojus infraraudonosios spektroskopijos (IR) metodą⁸⁶, mikrocheminę analizę buvo gauta informacija apie medžiagas, naudotas popieriaus, rašalo ir spalvotų dažų gamybai, įrišimų odos apdorojimui, buvo nustatyta apkaustų, segtuvų gamybai naudotų metalų sudėtis. Iki šiol tokio pobūdžio tyrimų atlikta dar nedaug, tad jų metu užfiksuota informacija nors ir itin svarbi, nauja, tačiau kartu ir labai preliminarinė, neleidžianti daryti apibendrinančių išvadų.

Panaudotų šaltinių bazė sudaro tyrimo faktografijos pagrindą. Ji leidžia ištirti LDK knygos kultūros sklaidą visuomenėje, naujai pažvelgti į rankraštinio kodekso gamybos procesus bei knygos architektonikos raidą, papildoma, o kartais patikslina istoriografijoje jau žinomus faktus. Sukaupta medžiaga skatina tikslinti įsitvirtinusias knygos istorijos LDK nuostatas ir naujai pažvelgti bei išplėsti atskirų rankraštinės knygos rašto centrų tyrimus.

TYRIMO NAUJUMAS. Istoriografijos analizė parodė, kad Lietuvos knygos istorijos veikaluose, Lietuvos kultūrai skirtose monografiuose rankraštinė knyga nagrinėjama labai fragmentiškai, dažniausiai remiantis istoriografijoje įsigalėjusiais stereotipais: rankraštinės knygos kultūra LDK buvo labai menka, XIII–XIV a. visuomenėje knyga buvo itin retas ir mažai pažinotas, periferinis kultūros objektas, įvedus krikščionybę 1387 m. lotyniškosios knygos išstūmė *rusiškasias*. LDK raštijai ir rankraštinės kultūros istorijai buvo priskiriama: Lietuvos didžiojo kunigaikščio aplinkoje sukurta dokumentika nuo XIV a. pradžios ir XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje sukurti *Lietuvos metraščiai*, *Lietuvos Statutai* bei *Lietuvos Metrika*. LDK raštijos ir knygos istorija buvo skirstoma laikantis kalbinio kriterijaus daug vėliau susiformavusių kalbų principu: į ukrainiečių, baltarusių, rusų, lietuvių. Pritaikius rankraštinei knygai lotyniškosios raštijos istorikų pasiūlytą atributacijos principą *visa, kas buvo perkurta, kitaip įsisavinta ar sukurta Kunigaikštijoje arba jos piliečių joje ir už jos ribų*⁸⁷, atsirado galimybė naujai analizuoti išlikusias LDK rašytas bei funkcionavusias knygas, likusius archyvinis šaltinius apie knygos gyvavimą LDK, pasitelkti naujausius archeologinius radinius, to meto meno kūrinius. Sutelkus į visumą ilgalaikėje istoriografijoje nacionaliniu principu skirstytus knygos kultūros sandus, susidarė įvairiakalbis daugiakultūrinis ir daugiakonfesinis LDK knygų korpusas, kuris leidžia

⁸⁶ Spektrinė analizė – tai medžiagos cheminės sudėties nustatymas, remiantis linijiniais spektrais.

⁸⁷ NARBUTAS, S. Valdovė ir jos tarnaitės..., p. 35.

naujai interpretuoti rankraštinės knygos kultūros recepciją ir sklaidą. Tokiu būdu tyrime tikslinama knygos istorijos pradžia LDK, nagrinėjami istoriografijoje beveik netirti rankraštinės knygos gamybos procesai ir darbo organizacija, analizuojama tęstinė LDK rankraštinės knygos struktūros raida. Atsirado galimybė naujai akcentuoti knygos socialinės paskirties aspektą, atsakant į klausimus: kas ir kam knygas kūrė, kokių tikslu ir kaip knygos buvo naudojamos, suvokiamos visuomenėje. Tyrimė pirmą kartą pristatomi kai kurie archeologiniai artefaktai bei knygos gamyboje naudotų medžiagų cheminių tyrimų rezultatai.

Šie tyrimo aspektai sukuria prielaidas bent iš dalies užpildyti LDK rankraštinės knygos kultūros istorijos spragas.

GINAMI TEIGINIAI

1. Rankraštinės knygos kultūros pradžia LDK siejama su XIV a. pradžia. Katalikybės įvedimas ir su ja perimti kultūros reiškiniai sudarė sąlygas spartesnei rankraštinės knygos plėtrai.
2. Nuo XV a. pabaigos–XVI a. pradžios galima kalbėti apie susiformavusią knygos visuomenę LDK. Rankraštinės knygos sklaida darė įtaką visuomenės kultūrinei ir mentalinei kaitai. Dėl šio abipusio proceso kito knygos samprata visuomenėje. Tuo pačiu kito ir knygos struktūra.
3. LDK visuomenėje jau XV–XVI a. sandūroje buvo nusistovėję rankraštinės knygos gamybos technologiniai procesai ir darbo organizacija.

TYRIMO STRUKTŪRA. Disertaciją sudaro keturios dalys, išvados, naudotų šaltinių ir literatūros sąrašas bei keturi priedai. Pirmojoje dalyje aptariami pagrindiniai reiškiniai, formavę visuomenės kultūrinius, konfesinius ir praktinius poreikius, lėmusius LDK rankraštinės knygos sklaidos ir funkcionavimo sąlygas, t. y. evangelizacijos procesas ir Bažnytinės unijos siekio istorija, valdovo dvaro ir kanceliarijos, mokymo raida kaip knygos kultūros reiškinio recepcijos kontekstas. Antroji disertacijos dalis skirta ankstyvosios knygos visuomenės genezei ir raidai. Pasitelkus prozopografinio tyrimo metu surinktus duomenis nustatoma, kokios buvo pagrindinės knygos funkcionavimo formos ir kokie asmenys su jomis buvo susiję, kas sudarė knygos meistrų grupę nagrinėjamu laikotarpiu; tiriamos knygos recepcija visuomenėje ir knygos samprata to meto šaltiniuose. Trečioji tyrimo dalis skirta rankraštinės knygos gamybos procesui nustatyti ir naudotoms medžiagoms, priemonėms atskleisti. Ketvirtojoje disertacijos dalyje kodeksas analizuojamas kaip visuomenės materialinės ir dvasinės kultūros produktas. Tiriami knygos struktūros raida, atskleidžiant tiek jos vidinių, tiek išorinių elementų kaitą. Disertacijos pirmame priede pateikti prozopografinio tyrimo metu surinkti duomenys apie asmenis, kurių aplinkoje vienu ar kitu būdu funkcionavo rankraštinės knygos. Antrojo priedo lentelėje sudarytas

knygos meistrų chronologinis sąrašas su rašovų paliktų įrašų tekstais. Trečiasis priedas – tai kodikologiniam tyrimui sudaryta knygos aprašo forma. Ketvirtąjį priedą paveikslai iliustruoja disertacijoje nagrinėjamus materialiuosius artefaktus (naudotus įrankius, medžiagas), knygos struktūros elementus.

DISERTACIJOS APROBACIJA

Mokslinės publikacijos Lietuvos periodiniuose leidiniuose, įtrauktuose į Lietuvos mokslo tarybos patvirtintą tarptautinių duomenų bazių sąrašą:

1. LDK rankraštinė knyga XIV a. pradžioje–XVI a. viduryje: sąlygos sklaidai ir funkcionavimui. *Knygotyra*, 2009, t. 53, p. 7–37.
2. Ankstyvosios knygos visuomenės genėzė ir kaita LDK. *Knygotyra*, 2010, t. 55, p. 7–26.
3. LDK rankraštinės knygos mecenatai XIV a.–XVI a. viduryje. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2011, t. 60: Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai. Įteikta 2010 m. rugsėjo mėn.

Pranešimai disertacijos tema, perskaityti įvairiose tarptautinėse mokslinėse konferencijose ir publikuoti:

1. Владас Дрема и его исследования в области рукописной книги. Publikuota: *Книга – источник культуры: проблемы и методы исследования: материалы Международной научной конференции (Минск, 25–27 ноября 2008 г.)*. Москва, 2008. 415 с.
2. Дослідження Владаса Дрьоми з книжкового мистецтва у Великому Князівстві Литовському. Publikuota: *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології [interaktyvus]*. Львів, 2009, вип. 4, с. 200–205 [žiūrėta 2011 m. sausio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Natural/VLNU/Knyg/2009_4/index.html>.

Kiti straipsniai disertacijos tema:

1. LDK rankraštinės knygos kultūra (iki XVI a. pab.): problemos ištirtumas Lietuvoje. Iš *VU doktorantūros studijos Filosofijos ir Komunikacijos fakultetuose: [projekto] „Nacionalinio tapatumo išsaugojimas globalizacijos sąlygomis“ metodinė studija*. Sudarė: Marius Povilas Šaulauskas; Stasė Vaškevičienė. Vilnius, 2008, p. 194–210.
2. Paroda „Seniausios rankraštinės Šventojo Rašto ir kitos religinės knygos“ = Exhibition „The oldest manuscripts of Holy Scripture and other religious books“. Iš *Dokumentai. Knygos. Parodos kronika, XI–XX a. = Documents. Books. Exhibition chronicle, 11th–20th c.* Sudarytojai: Vydas Dolinskas, Jolita Liškevičienė. Vilnius, 2009, t. 5, p. 69, 135–137, 138–143.

I. KNYGA LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE: SKLAIDOS IR FUNKCIONAVIMO SĄLYGOS

Mokslininkai sutaria, kad knyga yra žmonių visuomenės dvasinės ir materialinės kultūros atspindys, ji įkūnija visuomenės poreikius. Knygos kaip reiškinių kaita priklauso tiek nuo politinių ir ekonominių sąlygų, tiek nuo socialinių reiškinių, darančių įtaką ir pačios visuomenės plėtotei, raidos. Kintančioje visuomenėje formuojasi nauji kultūriniai ir konfesiniai poreikiai, kurie keičia ir knygos funkcijas, lemia naujų knygos tipų atsiradimą. Knygotyrininkai vis labiau akcentuoja knygos paskirties socialinį aspektą: kas ir kam ją sukūrė, koku tikslu knyga buvo naudojama.

Tiriant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę, visuomeninę, socialinę, konfesinę, mentalinę raidą ir kaitą neišvengiamai susiduriama su knygos funkcionavimu. Tokioje daugiakonfesinėje visuomenėje susiformuoja skirtingi komunikaciniai, informaciniai ir kultūriniai poreikiai, lėmę knygos sklaidos ir funkcionavimo sąlygas.

Pasak kultūros ir raštijos istorikų⁸⁸, nuo XII a. pabaigos Vakarų Europos visuomenėje prasidėjusios giluminės transformacijos lėmė lūžį ir knygos raidos istorijoje: sąlygiškai baigėsi *vienuolynų knygos amžius* (VII–XII a.) ir prasidėjo *pasaulietinės knygos amžius* (XIII–XV a.)⁸⁹.

Lietuvos žemės tuo metu atsidūrė Vakarų ir Rytų krikščionybės bei kartu su ja plintančios raštijos apsupty. XIII a. dabartinės Latvijos (Livonijos) teritorijoje buvo įsteigta Rygos vyskupija ir atsikėlė krikščionių riterių ordinas, buvo pradėti steigti vienuolynai, įkurtas Hanzos miestas su pirkliais, amatininkais. Su jais atkeliavo ir knygos lotynų bei vokiečių kalbomis, mokyklos, kuriose mokyta rašyti, metraščių ir kronikų rašymo bei reikalingų knygų perrašymo tradicijos. Jau XIII a. pradžioje Henrikas Latvis surašė *Livonijos kroniką*, o amžiaus pabaigoje buvo surašyta *Eiluo-*

⁸⁸ BALDWIN, John W. Viduramžių kultūra. Vilnius, 1996. 185, [1] p.; CANNISTRARO, Philip V.; ir REICH, John J. The Western perspective: a history of civilization in the West. Belmont, 2004. XXXII, 1098 p., [1] žml.; DUBY, Georges. Katedrų laikai: menas ir visuomenė, 980–1420. Vilnius, 2004. 371, [1] p., [16] iliustr. lap.; KING, Margaret L. Western civilization: a social and cultural history. New Jersey, 2000. XXXII, 960 p.; ГОФФ, Жак ле. Цивилизация средневекового Запада = La civilisation de l'occident medieval. Москва, 1992. 372 c.

⁸⁹ THOMAS, Marcel. Manuscripts. Iš FEBVRE, Lucien; ir MARTIN, Henri-Jean. The coming of the book: the Impact of printing 1450–1800. London, 1984, p. 14–28.

toji *Livonijos kronika*, išliko cistersų vienuolių, dvasininkų turėti mišiolai, brevijoriai, kitos iliustruotos ir auksu puoštos rankraštinės knygos⁹⁰. Rusios žemėse gyvavo Rytų krikščionybė, XIII–XIV a. išeivių iš Kijevo Olų lauros dėka plito Kijevo Rusios raštija⁹¹, gyvavo stiprūs raštijos centrai Polocke, Naugarde, Smolenske, Pskove. Kaimyninę Lenkiją pirmosios knygos pasiekė X a. antroje pusėje kartu su krikščionybę skleidusiais dvasininkais iš Bohemijos ir Moravijos⁹². XIII a. Lenkijoje, kaip ir visoje Europoje, įvyko lūžis: plėtėsi katedrų ir parapijinių mokyklų tinklas, sparčiai ėmė daugėti raštingų žmonių. Kai kurie jų vyko mokytis į užsienio universitetus, grįžę iš jų arba grįžusiųjų paveikti ėmė kaupti asmeninius knygų rinkinius ir rašyti istorinius bei hagiografinius veikalus. Plėtėsi ir stiprėjo katedrų ir vienuolynų skriptoriumai, buvo kaupiamos bibliotekos. Nuo XIV a. pradžios karaliaus dvare veikė kanceliarija (pvz., Kazimierui Didžiajam dirbo 28 raštininkai⁹³), taip pat tapusi ir stambiu knygų rašymo centru. 1364 m. Krokuvoje buvo įkurtas universitetas. XV a. pabaigoje Vakarų Europos miestų pavyzdžiu knygų meistrystės cechai veikė didesniuose Lenkijos miestuose (Krokuvoje, Lvove, Poznanėje, Plocke, Gdanske, Torunėje). Juose dirbo pasauliečiai rašovai – katedralistai (kaligrafai; *cathedralis seu scriptor librorum* ir pan.). Dažniausiai jie gamino puošnius iliuminuotus kodeksus. Tad jau XV–XVI a. Lenkijoje knyga tampa kasdienio gyvenimo įrankiu edukacijoje, teologiniuose ir politiniuose ginčuose.

Lietuvos istorijos tyrimuose raštijos pradžia LDK taip pat siejama su krikščionėjimu. Tačiau svarbiausiu įvykiu ilgus metus buvo laikomas krikščionybės priėmimas 1387 m. LDK, sudaręs sąlygas lotyniškai raštijai plisti. Valstybės elitas susidūrė su Vakarų Europos civilizacijos viduramžių reiškiniais: krašto evangelizacija, valdymo institucijų – valdovo dvaro ir kanceliarijos – formavimusi, švietimo sistemos užuomazgomis ir augančiu raštingumu. Tuo pačiu metu išsiplėtusi teritorija lėmė Rytų civilizacijos (stačiatikiškos kultūros elementų) poveikį: buvo perimta ir vartojama senosios Rusios bažnytinė slavų ir šnekamoji kalba, šių kalbų pagrindu formavosi pasaulietinė religinė literatūra rusėnų kalba. Visi šie reiškiniai turėjo įtakos rankraštinės knygos sklaidai ir funkcionavimui LDK, todėl šioje dalyje bus siekiama analizuoti šių reiškinų raidą.

⁹⁰ ZANDERS, Ojārs. *Senās Rīgas grāmatniecība un kultūra Hanzas pilsētu kopsakarā (13.–17. gs.)*. Rīga, 2000. 395 p.

⁹¹ РОЗОВ, Н. *Книга Древней Руси ...*, c. 9.

⁹² POTKOWSKI, E. *Książka rękopiśmienna...*, p. 25–27.

⁹³ POTKOWSKI, E. *Książka rękopiśmienna...*, p. 53, išnaša 46.

1. EVANGELIZACIJOS PROCESAS

Galima teigti, kad prie LDK ankstyvosios evangelizacijos ir su ja plitusios raštijos, o tuo pačiu ir konfesinių knygos poreikių formavimosi, veiksmingai prisidėjo abi krikščionybės šakos. Naujausi LDK kultūros tyrimai teikia pirmas sporadiškas žinias apie raštijos pradžią XIII a. vidury⁹⁴. Tačiau dėl jų interpretacijos istoriografijoje diskutuojama⁹⁵, todėl į tyrimą jos neįtraukiamos.

Jau tuo metu valstybė buvo nevienalytė ne tik tautiniu, bet ir konfesiniu požiūriu, o pirmieji rašytiniai tekstai priklauso lotyniškajai raštijai. Gedimino laiškus Hanzos prekybinės sąjungos miestams ir popiežiui lotynų kalba rašė Vilniuje įsikūrę dominikonų ir pranciškonų vienuoliai⁹⁶. Neatmestina, kad jie atsigabeno į LDK ir pirmąsias rankraštines knygas lotynų kalba. Pasak istoriko Stepheno Rowello, to meto lietuviai jau suprato rašto reikšmę, o dokumentuose aiškiai pastebima tolerancija kitoms religijoms, abipusė stačiatikių ir katalikų pagarba papročiams⁹⁷. Matyt, šį tolerantišką elgesį lėmė tai, kad abiejų konfesijų žmonės gyveno greta, o valdovai, pasak istoriko Dariaus Barono, dairėsi kur pasukti – į Rytus ar Vakarus⁹⁸. Iki pat XIV a. pabaigos artimi pagonių didžiųjų kunigaikščių giminaičiai, išsiųsti valdyti aneksuotų teritorijų, dėl politinių išskaičiavimų priimdavo stačiatikių tikėjimą, ieškojo bendrų interesų

⁹⁴ KOSMAN, Marcell. Kancelaria wielkiego księcia Witolda. *Studia źródłoznawcze*. Warszawa; Poznań, 1969, t. 14, p. 96–97; ROWELL, Stephen C. A pagan's word: Lithuanian diplomatic procedure 1200–1385. *Journal of Medieval History*, 1992, vol. 18, p. 149–150; LEMEŠKIN, I. *Sovijaus sakmė...*, p. 14–15; ТУРИЛОВ, А. К вопросу о заказчике..., с. 86–91; НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 17–76.

⁹⁵ ТЕМЧИН, Сергей. О возможном восточном происхождении мифа о Совии, изложенного в Иудейском хронографе 1262 года. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2010, kn. 29, p. 19–30; ВИЛКУЛ, Татьяна. Имена и специальные обозначения в Александрии Хронографической Иудейского (Виленского) хронографа. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. Vilnius, 2009, p. 96–105; ВИЛКУЛ, Татьяна. Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.). Iš *Istorijos šaltinių tyrimai*, Vilnius, 2010, t. 2, p. 11–32.

⁹⁶ *Chartularium Lithuaniae...*, p. XV, XXVI, XL.

⁹⁷ 1338 m. lapkričio 1 d. pasirašyta taikos sutartis tarp Gedimino ir jo sūnų bei Vokiečių ordino magistro Livonijoje Eberhardo iš Munheimo buvo patvirtinta antspaudais, kryžiaus pabučiavimu pagal stačiatikišką paprotį ir pagoniška priesaika. Ji baigėsi žodžiais: [...] *magistro, žemės maršalo ir daugelio kitų kilmingųjų, taip pat Rygos miesto tarybos sutikimu; jie tuo reikalu pabučiavo kryžių; Lietuvos karaliaus, jo sūnų ir visų jo bajorų sutikimu; jie tuo reikalu taip pat atliko savo šventąsias apeigas; ir Polocko vyskupo, Polocko kunigaikščio ir miesto, Vitebsko kunigaikščio ir Vitebsko miesto sutikimu; jie visi, patvirtindami minėtąją taikos sutartį, pabučiavo kryžių*. Žr.: *Chartularium Lithuaniae...*, p. 258–261.

⁹⁸ BARONAS, Darius. Katalikiška ir stačiatikiška Lietuva XIII a. Iš *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*. Vilnius, 2008, p. 244–259; BARONAS, Darius. Stačiatikiai. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 674–689; BARONAS, Darius. Stačiatikiai kitatikių valdžioje: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atvejais XIII–XV a. *Lietuvos istorijos metraštis, 2004*. Vilnius, 2005, t. 1, p. 5–24.

ir galimybių bendradarbiauti su vietine bajorija. Tokią praktiką matome Mindaugo, Traidenio, Gedimino, Algirdo valdymo laikais. LDK lietuvių kilmės kunigaikščiai suprato, kad Stačiatikių Bažnyčia gali užtikrinti stabilumą nukariautose žemėse, tad ir išvykę į Rusios žemes jie greitai perėmė rusėniškųjų žemių kultūrą, rašto sistemą bei tradiciją. Matyt, tai ir lėmė, kad dalis pirmųjų rankraštinųjų knygų, kilusių LDK, priklauso XIV a. pradžiai ir siejamos su šiais stačiatikiais didikais. Šalia Naugarduko lietuvis kunigaikštis⁹⁹ įkūrė Laurušavo vienuolyną, tapusį artimiausiu stačiatikybės centru, o jį parėmė Gedimino sūnus Karijotas (arba Mykolas Gediminaitis). Remiantis išlikusiu donaciniu įrašu manoma, kad šio kunigaikščio iniciatyva ir buvo XIV a. pradžioje (1329 m.?) perrašyta pirmoji LDK teritorijoje (išlikusi) rankraštinė knyga – *Laurušavo Evangelynas*¹⁰⁰. XIV a. vidury valstybės diplomatinėje praktikoje atsiranda rašytinis dokumentas¹⁰¹, o Rusios žemių vidaus gyvenime taip pat pradeda funkcionuoti rašytinis dokumentas, t. y. greta lotyniškosios tradicijos dokumentų atsiranda ir rusėniškieji. Tokiems galėtume priskirti ir kunigaikščių duotis cerkvėms, vienuolynams, įrašytas į *Evangelynų* paraštes: 1350 m. to paties Karijoto liepimu lieka įrašas apie duotį Laurušavo vienuolynui kitame kodekse¹⁰², 1377 m. (arba kiek vėliau) Lietuvos didžiojo kunigaikščio (toliau – Ldk) Algirdo žmona Julijona apdovanojo Ozeriščės kaimo (Vitebsko rajonas) Šv. Mergelės Marijos Dangun Žengimo cerkvę¹⁰³; 1386 m. kunigaikštis Kaributas Algirdaitis (Dimitrijus) apdovanojo Laurušavo vienuolyną (šis įrašas kartu liudija minėtame vienuolyne buvus dar vieną *Evangelyną*)¹⁰⁴; prieš 1387 m. Polocko kunigaikštis Andrius Algirdaitis apdovanojo Polocko Šv. Trejybės vienuolyną¹⁰⁵, o Lengvenio Algirdaičio valdomame Mstislavlyje 1395/1396 m. buvo perrašytas puošnus *Psalmynas*¹⁰⁶. Nuo XIV a. pabaigos žinomas jau ne vienas rankraštinės knygos užsakymas LDK stačiatikių didikų (pvz., Liubertaičių) aplinkoje. Tai leidžia teigti, kad šių didikų aplinkoje knyga, kartu atliekanti ir atminimo saugojimo funkciją, buvo vertinama. Visus minėtus įrašus knygose įrašydavo stačiatikiai šventikai, tad tikėtina, kad ir Algirdo laišką (1370–1371) Konstantinopolio patriarchui Filotėjui Kokkinui galėjo rašyti tiek su žmona

⁹⁹ Manoma, kad šį vienuolyną įkūrė Mindaugo sūnus Vaišvilkas.

¹⁰⁰ Knyga saugoma Čartoriskųjų bibliotekoje Krokuvoje, sign. IV 2097. FRIEDELÓWA, T. *Ewangeliarz Ławryszewski...*, p. 7, 71.

¹⁰¹ ROWELL, S. A pagan's word..., p. 158.

¹⁰² RVB RS Vostokovo fondas, Nr. 117.

¹⁰³ *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Росіи*. Санкт-Петербург, 1846–1853. Т. 1: 1340–1506. 1846, с. 21.

¹⁰⁴ *Акты, относящиеся къ исторіи...*, с. 22.

¹⁰⁵ *Акты, относящиеся къ исторіи...*, с. 27.

¹⁰⁶ СТОЛЯРОВА, Любовь. *Свод записей...*, с. 381.

Julijona atvykę raštininkai¹⁰⁷, tiek stačiatikių vienuoliai (dvasininkai?)¹⁰⁸, darbavęsi jos aplinkoje. Stačiatikių istoriko Grigorijaus Kiprijanovičiaus, XIX a. pab. dirbusio Vilniaus stačiatikių dvasinėje akademijoje, skaičiavimu, Vilniuje XIV a. stovėjo bent 5 cerkvės¹⁰⁹, istoriografijoje žinoma 1384 m. Vytauto suteiktis Skaisčiausios Dievo Motinos gimimo cerkvei Trakuose¹¹⁰. Didžiųjų kunigaikščių rūmų archeologiniuose kasinėjimuose rasta XIV a. akmeninė ikonėlė¹¹¹ su trimis šventaisiais ir knyga dar labiau sustiprina nuomonę, kad pirmosios knygos LDK galėjo pasiekti su pavieniais abiejų Bažnyčių tarnais. Tai reiškia, kad Ldk Algirdo šeima ir jo artimiausia aplinka buvo susidūrusi ne tik su praktiška raštija (pvz., laišku), bet ir su knyga dar iki oficialaus krikščionybės priėmimo. Anot Sergejaus Temčino, *kaip LDK pagoniškosios ir stačiatikiškosios tradicijų tarpusavio sąveikos pasėkmė XIV a. viduryje pradėjo formuotis rytų slavų pasaulietiškoji kultūra ir nauja knyginė (rusėnų) kalba kaip jos raiškos priemonė*¹¹². Alfredo Bumblausko teigimu, toks stačiatikiškos dvasinės kultūros ir rašto adaptavimas buvo pajungtas politikai, vyko valdovo užsakymu ir pasitaravo kaip komunikacijos priemonė informacijos bei kultūros perdavimui, kaupimui ir plitimui¹¹³.

Lotyniškosios raštijos plėtra intensyvėjo LDK valdovams 1386 m. pasirinkus Katalikų Bažnyčią ir ėmus šalyje platinti krikščioniškąjį tikėjimą. 1387 m. Jogaila fundavo Vilniaus katedrą ir steigė pirmąsias parapijas¹¹⁴. Į bažnyčių kūrimą įsitraukus dvasininkams ir LDK didikams, parapijinis tinklas plėtėsi, o kartu augo ir katalikiškai liturgijai reikalingų knygų poreikis. Steigiamoms bažnyčioms ir jų bibliotekoms ypatingai puošnias religines bei pasaulietines knygas dovanojo valdovai ir bažnyčios hierarchai kaip prielankumo ir palaikymo liudijimą. Lietuvos didžiojo kunigaikščio ar Lenkijos karaliaus dovanojamos knygos turiniu ir forma atitiko vėlyvaisiais vi-

¹⁰⁷ KOSMAN, M. Kancelaria wielkiego..., p. 98.

¹⁰⁸ ROČKA, Marcelinas. Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui. Iš *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2002, p. 11–18; ROWELL, S. A pagan's word ..., p. 156.

¹⁰⁹ КИПРИАНОВИЧ, Гигорій. *Исторический очеркъ православія, католичества и униі въ Белоруссии и Литве: съ древнейшаго до настоящаго времени*. Вильна, 1899. XV, 288 с. Jis išvardija buvusias 5 cerkves: Šv. Mikalojaus, Šv. Kankinės Paraskevos, Šv. Mergelės Marijos Dangun Žengimo, Šv. Nikolajaus Stebukladario ir Šv. Trejybės. Ten pat, p. 18.

¹¹⁰ Ten pat, p. 19.

¹¹¹ *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai Vilniaus žemutinėje pilyje = Palace of the Grand Dukes of Lithuania in Vilnius Lower Castle: istorija ir rinkiniai: albumas*. Sudarytojai: Dalius Avižinis, Vydas Dolinskas, Erika Striškienė. Vilnius, 2010, p. 196.

¹¹² TEMČINAS, S. Lietuvos Didžiosios..., p. 55.

¹¹³ BUMBLAUSKAS, Alfredas. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio. *Lietuvos istorijos studijos*, 1996, nr. 3, p. 20–21.

¹¹⁴ JUČAS, Mečislovas. *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.* Vilnius, 2007. 197 p.; OCHMAŃSKI, Jerzy. *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie*. Poznan, 1972. 118 p.

duramžiais funkcionavusias knygas. Pirmos rašytinės žinios apie lotyniškąsias rankraštines knygas datuojamos 1393 m.: dvasininkas Laurynas iš Radzejevo (de Radzeyow), veikiausiai Jadvygos užsakymu, už atlygį perrašė mišiolą vienai iš bažnyčių Lietuvoje¹¹⁵. Kiek vėliau, 1398 m., karališkoji Jadvygos ir Jogailos pora krikščionybės įvedimo proga Vilniaus katedrai padovanojo Jokūbo Voraginiečio *Legenda aurea, sive Lombardica historia* (dar vadinama *Liber passionalis; Aukso legenda*). Pasak istoriko Edwardo Potkowskio¹¹⁶, tais pačiais metais Lenkijos pakancleris Klemensas iš Moskorzowo atvežė jų dovanotą *Nikodemo evangeliją*. 1430 m. Trakuose rašytoje Vytauto donacijoje Vilniaus vyskupui Motiejui (1422–1453) minimas *Psalmynas*¹¹⁷.

Krikščionybės plėtra, kuriamas LDK vyskupijų ir parapijų tinklas pareikalavo didesnio dvasininkų skaičiaus. Šalyje dar nebuvo parengta pakankamai kunigų, tad bažnyčiose katalikybės tiesas pirmiausia aiškino iš Lenkijos atvykę kunigai, o nuo XVI a. pradžios buvo reikalaujama, kad dvasininkai mokėtų lietuvių kalbą arba išlaikytų mokantį ją vikarą¹¹⁸. Bažnyčiose tarnaujantys kunigai stengėsi užtikrinti tikinčiųjų bendruomenės egzistavimą ir tikėjimo praktikos palaikymą. Tam jiems buvo reikalingos kasdienės liturginės ir teologinės knygos: mišiolas, gradualas, antifonals, psalmynas, šventųjų gyvenimų ir homilijų rinkiniai. Šių knygų turėta ne po vieną, o ir dvasininkai dažnai turėjo bent kelių knygų asmeninį rinkinį¹¹⁹. Knygų paplitimą liudija ir kitas pavyzdys: Nacionalinio muziejaus archeologai saugo XV a. lotyniškos knygos apkalą iš Kauno rajono Kampiškių dvarvietės. Knygas dvasininkai galėdavo atsivežti tiek iš mokymosi, tiek iš ankstesnės tarnystės vietos. Gali būti, kad taip atkeliavo knygos, saugotos Vilniaus jėzuitų kolegijos bibliotekoje: dvi *Biblijos* lotynų kalba, rašytos XIV a. gotikiniu raštu¹²⁰ ir čekiška bastarda¹²¹, kurių ir

¹¹⁵ POTKOWSKI, E. *Książka rękopiśmienna ...*, p. 92–93.

¹¹⁶ POTKOWSKI, E. *Książka i pismo...*, p. 192. Jis, matyt, remiasi Oskaro Haleckio citata: [...] *jak gdyby symbol zgody, Jagiello wraz „z nadrozsza małzonką“ posłali do Wilna przez jego dawnego obroncę, Klemensa z Moskorzewa, ozdobną księgę o męce Pańskiej, złożoną w Wileńskiej katedrze na cześć jej patronów*. Žr.: HALECKI, Oskar. *Dzieje unii Jagiellońskiej*. Kraków, 1919. T. 1: W wiekach średnich, p. 156, nuor. 3. Knyga *O męce Pańskiej* – tai Kristaus kančių aprašymas pagal Nikodemo evangeliją. Tačiau šis pasakojimas būdavo įtraukiamas ir į *Aukso legendos* rinkinius, tad tai gali būti ir tos pačios knygos paminėjimas.

¹¹⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej (1387–1507)*. Wydali: J. Fijałek, W. Semkowicz. Kraków, 1932. T. 1, p. 135.

¹¹⁸ Pavyzdžiui, žinomas Adomo Jokūbaičio Vilniečio (Katriškio) skundas Žygimantui I (1511 08 03), kad dėl mažų pajamų Žiežmarių filijoje negali išlaikyti mokytojo ir kunigo lietuvių pamokslininko. Žr.: *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a. = The Lithuanian catholic clergy (14th–16th c.)*. [Sudarė: Vytautas Ališauskas ... et al.]. Vilnius, 2009, p. 21.

¹¹⁹ Pavyzdžiui, Motiejus, XV a. pab., Medininkų kanauninkas; Jonas iš Veviorikos, XVI a. vid., klebonas. Žr. 2 priedą.

¹²⁰ Saugoma RMAB RS nr. 199.

¹²¹ Saugoma RMAB RS nr. 219.

puošybos elementai (inicialinės raidės, knygų įrišimo elementai) labai panašūs į Lietuvijoje saugomus LDK funkcionavusius knygų egzempliorius. Kitas išlikęs kodeksas – jau minėto Jokūbo Voragineičio *Aukso legendos* redakcija, perrašyta XIV a.¹²² Į knygą įtrauktos specialios maldos šv. Stanislovui, Adalbertui, Kiprijonui ir Justinui, o pagal egzemplioriaus perrašymą jį galėtume priskirti tiek Lenkijai, tiek LDK. Apie atvežtas knygas netiesiogiai informacijos teikia ir kiek vėlesni dokumentai¹²³: pavyzdžiui, 1563 m. Rokiškio bažnyčios ir klebonijos inventoriuje tarp vardijamų knygų paminimi brevijorius ir mišiolas iš Krokuvos¹²⁴.

Dvasininkų turėtos ir liturgijoje naudotos knygos testamentų valia buvo kaupiamos bažnyčiose. Iš tokių testamentinių palikimų, matyt, susiformavo Vilniaus katedros biblioteka. Tais pačiais 1398 m. Vilniaus vyskupas Andrius (1388–1398) testamentu paliko Katedrai brevijorių, du mišiolus, tris pontifikalus, psalmyną ir kitas neįvardytas liturgines knygas¹²⁵. Vėliau juo pasekė ne vienas Vilniaus katedros kapitulos narys, padovanodamas ar testamentu palikdamas savo biblioteką institucijai¹²⁶. Šios asmeninės bibliotekėlės būdavo laikomos greta pagrindinės Katedros (kapitulos) bibliotekos. Pagal išlikusį 1598 m. inventorių Katedros bibliotekos katalogą sudaro 100 pozicijų, tačiau knygų egzempliorių būta iki 150, dalis jų – rankraštinės. Vyskupai greta būtinausių liturginių knygų pamažu ėmė kaupti teologinius traktatus, pamokslų rinkinius, moralinės teologijos vadovėlius, kanoninius veikalus. Tokio pobūdžio knygų kaupimas atitiko aukštųjų Bažnyčios hierarchų teologinės edukacijos, bažnytinės teisės poreikius.

Evangelizacijoje aktyviai dalyvavo ir vienuolijos, glaudžiai susijusios su rankraštinių knygų kultūra. Lietuvos bibliotekų fonduose saugomos vienuolynams priklausiusios liturginės ir teologinės knygos (pvz., gradualai, antifonalai, Bažnyčios istorijos veikalai), o archeologiniai kapinynų kasinėjimai leidžia radinius (stilius, odinius dėklus su kryžiaus formos apkalais, nešiotis skirtus rašymo reikmenis) sieti tiek su Katalikų

¹²² Saugoma RMAB RS nr. 157.

¹²³ Tyrime naudotuose vėlesnio laikotarpio įvairiuose šaltiniuose minimos tiek rankraštinės, tiek spausdintos knygos. Ties kai kuriais egzemplioriais rašomi apibūdinimai *drukovany, księgi pissany* ir pan. Suprantama, kad toks įvardijimas labai priklausė ir nuo įrašą padariusio žmogaus asmeninės patirties, pažinties su tuo metu jo aplinkoje funkcionavusiomis knygomis, leidusiomis jam įvertinti registruojamam egzempliorius, pridedant vieną ar kitą vertinimo apibūdinimą.

¹²⁴ Istorijos archyvas. Surinko Konstantinas Jablonskis. Kaunas, 1934. T. 1: XVI a. Lietuvos inventoriai, p. 677.

¹²⁵ Kodeks dyplomatyczny katedry..., p. 48–49; Kościół Zamkowy czyli katedra Wilenska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju. Oprac. Jan Kurczewski. Wilno, 1908, cz. 1, p. 19–20.

¹²⁶ *Registr kaplicy krolewskiej tytułu Wielebnego Kazimierza S. Anno Domini 1598*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, F 1135, ap. 4, b. 471. Vilniaus katedros inventoriaus fragmentai (1598 m., 1601–1603 m., XVIII a.), 40 lap. Išvardytos kanauninkų Mykolo Koriznos, Ambrozijaus Beinarto, Jono Ryškovskio bibliotekų knygos.

Bažnyčia, tiek su vienuolijomis¹²⁷. XV a. pradžioje LDK įsikūrė benediktinai (iš Tynieco prie Krokuvos), augustinai, atgailos kanauninkai, tačiau paradoksalu yra tai, kad iš aptariamo laikotarpio neturime net užuominų apie iš jų aplinkos išėjusias knygas. Istorikas Tadeusz M. Trajdos mini, kad XV a. pradžioje lenkų dominikonai įsikūrė Lucke, Ostroge ir Kijeve, t. y. vyravo rusėnų žemėse, kur vykdė Jogailos dvaro politiką¹²⁸. Dominikonų ordinas Vilniuje įkurtas tik 1501 m., kai kunigaikštis Aleksandras atidavė jiems Vytauto Didžiojo 1408 m. funduotą parapinę Šv. Dvasios bažnyčią. Išsamesnių žinių apie to meto dominikonų kultūrinę veiklą šiuo metu taip pat neturime.

Ypatingą reikšmę tiek valstybės krikščionėjimui, tiek knygos raidai ir sklaidai turėjo LDK įsikūrę pranciškonų ir bernardinų ordinai. Vilniuje ir Naugarduke jau XIV a. pirmoje pusėje veikė pranciškonų bažnyčios¹²⁹. Po 1387 m. pranciškonų ordinas, vadovaujamas Jogailos uošvės nuodėmklausio, buvusio Sereto vyskupo ir pirmojo Vilniaus vyskupo Andriaus (istoriniuose darbuose jis žinomas ir kaip Andriejus Jastrzębiecas), ėmėsi misijos krikštyti pagonis, tad išplėtė savo veiklą LDK. Vytauto ir Jogailos remiamas, sparčiai plėtėsi pranciškonų vienuolynų tinklas¹³⁰. Tačiau daugiausia istorikų dėmesio sulaukė Vilniaus pranciškonų Šv. Mergelės Marijos Dangun Žengimo vardo brolynas, kurį gausiai dovanomis ir lėšomis rėmė ne tik valdovai, bet ir LDK didikai (Alšėniškiai, Goštautai, Radvilos, Giedraičiai ir kt.), miestiečiai (vokiečių kilmės pirklys Hanulas). S. Rowelas, nagrinėjęs išlikusias donacijas, pagal jų rašybos ir pergamento panašumus daro išvadą, kad visus juos rašė pranciškonų raštininkas¹³¹, o tai leidžia manyti, kad vienuolyne veikė raštinė¹³². Vienuoliai gautas dovanas, papildomas lėšas naudojo ne tik statyboms, remontams, liturginiams daiktams, bet ir knygoms įsigyti¹³³. Pagal nuo seno nusistovėjusią tvarką, vienuolyno vikarai ir gvardijonai turėjo prižiūrėti ne tik vienuolyną ir jo brolius, bet ir biblioteką; vienuolyno choro knygomis rūpinosi kantorius¹³⁴. Kiek tų knygų būta,

¹²⁷ SVETIKAS, E. Lietuvoje aptikti..., p. 45–77.

¹²⁸ TRAJDOS, Tadeus M. Dominikanie i franciszkanie na ziemiach ruskich Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec władzy państwowej za panowania Władysława II Jagiełły. Iš *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*. Wrocław; Opole; Warszawa, 2005, p. 429–445.

¹²⁹ ROWELL, Stephen C. Pranciškonų (konventualų) ordino įsitvirtinimas Lietuvoje XV a.: Vilniaus pavyzdys. Iš *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Vilnius, 2006, p. 32–53; *Chartularium Lithuaniae...*, p. 16–49.

¹³⁰ 1397 – Lydoje, XIV a. pabaigoje – Ašmenoje, 1400 – Kaune, 1409 – Drohičine, apie 1432–1440 – Pinske.

¹³¹ ROWELL, S. C. Pranciškonų (konventualų)..., p. 42.

¹³² DETTLAFF, Marek Adam, OFM Conv. Pranciškonų vienuolynas ir Švenčiausios Mergelės Marijos bažnyčia Vilniuje (XIV–XVII a.) Iš *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Vilnius, 2006, p. 67, 73.

¹³³ ROWELL, S. C. Pranciškonų (konventualų)..., p. 41–43.

¹³⁴ DETTLAFF, M. Pranciškonų vienuolynas..., p. 67, 72.

liudija provincijolo Jano Donati Caputo 1597 m. Vilniaus vienuolyno vizitacija. Su zakristijoje saugomais brangiausiais daiktais vizitatorius vardija 19 knygų: [...] *1 mszał rzymski ze srebrną oprawą*, [...]. *A także 9 mszałów rzymskich, 1 mszał krakowski, 2 graduaty papierowe, 1 graduał pergaminowy, 1 antyfonarz pergaminowy, 1 antyfonarz papierowy, 1 oficjum o świętych pergaminowe, psalterze i brewiarze*¹³⁵. Vienuolyno bibliotekoje jis randa dar 91 knygą, mini, kad Vilniaus vikaras turi dar 37, o du broliai dar 12 knygų. Tų pačių metų Kauno vienuolyno inventoriuje minimos 9 knygos, svarbiausios iš jų – homilijos. Manyta, kad šias knygas (tiek rankraštines, tiek spausdintas) atvykdami atsivežė vienuoliai, tačiau dalis jų galėjo būti perrašytos ir pačiuose vienuolynuose, ypač tos, kurios buvo reikalingos misionieriškam darbui ir pamokslams lietuvių kalba. Vakarų Europoje elgetaujantys vienuoliai stengėsi gyventojams pamokslus sakyti vietinėmis kalbomis¹³⁶, tad galima manyti, kad panašios praktikos jie laikėsi ir LDK¹³⁷.

Kita rankraštinės knygos raidai svarbi vienuolija – bernardinai. Siekiant stačiatikius sugrąžinti į bendrystę su katalikais, bažnytinės unijos tikslu LDK buvo steigiami jų vienuolynai. 1468 m. Varšuvos kapitula pasiuntė brolių bernardinų Andrių Reyijų kurti Vilniaus konvento, o Kazimieras Jogailaitis kreipėsi į popiežių leidimo įkurti Lenkijoje ir LDK 5 bernardinų vienuolynus su bažnyčiomis. Po metų (1469 m.) Kazimieras paskelbė privilegiją, kuria skyrė žemės plotą būsimai Šv. Pranciškaus ir Šv. Bernardino bažnyčiai bei vienuolynui Vilniuje. Kartu su A. Reyijumi iš Krokuvos atvyko keletas brolių bernardinų ir pirmasis Lenkijos bernardinų vikaras Marijonas iš Jeziorkų, Krokuvos universiteto absolventas, garsėjęs rūpesčiu, kad bernardinų vienuolynai turėtų geras bibliotekas, o vienuolynuose būtų rašomos liturgijai reikalingos knygos. Kartu su broliais jis pamokslavo daugelyje Lietuvos ir Žemaitijos kaimų bei miestelių¹³⁸. Galima daryti prielaidą, kad būtent jo iniciatyva vienuolyne buvo įkurtas skriptoriumas ir atgabentos konfesinėms reikmėms reikalingos knygos. Šią prielaidą patvirtintų išlikę Vilniuje rašyti Gradualas ir Antifonalas, kuriuose jaučiama Krokuvos skriptoriumo įtaka¹³⁹, ir pirmasis žinomas skriptorius Ambraziejus iš Klodavos (miręs 1494 m.). 1511–1515 m. Vilniaus bernardinų vienuolyne gvardijonu buvo paskirtas Jonas iš Komarovo, ne tik praplėtęs vienuolyno biblioteką, bet ir parašęs Lenkijos ir LDK observantų kroniką *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*. Šiam laikotarpiui (apie 1520–

¹³⁵ MAĆZKA, Adam. Najstarsze klasztory franciszkańskie na Litwie (XV w.) w świetle wizytacji prowincjałów: Jana Donati Caputo (1596–1598) oraz Adama Goskiego (1612–1615). Iš *Pirmieji pranciškonių žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Vilnius, 2006, p. 94–101.

¹³⁶ *Europos mentaliteto istorija*. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius, 1998, p. 327.

¹³⁷ PAKNYS, Mindaugas. Vienuolijos. Iš *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius, 2006, p. 90.

¹³⁸ Vilniuje jis nuolat gyveno 1487–1491 m.

¹³⁹ ADOMONIS, T. Lietuvos XIV–XVI amžių..., p. 203–243; PACEVIČIUS, A. Skriptorius ir raštininkų..., p. 25–50.

1530 m.) priklauso ir seniausi žinomi lietuviški tekstai: glosos¹⁴⁰, poteriai¹⁴¹. Pagal raštą, vartojamas santrumpas galima manyti, kad lietuvių kalba daugiau ar mažiau jau funkcionavo kaip ir rašytinė kalba¹⁴². Aktyvi išsilavinusių bernardinų veikla patraukė į savo pusę LDK didikus. 1471 m. Martynas Goštautas, paskirtas Kijevo vaivada, iš Vilniaus pasikvietė kelis bernardinus ir įkurdino pilyje. 1479 m. jis, padedamas Marijono iš Jeziorkų, netoli savo pilies Tikocine įkūrė vienuolyną, dovanojo brangius liturginius daiktus bei knygas (giesmyną, kelis mišiulus, pamokslų knygą). XV a. viduryje–XVI a. pradžioje LDK valdovų, didikų ir miestiečių remiami iškilo vienuolynai Kaune (1468), Gardine (1494), Polocke (1498), Budslave (apie 1504 m.) ir pirmas moterų vienuolynas Vilniuje (1494)¹⁴³. Manoma, kad dalį reikiamų knygų steigiamiems vienuolynams galėjo parūpinti valstybės valdovai¹⁴⁴.

Bernardinai aktyviai dalyvavo siekiant Bažnytinės unijos, šiam darbui pasitelkdami ne tik rašytinius tekstus. Šiuo klausimu su jais 1494 m. Vilniuje diskutavo Vilniaus vyskupo Alberto Taboro pakviestas Krokuvos universiteto teologas Janas Sakranas. Greičiausiai šių diskusijų pagrindu 1501 m. Krokuvoje jis išleido knygą Aiškinimų knyga apie rusėnų apeigų klaidas (*Elucidarius errorum ritus Ruthenici*)¹⁴⁵.

Bibliotekų saugyklose išliko XV a. pabaigos rinkinių, sudarytų iš lotyniškų, čekiškių ir lenkiškų tekstų vertimų į rusėnų kalbą (*Kristaus kančios, Pasakojimas apie tris karalius, Viešpaties malda (Pater Noster), Malda Dievo Motinai (Ave Maria), Apaštalinis tikėjimo išpažinimas (Credo)* ir Šv. Dievo Motinos Mišių ištrauka lotynų kalba, kirilika bei kt.¹⁴⁶), kurie, tyrėjų nuomone, buvo atlikti katalikiškoje aplinkoje¹⁴⁷.

¹⁴⁰ SUBAČIUS, Giedrius; LEŅCZUK, Mariusz; ir WYDRA, Wiesław. Seniausios žinomos lietuviškos glosos. *Archivum Lithuanicum*, 2010, t. 12, p. 31–70; NARBUTAS, Sigitas; ir ZINKEVIČIUS, Zigmas. Lietuviškos glosos 1501 m. mišiole. *Baltistica*, 1989, priedas 3 (2), p. 325–341.

¹⁴¹ LEBEDYS, Jurgis; ir PALIONIS, Jonas. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas. Iš LEBEDYS, Jurgis. *Lituanistikos baruose*, 1972, t. 1, p. 21–54.

¹⁴² Svarstymų metu tai patvirtino paleografė dr. Rūta Čapaitė.

¹⁴³ 1415 m. popiežius Jonas XXIII leido kunigaikštieni Onai statyti benediktinių vienuolyną, tačiau ji nespėjo jo įsteigti.

¹⁴⁴ GIDŽIŪNAS, Viktoras. Pranciškonų, observantų-bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI a. Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai. Roma, 1982, t. 9, p. 35–134.

¹⁴⁵ TRIMONIENĖ, Rita Regina. Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro valdymo metais. Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. Vilnius, 1998, t. 12, p. 337.

¹⁴⁶ Rinkiniai saugomi RNB RS Q.I.391, RVIM Sinodo bibliotekos rinkiniuose nr. 367 ir nr. 558, bei LeNB BOZ 92.

¹⁴⁷ КАРСКИЙ, Е. Западнорусский сборник..., p. 21–28.; ТУРИЛОВ, А. Переводы с латинского..., с. 468–479; ВЕРХОЛАНЦЕВА, Юлия. Чешские и хорватские глаголяши-бenedиктинцы среди православных Литвы и Польши и латинские тексты, записанные кириллицей. Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir rašytijos tradicijos. Vilnius, 2009, p. 81–95; TEMČINAS, S. Lietuvos Didžiosios..., p. 68–71.

Visi šie tekstai atkreipė dėmesį į dar vieną vienuoliją¹⁴⁸. 1390 m. Lenkijos karališkoji pora Jogaila ir Jadvyga iš Prahos pasikvietė benediktinus glagolininkus (*глаголяши*), įsteigė Krokuvos priemiestyje Kleparze vienuolyną. Ši vienuolija katalikų apeigas atlikinėjo bažnytine slavų kalba. Valdovas, matyt, tikėjosi, kad šie padės platinti katalikiškąjį tikėjimą stačiatikių LDK gyventojų tarpe, aiškindami katalikiškas tiesas bažnytine slavų kalba. J. Dlugošo liudijimu, iki pat XV a. 7-to dešimtmečio tokios apeigos vyko ir karaliaus dvare, matyt, buvo skirtos ir iš LDK atvykusiems didikams¹⁴⁹. Dar viena jų veiklos sfera, pasak tyrėjų, galėjo būti katalikiškų tekstų bažnytine slavų kalba rengimas ir platinimas misijose¹⁵⁰. Tačiau žinių vykus tokias misijas neturime, plito tik tekstų vertimų nuorašai. Remdamiesi nurašymo, teksto perteikimo analize tyrėjai mano, kad jau minėtieji rinkiniai yra anksčiau sudarytųjų nuorašai. Tačiau ir šių vėlesnių rinkinių sudarymas (pvz., su jau minėtais maldų tekstais įtrauktas ir popiežiaus Eugenijaus IV bulės, skirtos Feraros–Florencijos susirinkime paskelbtai unijai tarp stačiatikių ir katalikų, vertimas) liudija užsakovus buvus stačiatikius, besidominčius katalikiškais apeigomis. O tuo pačiu lotyniškų maldų pateikimas stačiatikiškame rinkinyje dar kartą liudija aktyvią abiejų religijų sąveiką XV a. viduryje LDK.

Galima teigti, kad LDK evangelizacijoje daug aktyvesni buvo elgetaujantys vienuolynai, nei, kaip buvo įprasta Vakarų Europoje, kontempliatyvūs ordinai. Tokiu būdu katalikiškojo krikšto įvedimas valstybėje ir evangelizacijos dalyviai ne tik sudarė sąlygas knygų lotynų kalba funkcionavimui ir sklaidai tiek lietuviškoje, tiek rusėniškoje LDK, tačiau prisidėjo ir prie naujų raštijos centrų steigimo, knygos repertuaro plėtros bei pirmųjų knygų rusėnų kalba pasirodymo.

2. STAČIATIKIAI IR BAŽNYTINĖS UNIJOS SIEKIS

Naujos istorikų įžvalgos šalies stačiatikių istorijos tyrimuose bei bandymas išaiškinti rusėniškų rinkinių su katalikiškais tekstais kilmės aplinkybes paskatino atidžiau pažvelgti į dar vieną skirtingų konfesijų koegzistavimo ir politinių LDK realijų reiš-

¹⁴⁸ ВЕРХОЛАНЦЕВА, Ю. Чешские и хорватские глаголяши..., p. 81–95.

¹⁴⁹ ВЕРХОЛАНЦЕВА, Ю. Чешские и хорватские глаголяши..., p. 81–95.

¹⁵⁰ VERKHOLANTSEV, Julia. Ruthenica Bohemica: Ruthenian translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland [interaktyvus]. Wien, 2008 [žiūrėta 2010 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://books.google.com/books?id=EtGQOnnTQzQC&printsec=frontcover&dq=verkhoholantsev,+julia&source=bl&ots=0VyAt30NIv&sig=QpfhKMkVEsusQvYNos96mq2p_Yg&hl=lt&ei=bnkYTb34HdC08QOhtvmGBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CDQQ6AEwAw#v=onepage&q&f=false>.

kinį – Bažnytinės unijos siekį¹⁵¹ LDK Stačiatikių Bažnyčioje. Nuo seno stačiatikių gyvenamose žemėse jų tikėjimas buvo toleruojamas; daug LDK didikų liko stačiatikiškais. Tokia politinė ir konfesinė situacija valstybėje vertė valdovus spręsti Stačiatikių Bažnyčios problemą. Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis vykdė aktyvią diplomatinę politiką, siekdami Bažnytinės unijos. Jiems aktyvumu nenusileido LDK stačiatikių didikai ir metropolitai, su kurių vardais ar aplinka susijusi ne viena išlikusi rankraštinė knyga. Bažnytinės unijos siekis skatino visokeriopos raštijos – tiek praktiškosios, tiek knygų – plėtrą.

1375 m. Kijevo, Lietuvos ir Rusios metropolitu tapo Kiprijonas, gimęs Bulgarijoje, išsilavinimą gavęs Šv. Atono kalno vienuolyuose, dirbęs Konstantinopolio patriarcho aplinkoje. Naugarduke jis priglaudė knygų perrašinėtojus ir iluminatorius, pabėgusius iš Balkanų nuo turkų osmanų. Kiprijonui atvykus, stačiatikių bažnytinė raštija buvo atnaujinta tiek turinio, tiek formos prasme: LDK imta vadovautis naujuoju Jeruzalės statutu, pradėtos perrašinėti Tetraevangelijos, pasirodė asketinio turinio rinkiniai. Jo iniciatyva buvo kanonizuoti trys Vilniaus stačiatikiai: Antanas, Jonas ir Eustatijus, o jų kankinystės istorijos vertimas iš graikų kalbos¹⁵², Kiprijono parašytas *Kijevo metropolito Petro gyvenimas* papildė homilijų rinkinius¹⁵³. Tačiau Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas nepritarė Kiprijono perkėlimui į Maskvą ir jo bandymui iš ten valdyti abi metropolijas. Pasak D. Barono¹⁵⁴, jau XV a. išryškėjo bandymai suteikti Lenkijoje ir LDK gyvuojančiai Stačiatikių Bažnyčiai specifinių bruožų, galinčių ją atskirti nuo Maskvos Stačiatikių Bažnyčios. Tai liudija kai kurių liturgijos atmainų ir tam tikrų šventųjų kulto propagavimas, intensyvūs literatūriniai ryšiai su Balkanų šalimis ir Naugardu¹⁵⁵, radę atgarsį rankraštinė knygų repertuare. Buvo stengiamasi suformuoti savų šventųjų korpusą, kurių paminėjimus randame liturginiuose kalendoriuose, o gyvenimų istorijas – hagiografiniuose rinkiniuose: tai minėtieji Antanas, Jonas ir Eustatijus ir 1415 m. Lenkijos ir Lietuvos stačiatikių globėja paskelbta palaimintoji Paraskeva¹⁵⁶. Tais pačiais 1415 m. Naugarduko sinode LDK Stačiatikių Bažnyčia at-

¹⁵¹ ČERNIUS, Remigijus. Bažnyčios unija. Iš *Krikščionybės istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2006, p. 126–143; ČERNIUS, Remigijus. Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės Unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. Iš *Tarp istorijos ir būtovės*. Vilnius, 1999, p. 235–262; JUČAS, Mečislovas. Pirmieji mėginimai sudaryti bažnytinę uniją. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. 28, p. 103–114.

¹⁵² BARONAS, Darius. *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija: (istorinė studija ir šaltiniai)*. Vilnius, 2000. 382 p.; БАРОНАС, Д. По поводу литературной..., p. 73–98; Vien LMAVB RS saugomos 6 rankraštinės knygos, rašytos XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje, į kurias įtrauktos įvairios Vilniaus kankinių istorijos redakcijos.

¹⁵³ LMAVB RS F19-76, F19-80, F19-103.

¹⁵⁴ BARONAS, D. Stačiatikiai..., p. 674–689.

¹⁵⁵ ТЕМЧИН, С.; и МОРОЗОВА, Н. Об изучении церковнославянской..., с. 29–32.

¹⁵⁶ *Šventųjų gyvenimo rinkinys*, LMAVB RS F19-102.

siskyrė nuo Maskvos patriarchato, o metropolitu vyskupai išrinko bulgarą Grigalių Camblaką, bažnytinių išsilavinimą taip pat įgijusį Šv. Atono vienuolynuose, garsėjusį erudicija ir sakomais pamokslais, surašytomis šventųjų gyvenimo istorijomis, kurios buvo perrašomos iš vieno rinkinio į kitą¹⁵⁷. Tie du metropolitai laikytini pirmaisiais LDK hagiografinių ir kitų bažnytinių tekstų autoriais. 1414–1418 m. Grigalius Camblakas dalyvavo Konstancos susirinkime, kur svarstė Bažnytinės unijos idėją. Tačiau metropolitas išsyk nesulaukė nei Konstantinopolio, nei Romos palaikymo, tad pateko ir Vytauto nemalonėn. Visai krikščioniškai Europai vienijantis kovai su turkais, Bažnytinės unijos idėja tapo vėl priimtina daugeliui valdovų bei katalikų hierarchų. Bendrą kalbą bandė rasti ir stačiatikiai, teikdami paramą Vytautui: 1420 m. į Naugarduką buvo atvykęs Konstantinopolio pasiuntinys Emanuelis Filantropas, o 1428 m. Smolenske vyskupo Gerasimo raštininkas Timotiejus sukūrė *Vytauto pagyrimą*¹⁵⁸. Po trumpos pertraukos unija buvo svarstoma Bazelio susirinkime (1431–1449), LDK metropolitu tapo Švitrigailos globotas Grigaliaus Camblako pasekėjas, jau minėtas Smolensko vyskupas Gerasimas, kurio aplinkoje, dalies istorikų nuomone, galėjo būti sudaryta *Lietuvos metraščio Trumpojo sąvado*¹⁵⁹ dalis. Vėlesnių metropolitų veiklos pėdsakus taip pat randame to laikmečio rankraštinėse knygose, jų nuorašuose. Izidoras dalyvavo Florencijos susirinkime (1438–1445), pasirašė 1439 m. Florencijos bažnytinės unijos aktą ir tapo pirmuoju Kijevo unitų metropolitu, o jo kalba susirinkime buvo įtraukta į skaitinių rinkinius¹⁶⁰. Po konfesinės kovos peripetijų metropolitu buvo išrinktas Grigorijus II (Grigalius Bulgaras), Izidoro mokinys, dalyvavęs visose jo diplomatinėse misijose, gerai išmanęs LDK konfesinę situaciją. Jį palaikė ir popiežius Pijus II (Enėjas Silvijus Piccolominis). Tuo metu buvo sukurta atskira Kijevo metropolija, kuriai priklausė 7 stačiatikių vyskupijos (4 LDK ir 3 Lenkijoje) su centru Naugarduke ir Vilniuje¹⁶¹. Metropolijos centras laikui bėgant tapo ir nauju raštijos židiniu. Katalikų Bažnyčiai ėmus aktyviau kovoti su vieningos bažnyčios idėja, Grigorijus II grįžo prie stačiatikybės (apie 1469–1471), o unijos klausimo svarstymas persikėlė į stačiatikių didikų Soltanų, Sapiegų, Chodkevičių, Olelkaičių dvarus¹⁶². 1473 m. jie parašė popiežiui

¹⁵⁷ Pavyzdžiui, G. Camblako Šv. Paraskevos gyvenimas įrašytas XV a. surašytame Šv. Bažnyčios tėvų darbų rinkinyje, LMAVB RS F19-70, XVI a. *Minėjoje*, LMAVB RS F19-79. Liko XVI a. pr. *Rinkinys*, kuriame surašyti iškart keli G. Camblako kūriniai, LMAVB RS F19-105, bei kt.

¹⁵⁸ Šv. Izaoko Siro pamokslai Gavėniai, RNB RS F. I.476.

¹⁵⁹ JOVAIŠAS, Albinas. Trumpojo Lietuvos metraščių sąvado literatūrinės ypatybės ir paslaptys. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 1996, kn. 4, p. 222–358; JUČAS, M. *Lietuvos metraščiai ir kronikos*. Vilnius, 2002. 207 p.; MIKULSKI, J. *Smoleński ośrodek...*, p. 17–49.

¹⁶⁰ Manoma, kad jo kalba Florencijos susirinkime įtraukta į XVI a. rinkinius. Žr.: LMAVB RS F19-105, F19-221.

¹⁶¹ BARONAS, D. *Staćiatikiai kitatikių...*, p. 22.

¹⁶² ČERNIUS, R. *Konfesinis ir politinis...*, p. 235–262; KIRKIENĖ, Genofa. Ar būta stačiatikių LDK politiniame elite Aleksandro valdymo laikais? Iš *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*. Vilnius, 2007, p. 123–130; TRIMONIENĖ, R. *Katalikų bažnyčios...*, p. 327–340.

laišką, kuriame patvirtino pripažįstantys Bažnytinę uniją. Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare prie šios minties grįžta 1494 m., Aleksandriui vedus Eleną. Manoma, kad šią idėją valdovui pateikė raštininkas Jonas Sapiega, kuris Romoje 1491 m. tapo unitu¹⁶³, o 1501 m. fundavo Ikažnyje (Brėslaujos paviete) bažnyčią, skirtą tiek katalikų, tiek stačiatikių apeigoms. Kijevo metropolitu buvo pasiūlytas Smolensko vyskupas Juozapas Bulgarinovičius, kuris siekė sukurti LDK unitų metropoliją. Jo liepimu buvo perrašyta ne viena knyga. Genutės Kirkiėnės nuomone¹⁶⁴, sutikus stačiatikių pasipriešinimą, šalyje susiformavo numanoma lokali neformali bažnytinė unija, kurios ryškiausiai atstovais laikomi Aleksandras ir Ivaška Soltanai, kunigaikštis Jurgis Sluckis, Jonas Sapiega, Jonas Chodkevičius. Jai, matyt, priklausė Pranciškus Skorina, kurio leidyba turėjo ne tik stačiatikišką, bet ir katalikišką orientaciją. Šių politinių ir religinių peripetijų sumaištyje¹⁶⁵ LDK pasienyje, Supraslyje, buvo įkurtas vienuolynas, tapęs vienu iš stambiausių ir svarbiausių LDK religinio-kultūrinio gyvenimo centrų, rankraštinės knygos kultūros židiniu. Manoma, kad Aleksandro Chodkevičiaus 1498–1501 m. funduotą Supraslio cerkvės statybą parėmė ne tik Smolensko vyskupas Juozapas II Soltanas (nuo 1507 m. metropolitas), bet ir Ldk Aleksandras¹⁶⁶. Kaip skelbia archimandrito Sergijaus Kimbaro sudarytas vienuolyno knygų sąrašas¹⁶⁷, jau XVI a. vidury Supraslio vienuolyno bibliotekoje buvo daugiau kaip du šimtai rankraštinių ir spausdintų knygų, tarp kurių ir LDK didikų – Juozapo Soltano, Aleksandro Chodkevičiaus, – užsakymu perrašytos ar dovanotos knygos. Kitas stambus raštijos centras buvo įkurtas Žirovičiuose, Šv. Dievo Motinos apsišviškimo vietoje, kur tas pats Aleksandras Soltanas pastatė cerkvę (po 1470 m.), o XVI a. viduryje išaugo vienuolynas su didele biblioteka.

Rankraštinės knygos kultūrą itin puoselėjo metropolitas Juozapas Soltanas (1507–1521/22). Pasak Sergijaus Kimbaro, Supraslio archimandrito, jis apkeliavo daug pasaulio, domėdamasis tiek pasaulietiniais, tiek dvasiniais dalykais (*света того немалую часть обышол, хотячи положение его светское и духовное видети*)¹⁶⁸. Šis metropolitas bandė reglamentuoti bažnytinę tvarką LDK, sušaukdamas kelis Bažnyčios susirinkimus Vilniuje (1508 ir 1514 m.). Jam priskiriamas XV a. pabaigoje perrašytas *Nomokanonas* (bažnytinių ir pasaulietinių įstatymų rinkinys), kuriame drauge buvo įrišti bažnytiniai nurodymai, lapai su Kazimiero Jogailaičio 1447 m.

¹⁶³ *Kodeks dyplomacyzny...*, p. 568–569.

¹⁶⁴ KIRKIENĖ, Genutė. Stačiatikių integracija į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenę XV–XVI a. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Vilnius, 2008, p. 157–168.

¹⁶⁵ KIRKIENĖ, Genutė. Supraslio vienuolyno konfesinės priklausomybės ir pobūdžio klausimas XVI a. pradžioje. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, nr. 18, p. 39–50.

¹⁶⁶ KIRKIENĖ, G. Stačiatikių integracija..., p. 165.

¹⁶⁷ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*. Вильна, 1870, т. 9, с. 49–55.

¹⁶⁸ *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1887, ч. 1, т. 7, с. 7.

privilegijos, 1468 m. Kazimiero teisyne, bei G. Camblako išrinkimo metropolitu, atsisakymo pripažinti Fotijų dokumentų nuorais ir kt.¹⁶⁹ Tuo pačiu metu J. Soltanas bandė sutvarkyti ir bažnytinę stačiatikių LDK raštiją. Jo aplinkoje buvo sudarytas arba perrašytas ne vienas kodeksas¹⁷⁰. Metropolitai, kaip ir katalikų vyskupai, rūpinosi knygų perrašinėjimu metropolijos aplinkoje. Tokią jų veiklą galima aiškinti kasdienei veiklai reikalingų teologinių, istorinių ir teisės kodeksų poreikiu. Knygos stačiatikių bažnytinėms institucijoms buvo perrašinėjamos ir didikų dvaruose.

Gausus LDK stačiatikių rankraštinių knygų palikimas liudija itin aktyvų perrašinėtojų darbą ir senuosiuose vienuolynuose bei cerkvėse (Kijeve, Lucke, Polocke, Smolenske, Vitebske, Mstislavlyje, Leščėje (netoli Pinsko), Slucke), taip pat metropolitų rezidavimo vietose veikusiose aplinkose Vilniuje ir Naugarduke.

Su skiriamą iš Konstantinopolio metropolitų atėjimu LDK raštijoje pastebima Balkanų įtaka: atkeliavo naujos knygos, atsirado nauji tekstų iš graikų kalbos vertimai, kodeksus imta puošti Balkanų maniera, taip pat galime kalbėti ir apie pirmuosius LDK tekstų autorius, buvo suformuotas savas Šventraščio knygų kompleksas. Bažnytinės unijos siekiai turėjo įtakos tiek stačiatikiškai, tiek katalikiškajai LDK raštijai. Knygų repertuare atsirado naujų kūrinių, buvo sukurti nauji raštijos centrai, sudarę dar geresnes sąlygas knygos sklaidai.

3. VALDOVO DVARAS

Bibliotekų istorijos specialistai ir knygotyrininkai jau seniai atkreipė dėmesį, kad knygų rinkiniai buvo kaupiami ne tik bažnytinėse institucijose, bet ir valdovų dvare. Naujaisi LDK valdovų (Vytauto ir Aleksandro) dvaro tyrimai padeda suprasti, kokia terpė rašytinės kultūros sklaidai buvo sukurta suformuojant valdovo dvarą ir jame veikusias institucijas. Jie iš dalies paaiškina, koku būdu, kur, kada kaip susiformavo kultūriniai LDK valdovų ir didikų poreikiai. Pasak anglų kultūrinės antropologijos atstovo Georgo P. Murdocko, kultūra remiasi žmogaus gebėjimu socialinės aplinkos įtakoje formuoti įpročius¹⁷¹. Kultūros pakitimus ypač stipriai veikia asmens persikėlimas į kitos tautos aplinką ir jo kontaktai su kitokios kultūros nuostatomis¹⁷². Tokia socialine aplinka, kontaktų su kitomis kultūromis vieta nuo XIV a. pabaigos

¹⁶⁹ Knyga saugoma Krokuvoje, Jogailaičių universiteto bibliotekoje, sign. 71/1952. Žr.: *Восточнославянские и южнославянские...*, c. 136–154.

¹⁷⁰ ЧИСТЯКОВА, Марина. Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени. *Latopisy Akademii Supraskiej*. Białystok, 2010. Vol. 1: Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej, p. 37–48.

¹⁷¹ MURDOCK, G. Kultūros prigimtis..., p. 167–212.

¹⁷² MURDOCK, G. Kultūrinio kitimo..., p. 216.

reikėtų laikyti didžiojo kunigaikščio dvarą. Jo struktūra klostėsi nuo pat valstybingumo pradžios, o dvaro gyvenime aktyviai dalyvaudavo ne tik vietos kilmingieji, bet ir iš įvairių Europos šalių atvykę, valdovo dvare tarnybą atlikę riteriai¹⁷³, viešėję kilmingi užsienio svečiai, lankęsi pasiuntiniai, dvaro raštinėje dirbę raštininkai¹⁷⁴. Visi šie asmenys buvo lotyniškosios rašytinės kultūros atstovai. Į pasiuntinybes įvairiose šalyse, diplomatinės keliones vyko ir LDK pareigūnai bei didikai. Tuo pat metu formavosi LDK elito kultūriniai poreikiai ir aspiracijos. Rimvydas Petrauskas pastebėjo, kad jau XIV a. antroje pusėje [...] *Ordino vadovybę ir Lietuvos politinį elitą vis labiau siejo tas pats riteriškos kultūros pasaulis, bendri karo papročiai ir etika*¹⁷⁵. Matyt, ši tarptautinė aplinka ir lėmė, kodėl būtent Vytauto dvare pasirodė pirmosios žinomos knygos lotynų kalba: kunigaikštienė Ona 1400 m. apsilankė prie palaimintosios Dorotėjos Montavietės kapo Marienverderyje, kur jos prašymu Pomeranijos vyskupas Jonas padovanojo jai knygą apie šventosios gyvenimą (*librum de vita ipsius domine Dorothee editum desideranter petivit*)¹⁷⁶; Vytautas 1411 m. laišku žadėjo Ordino magistrui gražinti karo metu pagrobtas knygas¹⁷⁷. Galima teigti, kad dalis didikų ir dvaro pareigūnų būtent didžiojo kunigaikščio dvare galėjo susipažinti su knyga kaip neatsiejama riterių kultūros dalimi.

1440 m. LDK didikai didžiuoju kunigaikščiu vainikavo 13 metų Kazimierą Jogailaitį, kuris 1444 m. tapo Lenkijos karaliumi ir išvyko į Krokuvą. Pasikeitė dvaro rezidavimo praktika, t. y. valdovo dvaras tik periodiškai atvykdavo į LDK. Tačiau minėtinas valdovo motinos Sofijos Alšėniškės dvaro aplinkos vaidmuo knygos istorijai. Kilusi iš LDK didikų šeimos ir tapusi Lenkijos karaliene, ji palaikė ryšius su LDK diduomene¹⁷⁸. Atvykusi į Krokuvą, ji jau rado Jadvygos sukauptą biblioteką, kurioje buvo ir didaktinių-teologinių veikalų lenkų kalba, Biblijos vertimų, net atskirų autorių veikalų, dedikuotų karalienei. Nuo 1436 m. karalienė našlė Sofija vadinama viena iš didžiausių Krokuvos universiteto šelpėjų, didžiausia geradare¹⁷⁹, jos dvare lankėsi

¹⁷³ PETRAUSKAS, Rimvydas. Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje–XV a. viduryje). Lietuvos istorijos metraštis, 2005, t. 1, p. 27–30.

¹⁷⁴ SZYBKOWSKI, Sobiesław. Polish staff as a social group in the chancery of grand duke Witold. *Quaestiones medii aevi novae*, Warszawa, 1998, vol. 3, p. 75–94.

¹⁷⁵ PETRAUSKAS, Rimvydas. Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai. Iš *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*. Vilnius, 2007, p. 209.

¹⁷⁶ JONYNAS, Ignas. Vytauto šeimyna. *Praeitis*, 1933, t. 2, p. 214–217.

¹⁷⁷ OCHMAŃSKI, J. *Najdawniejsze księgozbiory...*, p. 78.

¹⁷⁸ ROWELL, Stephen C. Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais. Iš *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Vilnius, 1997, p. 45–74; СОБОЛЕВА, Л. П. Соф'я Гальшанская: мифы и реальные факты. Iš *Ягелоны: династия, эпоха, спадчыны*. Мінск, 2007, с. 172–183.

¹⁷⁹ ŠAPOKA, Adolfas. *Mokslo ieškančių senovės lietuvių keliai*. Kaunas, 1935, p. 8. Atsp. iš: Židinys, 1935, Nr. 10–11.

Krokvos universiteto profesoriai¹⁸⁰. Tad Sofija Alšėniškė pratęsė knygų mecenatystės praktiką karaliaus dvare: 1433–1455 m. jos užsakymu kunigas Jędrzejus iš Jaszowicų, karalienės kapelionas, iš čekų kalbos į lenkų išvertė *Bibliją*, ji pati dovanavo knygų bažnyčioms¹⁸¹. Kodeksai jau buvo tapę karaliaus dvaro gyvenimo dalimi, tad turėjo įtakos ne tik Kazimierui, bet ir kartu ugdytiems LDK kilmingųjų vaikams¹⁸², į dvarą atvykstantiems LDK didikams. E. Potkowskis Kazimiero Jogailaičio laikus vadina lūžio momentu karaliaus dvare¹⁸³. Valdovas dar laikė knygą sakraliu, bet kartu ir prestižo ženklu, tačiau jo šeimos nariams knyga tapo kasdienio gyvenimo dalimi. Kazimiero Jogailaičio ir Elžbietos Habsburgaitės dvarų aplinkoje prasidėjo du LDK knygos kultūrai svarbūs reiškiniai – mistinis pamaldumas ir išskirtinių knygų, skirtų šeimos nariams, užsakymas meistrams. Išliko asmeniniai maldynai, sukurti jų vaikams: Vladislovas II Jogailaitis turėjo 1475–1480 m. Čekijoje sukurtą knygą¹⁸⁴, Aleksandrui *Maldyną* su septyniomis Frančesko Petrarkos psalmėmis 1491 m. sukūrė Janas Złotkowskis¹⁸⁵. 1493 m. tas pats menininkas perrašė ir iliuminavo pontifikalą Frydrichui Jogailaičiui. Manoma, kad asmeninį maldyną turėjo ir Lenkijos karalaitis, Lietuvos kunigaikštis Kazimieras¹⁸⁶. Šeimos nariai ėmė kaupti asmeninius rinkinius, kurių dažname (kartais net ir maldyno tekstuose) buvo šv. Brigitos aiškiaregystės, pranašavusios Vokiečių ordino pralaimėjimą. Šiame dvare knyga tapo intelektualios veiklos, mokymosi, skaitymo ir netgi bibliofilinės veiklos objektu.

1492 m. Aleksandras savo dvarą su kultūros tendencijomis, būdingomis to laikmečio Vakarų Europos valdovų dvarams¹⁸⁷, perkėlė į Vilnių, o tai tapo ženkliai postūmiu šalies kultūrai. Ilgalaikio Aleksandro rezidavimo Vilniuje metu galutinai susiformavo LDK valdovo dvaras (pareigybių sistema, kanceliarija, koplyčia) su pareigūnais – LDK didikais. Kazimiero Jogailaičio dvare įgyto išsilavinimo dėka (manoma, kad Aleksandras pirmasis iš LDK valdovų mokėjo skaityti ir rašyti¹⁸⁸) jis telkė valstybės valdymui išsimokslinčius asmenis (tiek vietinius, tiek užsieniečius),

¹⁸⁰ ROČKA, Marcelinas. Lietuvių studentai Krokuvoje ir humanizmo pradžia Lietuvoje (XV a.–XVI a. pradžia). Iš *Rinktinių raštai*. Vilnius, 2002, p. 43–70.

¹⁸¹ MIODOŃSKA, B. *Małopolskie malarstwo...*, p. 60.

¹⁸² ROWELL, Stephen C. Trumpos akimirksnis iš Kazimiero Jogailaičio dvaro: neeilinė kasdienybė tar nauja valstybei. Lietuvos istorijos metraštis, 2004, t. 1, p. 25–56.

¹⁸³ POTKOWSKI, E. *Książka rękopiśmienna...*, p. 202.

¹⁸⁴ Krokvos Jogailaičių universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, rkps. 4289.

¹⁸⁵ Britų muziejus, mss. 386033.

¹⁸⁶ BORKOWSKA, U. *Królewskie modlitewniki...*, p. 59.

¹⁸⁷ PETRAUSKAS, Rimvydas. Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema. Iš Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Vilnius, 2007, p. 47–55; PIETKIEWICZ, Krzysztof. Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506). Iš Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 75–131.

¹⁸⁸ LMAVB RS saugomi du jo pasirašyti dokumentai (F6-85, 1503 m. ir F1-509, 1505 m.).

galėjusius įvykdyti valdymo reformas (reorganizuoti didžiojo kunigaikščio raštinę, pradėti tvarkyti valstybės archyvą – *Lietuvos Metriką*, suformuoti profesionalią, aktyvią pasiuntinių tarnybą, vykdyti dvaro izdo apskaitą, suformuoti naują valdžios ženklų (antspaudų) sistemą ir kt.). Galima manyti, kad aukštieji valstybės pareigūnai turėjo su jų veikla susijusių knygų ar net kaupė bibliotekas. Tokiais pavyzdžiais galime laikyti Aleksandro dvare dirbusį Erazmą Viteliją (Cioleką) arba 1494 m. į Vilnių Aleksandro kvietimu atvykusį garsų astronomą Albertą iš Brudzevo, Krokuvos universiteto profesorių, antikinės literatūros žinovą. Šie asmenys ne tik patys turėjo asmeninius rinkinius, bet ir kūrė naujus tekstus. Išaugo didžiojo kunigaikščio dvaro apimtis, tarp dvarionių, be lietuvių, rusėnų ir lenkų, vėl buvo daug svetimšalių – vokiečių, čekų, vengrų, Silezijos ir Ordino gyventojų. Dvare atgimė riterių kultūros tradicijos (valdovo sąskaitų knygose minimi klajojančio muzikanto, grįžtančio iš Indijos keliaujančio vienuolio, kitų įvairių asmenų apsilankymai¹⁸⁹), dirbo gydytojai, mokslininkai, kuriems taip pat buvo reikalingos knygos. Sparčiai didėjo ir paties Aleksandro turimų kodeksų skaičius. Iš likusių sąskaitų žinome, kad 1499 m. Vilniuje jis pirkė knygas už įvardytą 25 kapų sumą, o likusius pinigus valdovui davė pirklys Henrikas Šliageris. 1500 m. kunigaikštis sumokėjo pusę kapos už knygą bernardinų pamokslininkui¹⁹⁰. Tad 1506 m. izdo inventoriuje surašomos Ldk Aleksandro turėtos 39 knygos, tarp kurių buvo ir puošnių rankraštinų knygų ([...] *libellus in Ruthe-nico scriptus sine auro* [...])¹⁹¹. Kunigaikštienė Elena taip pat turėjo knygų rinkinį: 1497 m. 13 kodeksų iš Maskvos jai atvežė Rusijos pasiuntinys Nikolajus Angelovas, kitas pirkė Lietuvos Brastoje, o rinkinį laikė Vilniaus bernardinų vienuolyne¹⁹².

Žygimantas I (dar vadinamas Senuoju) dvaro papročių įgijo ir brolio Vladislovo dvare Vengrijoje. Budos karališkuosiuose rūmuose (1498 m. pab.–1501 m.) pastarasis turėjo sukaupęs Antikos ir humanistų tekstų, istoriografinių ir didaktinių-religinių veikalų biblioteką¹⁹³. Žygimantui I vedus kunigaikštytę Boną Sforzą d’Aragoną, į dvarą kartu su ja atvyko ir didelis skaičius Italijos humanistų, susiliejęsių su dvare buvusiais senaisiais intelektualais. Valdovo aplinkoje buvo laikomasi religinės tolerancijos, kuri buvo perduota kitiems šeimos nariams. Pavyzdžiui, dukters Izabelės Jogailaitės sūnus, Vengrijos karalius Janušas II tęsė motinos politiką, parėmė Unitų Bažnyčios steigimą Transilvanijoje ir pirmasis Europoje 1568 m. paskelbė Dekre-

¹⁸⁹ Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504). Vilnius, 2007, p. 59, 262.

¹⁹⁰ Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro..., p. 59, 75.

¹⁹¹ *Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni ducis Lithuaniae etc. (1501–1506) = Akta Aleksandra króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego i t. d. (1501–1506)*. Wydał F. Papeé. Kraków, 1927, p. 540–546.

¹⁹² VLADIMIROVAS, L. *Knygos istorija...*, p. 134.

¹⁹³ TRIMONIENĖ, R. *Kultūriniai ryšiai...*, p. 11.

tą apie religijų toleranciją. Į LDK vis dažniau atvykdavo išsimokslinę užsieniečiai. Valdovai tęsė tradiciją užsakinėti kodeksus meistrams. Žinoma, kad Stanisławo Samostrzelniko dirbtuvėse 1524–1528 m. buvo pagaminti karaliui Žygimantui I¹⁹⁴ ir karalienei Bonai¹⁹⁵ skirti asmeniniai maldynai; taip pat karalienei priklausė ir vienas XV a. sukurtas maldynas¹⁹⁶ bei *I Lietuvos Statuto nuorašas* (dar vadinamas *Lauryno nuorašu*)¹⁹⁷. Jų pradėtą kaupti biblioteką paveldėjo Žygimantas Augustas.

Karaliaus dvaro kultūra darė įtaką LDK didikų dvarams, netrukus tapusiems kultūros židiniais. Jau Kazimiero dvariškiai vyko ne tik į pasiuntinybes, bet ir į pažintines bei piligrimines¹⁹⁸ keliones. Jų metu buvo susipažįstama su Europos dvarų kultūra, semiamasi intelektualių žinių tiek iš Vakarų, tiek iš Rytų kultūros. Pavyzdžiui, jau minėtas Kazimiero dvarionis, išdininkas Alekandras (Aleksandrą) Soltanas, bajoras nuo Slonimo, apsilankė keliuose Vakarų bei Vidurio Europos valdovų dvaruose (pvz., Anglijos karaliaus Eduardo IV dvare¹⁹⁹), vyko į Šventąją Žemę. Žinodamas stačiatikių raštijos tradicijas, kelionėse jis turėjo galimybę susipažinti su monarchų ir jų dvarionių gyvenimo būdu, o tai padėjo suformuoti jo gyvenimo būdą – domėtis knygomis, remti jų perrašymą, dovanoti knygas remiamoms bažnyčioms ar vienuolynams. Soltano šeimai priskiriamas ir pirmas žinomas knygų rinkinys, priklausęs didikams²⁰⁰.

Karaliaus dvare lankęsi LDK didikai taip pat naudojosi Lenkijos knygų meistrų paslaugomis. Minimas ir Krokuvos iliuminatorius Stanislovas, kuris Lietuvos magnato užsakymu rengė knygą ir užsakė ją perrašyti tam pačiam Baltramiejui iš Biečo²⁰¹. Kiek vėliau LDK kancleris Albertas Goštautas taip pat užsisakė maldyną S. Samostrzelniko dirbtuvėse 1528 m.²⁰² Ne kartą buvo aptarta ir A. Goštauto sukaupta biblioteka, kurią sudarė tiek lotyniškos, tiek slaviškos rankraštinės ir spausdintos knygos²⁰³. LDK humanizmas koncentravosi didikų – Alberto Goštauto, Mikalojaus Radvilos Juodojo, Mikalojaus Radvilos Rudojo, Konstantino Ostrogiškio, kunigaikščių Sluckių – dvaruose: čia buvo rašomos kronikos, traktatai, buvo daromi vertimai, kaupiamos bibliotekos, renkami meno kūriniai.

¹⁹⁴ Britų muziejus, mss. AD. 15 281.

¹⁹⁵ Bodlio biblioteka Oksforde, Douce 40/ 21614.

¹⁹⁶ Karališkosios pilies rinkinys Varšuvoje, 2010/40/84.

¹⁹⁷ Heimo aukštesniosios mokyklos biblioteka ir archyvas Schulpforte, MScr. A-59.

¹⁹⁸ Manoma, kad pirmasis į piligriminę kelionę Atono kalno link išvyko Mindaugo sūnus Vaišvilkas 1258–1259 m.

¹⁹⁹ ROWELL, S. Trumpos akimirkos..., p. 40.

²⁰⁰ OCHMAŃSKIS, Jeżis. Seniausios Lietuvos mokyklos XIV a. pabaigoje–XVI a. viduryje. Iš *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 79.

²⁰¹ POTKOWSKI, E. *Książka rękopiśmienna...*, p. 112, išnaša 206.

²⁰² AMEISENOWA, Z. *Cztery polskie...*, p. 42–51. Miuncheno universiteto biblioteka, nr. 3663.

²⁰³ JABLONSKIS, K. 1510 m. Alberto Goštauto ..., p. 21–25; GUDMANTAS, K. Alberto Goštauto..., p. 9–24.

Tad galima teigti, kad nuo Vytauto laikų didžiojo kunigaikščio dvaras, kuriame telkėsi atvykę kilmingieji, riteriai ir sekretoriai, davė postūmį formuotis knygos kultūrai LDK, o vėliau nuolat stimuliuo ją.

4. RAŠTINĖ

Su valdovo dvaru glaudžiai susijusi ir kita knygos kultūros plėtra svarbi institucija – tai valdovo kanceliarija. Valdovo aplinkoje telkėsi raštingi žmonės, kurių kasdienei veiklai buvo būtina knyga. Kuriant valstybines ir bažnytines institucijas susiformuoja raštingo žmogaus poreikis, o tuo pačiu ir jų savo vertės suvokimas. Išryškėjus šioms tendencijoms, auga visuomenės raštingumas. LDK istorijos raida lėmė, kad raštinėse įvairiu mastu buvo naudojamos lotynų, rusėnų, vokiečių, čekų, o vėliau ir lenkų kalbos. Jei pirmus dokumentus rašė iš užsienio atvykę asmenys, tai XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje formuojama Vytauto raštinė tapo pirmuoju stambiu rašytinės komunikacijos centru. Dokumentus vis plačiau naudoti skatino besikeitęs visuomenės mentalitetas, kurio kaitą lėmė ne tik besiplečianti LDK teritorija, bet ir sparti nuosavybės ir turtinių santykių raida, teisingumo struktūrų plėtra. Ne tik didysis kunigaikštis, bet ir jo pareigūnai, didikai, bažnyčios hierarchai savo kasdienėje veikloje, santykiuose su užsieniu vis dažniau rėmėsi rašytine komunikacija, kuri ilgainiui išplito valstybės viduje. Rašytinio bendravimo kalba priklausė nuo adresato, taigi susirašinėta jau minėtomis penkiomis kalbomis. Praktiškojoje raštijoje išsiskyrė lotyniškosios ir kirilika rašytos dokumentikos tradicijos. Pavyzdžiui, pagal kalbos ir rašto ypatumus galima manyti, kad dalį XIV a. pabaigos–XV a. I pusės rusėniškų dokumentų rašė iš Voluinės krašto kilę rašovai. To meto raštinės pareigybės dar nebuvo galutinai suformuotos, raštininkai (*secretarii m. ducis, secretarius noster, nostre notarius, unser schreiber*) rengė, diktavo ir rašė dokumentus, vyko į pasiuntinybes, o jiems padėjo rašovai (*scriby* ir *дьяки*).

Kazimiero Jogailaičio valdymo metu (1440–1492) didžiojo kunigaikščio raštinei ėmė vadovauti valdovo skirtas kancleris. Ši pareigybė (kartu su Vilniaus vaivados) buvo viena įtakingiausių valstybėje, į ją visą šimtą metų skirdavo vieną asmenį, kataliką, kilusį iš LDK²⁰⁴. Kartu su kancleriu dirbo keliolika raštininkų ir rašovų, šaltiniuose jų įvardijimas įvairuoja: *pisar, djak*²⁰⁵. Kazimiero Jogailaičio kanceliarijoje buvo atlikti seniausi *Lietuvos Metrikos* dokumentų įrašai. Joje ėmė formuotis pasauliečių raštininkų kartos: kanceliarijoje pradėjo dirbti Sapiegos (Simonas (*Sopeha lub*

²⁰⁴ PIETKIEWICZ, K. *Wielkie Księstwo...*, p. 15.

²⁰⁵ DUBONIS, Artūras. Raštininkas. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*: tyrinėjimai ir vaizdai. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 577.

Sophia [Semen]), 1440–1450), Bohovitinavičiai, Januškovičiai²⁰⁶. Kai kurie iš jų ėmė kaupti knygas: pavyzdžiui, Kazimiero raštininkas Jokūbas rašė laišką Jermolinui, Maskvos architektui, prašydamas atsiųsti reikalingų knygų²⁰⁷.

Aleksandro valdymo metais kanceliarija tapo LDK politinės kultūros centru. Žinoma apie 20 raštininkų, kurie darbavosi joje: vienu metu būdavo po du lotynų, apie šešis rusėnų ir vienas vokiečių raštininkai²⁰⁸. Parengiamos dokumentikos gausą ir įvairovę liudija faktas, kad *Metrikos* įrašus imta rūšiuoti į teismų, viešųjų reikalų, pasiuntinybių ir užrašymų knygas. Dažnas veiklą kanceliarijoje pradėdavo nuo rašovo pareigų, po to tapdavo raštininku, o kai kurie – sekretoriais (pavyzdžiui, tokią karjerą padarė Simono Sapiegos sūnus Jonas (1486–1517), tapęs kunigaikštienės Elenos sekretoriumi). Kanceliarijoje buvo suburtos ir stiprios kūrybinės pajėgos. Erazmas Vitelijus (Ciolekas), ilgus metus vadovavęs lotyniškų dokumentų skyriui, 1501 m. parengė kalbą popiežiui Aleksandrui VI Romoje, tapusią pavyzdžiu diplomatinei LDK raštijai; inicijavo ir tvarkė pirmąsias valdovo dvaro sąskaitų knygas²⁰⁹. Nuo 1522 m. kanceliarijai ėmus vadovauti Vilniaus vaivada Albertui Goštautui veikla tapo dar aktyvesnė, o kanclerio aplinkoje buvo sukurtas *Platesnysis Lietuvos metraščio sąvadas*. Raštinėje subrendo LDK politinės minties kūrėjai Mykolas Lietuvis (Vaclovas Mikalojaitis), Vaclovas Agripa ir kt.

Nuo XIV a. pabaigos katalikų bažnyčios institucijos – vyskupijos, kapitulos, bažnyčios, vienuolynai – taip pat turėjo arba raštines, arba jose buvo raštingų žmonių. Pirmas šiuo metu žinomas Vilniaus vyskupo raštininkas – tai 1434 m. dokumentą pasirašęs *notarius et capellanus* Mikalojus²¹⁰. Tiek senas tradicijas turinčios stačiatikių bažnyčios institucijų raštinės, tiek naujos raštinės, įkurtos Katalikų Bažnyčios struktūrose, XV a. pabaigoje tapo raštijos centrais LDK. Vienas iš pavyzdžių, liudijančių šių įstaigų dokumentinės komunikacijos srautą, yra nuo 1500 m. Vilniaus kapitulos raštinėje pradėtos rašyti gautų privilegijų ir įvairios dokumentikos nuorašų knygos²¹¹. Galima manyti, kad pavyzdžiu joms tapo valdovo kanceliarijoje sudaromos *Lietuvos Metrikos* knygos. Raštą išmanančių žmonių reikėjo ir kitoms besifor-

²⁰⁶ KUCHARSKI, Gerard. Geneza urzędu pisarza wielkiego litewskiego i jego ewolucja do połowy XVI w. Iš *Wspólnota pamięci: studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Katowice, 2006, p. 359–385; PIETKIEWICZ, Krzysztof. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*. Poznań, 1995. 256 p.

²⁰⁷ VLADIMIROVAS, L. *Knygos istorija...*, p. 134.

²⁰⁸ PIETKIEWICZ, Krzysztof. Uwagi o dokumencie łacińskim w praktyce kancelarii Litewskiej. Iš *Praeities pēdsakais*. Vilnius, 2007, p. 119–134.

²⁰⁹ PETRAUSKAS, Rimvydas; ir ANTANAVIČIUS Darius. Aleksandro Jogailaičio dvaras ir jo sąskaitų knygos. Iš *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*. Vilnius, 2007, p. XIII.

²¹⁰ Andriaus Sakavičiaus dovanojimo raštas. 1434 06 19, LMAVB RS F6-15.

²¹¹ Vilniaus kapitulos privilegijų nuorašų knyga. 1500–1534, LMAVB RS F43-202.

muojančioms žinyboms: Ponų tarybai, išdui, karo vadams, centro ir vietos administracijoms, teismams, magistratams. Pavyzdžiui, Mikalojui Radvilaičiui, Vilniaus vai-vadai, raštininkais dirbo bent keli asmenys²¹². Raštininkų ir raštingų žmonių turėjo ir privatūs asmenys – magnatai Radvilos, Goštautai, Sapiegos ir kt.

XVI a. pradžioje tiek profesionalių raštininkų, tiek raštingų žmonių skaičius vals-tybėje augo. Didžiojo kunigaikščio raštininkai dažnai tikrino ir surašinėjo žemes, mokesčius, muitus ir kt. Pavyzdžiui, 1509 m. Žygimantas I pasiuntė 24 asmenis sura-šyti LDK žemių. Tarp jų minimi trys raštininkai (*nucarpь*) ir keturi djakai (*дьяк*)²¹³. Tai, kad į LDK regionus buvo siunčiami įvairūs nuostatai, laiškai, liudija nemažą raš-tingų žmonių kontingentą. Jau 1531 m. Žygimantas I skyrė revizoriumi iš Žemaitijos kilusį raštininką Bagdoną Mitkavičių (Mitkovičių), kuris galėjo Žemaitijoje gyventi ir atlikinėti išdui reikalingus surašymus; 1534 m. didysis kunigaikštis savo valsčių laikytojams siuntė raštą, įpareigojantį juos atlikti sidabrinės rinkimo surašymą²¹⁴. Tad raštingi žmonės dirbo ne tik administraciniuose ar kultūros centruose, bet ir atokesnėse vietose bei dvaruose.

Vilniaus ir Kauno miestų magistratų raštinės veikė jau nuo XV a. pradžios. Mies-to savivaldai ir vietos reikalams, prekybiniams ryšiams palaikyti reikėjo savos rašti-nės ir raštingų žmonių. Žinoma, kad XVI a. viduryje Kauno miestas turėjo lotynų, vokiečių ir rusėnų kalbų raštininkus²¹⁵. Gamybos poslinkiai ir rinkos atsiradimas, padarę kasdienio gyvenimo būtinybe skaičiavimą ir matavimą, raštą ir skaitymą, keitė ir pačių miestiečių akiratį, formavo gyventojų informacinius poreikius. Raštas ir knygos buvo reikalingi gydytojui, mokytojui, teisėjui, pirkliui, amatininkui. Išlikę eilinių bajorų bei miestiečių prašymu raštinėse atlikti įvairių dokumentų nuorašai, išrašai ne tik stambiuose magdeburginiuose miestuose, bet ir mažesniuose mieste-liuose²¹⁶ liudija raštingų, dokumento vertę supratančių asmenų skaičiaus augimą XVI a. pradžioje.

²¹² 1493 m. fiksuoti raštininkai (*pisar*) Petraško Chominičius Liubičius ir jo brolis Vaska Liubičius; 1494–1498 m. – Senka Terechovičius. *Lietuvos Metrika*. Vilnius, 1998. Kn. 3: (1440–1498): užrašymų knyga 3, p. 75–76, 82–86.

²¹³ *Lietuvos Metrika*. Vilnius, 1995. Kn. 8: (1499–1514): užrašymų knyga 8, p. 318.

²¹⁴ TYLA, Antanas. Žemaičių valstiečių prievolių surašymas 1537 ir 1538 m. Iš MACKAVIČIUS, An-drius. *Žemaitijos valsčių surašymas 1537–1538*. Vilnius, 2003, p. 13–14.

²¹⁵ LEBEDYS, Jurgis. *Mikalojus Daukša*. Vilnius, 1963, p. 23, 70.

²¹⁶ Rašytinės kultūros pavyzdžiai iš Pasvalio miestelio: 1522 m. sausio 9 d. Pasvalio klebono, kanauninko Jono dokumentas Petruui Rakui, Pasvalio miestiečiui, dėl žemės (LMAVB RS F1-519); 1527 m. gegužės 22 d. bajoras Mikalojus Boboras (Bobras), Martyno sūnus, parduoda žemę Pasvalio miestiečiui Mikui, Žolkvinonio sūnui (LMAVB RS F1-527); 1531 m. sausio 25 d. Vilniaus kanauninko, Pasvalio klebono Erazmo Eustacho ir Pasvalio miestiečio Jurgio Kšiešovskio malūno prie Svalios upės parda-vimo-pirkimo sandoris (LMAVB RS F1-537); 1535 m. gegužės mėn. pasvaliečio Simano Juškevičiaus našlės Elenos testamentas (LMAVB RS F1-540) ir kt.

5. MOKYMAS

Kartu su krikštu LDK plito švietimas, kuris taip pat formavo vis didesnę knygų poreikį, plėtė jų repertuarą. Prie parapijinių bažnyčių ar vienuolynų buvo steigiamos pradinės mokyklos. Kiekvienoje naujai steigiamoje ir jau veikiančioje mokykloje, didiko šeimoje buvo naudojamos knygos. Kuo daugiau mokyklų, kuo platesnė ir sudėtingesnė būdavo mokymo programa – tuo didesnis knygų skaičius turėjo būti naudojamas, tuo įvairesnis galėjo būti jų repertuaras. Nemažą svarbą turėjo mokytojo asmuo, kurio tautinė ir konfesinė priklausomybė bei išsilavinimas dažniausiai lėmė turimų knygų turinį, kalbą bei skaičių.

Pradinis mokymas vyko parapijinėse mokyklose. Jų skaičių istorikai sieja su parapijų skaičiaus augimu. Manoma, kad jau 1387 m. Obolcų parapijoje buvo įsteigta mokykla, nes Jogaila, dovanodamas žemes bažnyčiai, paminėjo ir klieriką (*clerico*), t. y. bažnyčios tarną, turėjusį mokyti vaikus²¹⁷. Vilniaus katedros mokykla, įsteigta netrukus po to, kai buvo įkurta Vilniaus vyskupija, minima 1397 m. gegužės 9 d. Vilniaus vyskupo Andriaus dokumente²¹⁸. Remdamiesi archyvuose šaltiniuose tiesiogiai paminėtomis mokyklomis, jų rektorais, mokytojais, o taip pat suskaičiuodami atvykusius studijuoti į Krokuvą asmenis, mokslininkai nurodo skirtingą mokyklų skaičių XV a.–XVI a. viduryje (nuo 95 iki 215)²¹⁹. Pagrindinis pradinių mokyklų tikslas buvo mokyti krikščioniškojo tikėjimo ir gyvenimo, skaitymo ir rašymo bei liturginio giedojimo. Vilniaus katedros mokykla dažnai vadinta *giedojimo mokykla*, nes pirmiausia rengė liturginių giesmių giedotojus²²⁰. Katalikų dvasininkai LDK buvo rengiami palengva, todėl manoma, kad ankstyviausiu laikotarpiu mokyklose dirbo iš Lenkijos kilę asmenys. Metams bėgant, parapijinėse mokyklose buvo rengiami lietuviai kunigai. Jų išsimokslinimo lygis buvo gana žemas, tačiau juos jau skyrė klebonais, jie galėjo sakyti pamokslus lietuvių kalba. 1501–1503 m. tuo rūpinosi Vilniaus vyskupas Albertas Taboras ir Žemaičių vyskupas Martynas III Lintfaras (1492–1515), gavę privilegiją į didžiojo kunigaikščio steigtas parapijas skirti tik lietuvių kalbą mokančius kunigus²²¹. Tokią politiką palaikė ir Lietuvos didysis kunigaikštis. 1528 m. Vilniaus vyskupijos sinodas nurodė, kad prie visų parapijinių bažnyčių veiktų mokyklos, įkurdintos tam skirtuose namuose, kad klebonai mokėtų

²¹⁷ LMAVB RS F43-204, lap. 1v–2.

²¹⁸ *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais = Students from Lithuania in foreign universities during XIV–XVIII centuries*. Vaclovas Biržiška; redagavo ir papildė Mykolas Biržiška. Chicago, 1987, p. 84.

²¹⁹ OCHMAŃSKIS, J. Seniausios Lietuvos..., p. 131–156; PACEVIČIUS, Arvydas. Mokyklos. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 378–396.

²²⁰ PACEVIČIUS, A. Mokyklos..., p. 378.

²²¹ *Kodeks dyplomatyczny...*, p. 616; ROČKA, M. Lietuvių studentai..., p. 61.

lietuvių kalbą, jei parapijoje gyvena lietuviai; kad būtų mokoma gramatikos ir religijos. Pabrėžiama, kad Evangelijas ir šv. Pauliaus laiškus jie mokiniams aiškintų ne tik lenkiškai, bet ir lietuviškai²²². Galima daryti išvadą, kad mokyklose turėjo būti ne tik lotyniškos knygos, bet šiuo laikotarpiu turėjo atsirasti ir Šv. Rašto ištraukų vertimų, t. y. didesnės apimties tekstų lietuvių kalba. Rusėniškose LDK žemėse nuo seno iki pat XVI a. II pusės stačiatikiai mokėsi pas dvasininkus privačiai.

LDK didikų vaikai buvo siunčiami mokytis į valdovo dvarą arba jie pradinį išsilavinimą gaudavo namuose, padedami korepetitorių, samdytų mokytojų. Naujas postūmis švietimui buvo Kazimiero Jogailaičio 1447 m. privilegija, kuria jis suteikė teisę bajorams laisvai keliauti į kitus kraštus *lavintis riteriškuose darbuose*²²³. 1452 m. privilegija parėmė Vilniaus Katedros mokyklą²²⁴. Pasak S. Rowelo, Kazimiero dvaras buvo mokslo centras ir karalaičiams, ir karaliui bei jo palydai²²⁵. Nuo 1467 m. Jogailaičius karaliaus dvare auklėjo lenkų kronikininkas, Krokuvos katedros kapitulos kanauninkas Jonas Długošas, Krokuvos universiteto lektorius Jonas Welssas iš Poznanės, to paties universiteto profesorius Jonas Burchovskis, Stanislovas Szydlowieckis²²⁶. Manoma, kad karaliaus dvare apsisutojęs italų humanistas Filippas Buonaccorsi iš Toskanos, dar vadinamas Kalimachu (Callimaco), dėstė Krokuvos universitete, vykdė diplomatines misijas Italijoje ir Konstantinopolyje ir mokė karalaičius lotynų kalbos. Jogailaičiai domėjosi literatūra, istorija, mėgo muziką. Didikų tarpe tokiu pavyzdžiu gali būti Vilniaus vaivada ir Lietuvos kancleris Albertas Goštautas. Apie 1492 m. jis studijavo Krokuvoje, kur jo mokslams vadovavo pasamdyti vienuoliai sileziečiai: Bernardas iš Nisos (1489 m. minimas kaip Krokuvos universiteto rektorius²²⁷) ir enciklopedistas Jonas iš Glogovo. 1534 m. A. Goštautas įsteigė mokyklą savo Trobų dvare²²⁸. Kitas pavyzdys – Jonas Radvila, kuris pirmąsias žinias įgijo tėvo Jono Mikalojaus Radvilos (mirė 1522) namuose, vėliau studijavo Italijoje²²⁹. Šiais didikų pavyzdžiais sekė smulkieji bajorai, kurie siuntė vaikus į didikų pilis tarnybon arba *riteriškam auklėjimui*, tad, M. Ročkos nuomone, pasaulietinis švietimas aptariamuoju laikotarpiu koncentravosi didikų dvaruose²³⁰.

²²² *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis*: istorijos šaltinių antologija. Vilnius, 1994. T. 1: XIII–XVII a., p. 96–97.

²²³ ЛЮБАВСКИЙ, Матвей. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. 2-ое изд. Москва, 1915, с. 326.

²²⁴ *Lietuvos mokykla ir pedagoginė...*, p. 92.

²²⁵ ROWELL, S. Trumpos akimirkos..., p. 40.

²²⁶ TRIMONIENĖ, R. Kultūriniai ryšiai..., p. 10.

²²⁷ *Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI = Lietuvių Krokuvą XIV–XVI amžiais*: [registas]. Sudarytojai: Waclaw Urban, Sigitas Lūžys. Vilnius, 2000 [antr. lape 1999], p. 71.

²²⁸ GUDAVIČIUS, E. Albertas Goštautas..., p. 273.

²²⁹ ROWELL, S. Pranciškonų (konventualų)..., p. 180–182.

²³⁰ ROČKA, M. Lietuvių studentai..., p. 43–70.

Norintys pagilinti įgytą išsilavinimą, vykdavo studijuoti į užsienį. Šį procesą rėmė ir vėlesni LDK valdovai: teikė dovanojimus mokykloms, o suteiktą teisę laisvai išvykti į užsienį galutinai įtvirtino Pirmajame Lietuvos Statute (III skyrius, §8)²³¹. Nuošaly neliko ir LDK didikai: 1445 m. tarp universiteto globėjų minimi Vilniaus vaivada Jonas Goštautas (A. Goštauto senelis) su žmona Dorotėja, Žemaičių seniūnas ir Vilniaus kaštelionas Kęsgaila Valmantaitis (Mykolas) su žmona Helena²³². Neturtingi studentai keliavo mokytis didikų sūnų palydoje, turtingesni bajorai paremdavo studentus, sumokėdami jų išlaikymo mokesčių arba bent jo dalį²³³. Pirmieji LDK studentai jau minimi 1389 m. Prahoje. Ilgainiui jie (tiek lietuviai, tiek rusėnai²³⁴) pasklido po daugelį Europos universitetų. Jie mokėsi Sienos, Bolonijos, Paduvos, Leipcigo, Erfurto, Rostoko, Frankfurto prie Oderio, Merseburgo (Prūsų Saksonijos), Vitenbergo, Greifsvaldo, Orleano universitetuose. Tačiau didžiausias jaunuolių skaičius būrėsi Krokuvos universitete. Manoma, kad vien per XV a. šiame universitete studijavo beveik 300 studentų iš LDK, o per XVI a. – 450 studentų²³⁵, daugiausia iš katalikiškojo valstybės regiono. Šis universitetas jau tuo metu buvo sukaupęs nemažą knygų rinkinį, o tuo pačiu ir pats buvo ta vieta, kur knygos buvo gaminamos ir platinamos. Kai kada studentai sau reikalingas knygas perrašinėjo diktuojant. Štai Krokuvoje studijavęs Leonardas iš Rusios diktuojant perrašė knygą *Summa virtutum: [...] et est reportatum hoc opus per manus Leonardi de Russia post quendam baccalarium in Cracovia [...]*.²³⁶

Keliavusių studijuoti į šį mokslo židinį socialinė sudėtis buvo įvairi. Studentų sąrašuose minimi Sofijos Alšėniškės giminaičiai Giedraičiai, Svyrių ir Alšėnų kunigaikščiai²³⁷. Manoma, kad Andrius iš Svyrių į Krokuvą pasiėmė nebajorą Adomą Jokūbaitį Vilnietį, vėliau sukaupusį knygų rinkinį²³⁸. Valdovo dvaro pareigūnai rūpinosi, kad vaikai gautų gerą išsilavinimą – 1502 m. į Krokuvos universiteto studentų sąrašus įmatrikuliuoti jau minėto Aleksandro ir Elenos sekretoriaus Jono Sapiegos sūnūs Petras ir Paulius Sapiegos. Kitą didelę studentų grupę sudarė bajorai. Augant ir stiprėjant miestams, jų gyventojai taip pat ėmė rūpintis švietimu bei kultūra. M. Ročkos nuomone, XV a. ir vėliau daugumą LDK studentų Krokuvos universitete sudarė

²³¹ ЛАЗУТКА, С.; ВАЛИКОНИТЕ, И.; и ГУДАВИЧЮС, Э. *Первый Литовский...*, с. 246, 347.

²³² ŠAPOKA, A. *Mokslo ieškančių...*, p. 8.

²³³ ROČKA, M. *Lietuvių studentai...*, p. 56.

²³⁴ Išsamiau žr.: ГОЛЕНИЩЕВ, Илья. *Гуманизм у восточных славян: (Украина и Белоруссия)*. Москва, 1963. 92 с.

²³⁵ BUMBLAUSKAS, Alfredas. *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*. Vilnius, 2005, p. 208.

²³⁶ POTKOWSKI, E. *Książka rękopiśmienna...*, p. 89.

²³⁷ *Cracovia Lithuanorum...*, p. 51.

²³⁸ *Cracovia Lithuanorum...*, p. 63; OCHMAŃSKI, J. *Biskupstwo wileńskie...*, p. 39.

pasiturinčių miestiečių sūnūs²³⁹. J. Lebedžio paskaičiavimu, 1490–1550 m. Krokuvos universitete buvo imatrikuluoti 24 kauniečiai²⁴⁰. Ten pat studijavo įtakingiausi XVI a. kultūros žmonės, pratęsę mokslus kitose Europos mokyklose: Pranciškus Skorina, Abraomas Kulvietis, Stanislovas Rapolionis. Mokslus baigę LDK piliečiai, priklausomai nuo gyvenamosios vietos, kalbėjo, skaitė ir rašė mažiausiai 2 kalbomis iš 4 valstybėje funkcionavusių: lietuvių, rusėnų, lotynų ir bažnytine slavų (nuo XVI a. dar prisidėjo ir lenkų kalba).

Tapo įprasta, kad įgiję išsilavinimą asmenys padarydavo karjerą. Jau minėtasis Adomas Jokūbaitis Vilnietis nuo 1492 m. dirbo didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje raštininku, o 1505 m. tapo didžiojo kunigaikščio sekretoriumi. Jam buvo patikėta pasiuntinybė į Maskvą derėtis dėl vedybų su Ivano III dukterimi Elena. Vilniaus miestiečio Pilypo, mūrijusio namą prieš Šv. Jono bažnyčią, sūnus Jonas baigė mokslus Krokuvos universitete, mokėsi, dirbo, o 1520 m. tapo Kijevo vyskupu. Didiko Alberto Goštauto globojamas Maišiagalos bajoras Vaclovas Mikalojaitis (mirė 1560) iškilo iki Žygimanto Augusto sekretoriaus ir raštininko. Didikų moraliai ir materialiai remti studentai grįždavo į jų namus dirbti mokytojais, sekretoriais, gydytojais, tuo prisidedami prie didikų dvarų tapsmo kultūros židiniais, kuriuose galėjo būti kaupiamos knygos. Tačiau pati didžiausia studentų dalis, baigusi mokslus, grįžo namo ir tapo kunigais. J. Ochmański suskaičiavo, kad vien Vilniaus kapituloje nuo 1397 m. iki XVI a. vidurio dirbo 123 kanaaninkai, kurių mažiausiai 33 buvo kilę iš Lietuvos, o 31 buvo mokęsis Krokuvoje²⁴¹. Ne vienas iš jų taip pat padarė karjerą – tapo LDK Katalikų Bažnyčios vyskupais.

Manytina, kad studijų metais asmeninius knygų rinkinius ėmė kaupti ne tik didikai (Alšėniškiai, Goštautai, Radvilos, Sapiegos, Soltanai), bažnyčios hierarchai, bet ir ne tokie turtingi kunigai, bajorai, miestiečiai. Krokuvos universitete besimokiusių iš LDK žemių kilusių studentų požiūrį į knygą, jos vertės suvokimą rodo ir tai, kad nuo XV a. vidurio mokslams reikalingos knygos dažnai minimos kaip užstatas įvairiose studentų bylose²⁴². Ilgainiui kai kurie studentai netgi ėmė kaupti knygų rinkinius. Pavyzdžiui, lietuvis klebonas Jonas Veviorka, po 1517 m. studijavęs Krokuvos universitete, turėta asmeninį 11 knygų rinkinį 1563 m. užrašė Krokuvos universitetui²⁴³. Nuo XVI a. antrojo ketvirčio gyventojų dokumentuose minimi tiek pavieniai knygų egzemplioriai, tiek nedideli knygų rinkiniai.

²³⁹ ROČKA, M. Lietuvių studentai..., p. 43–70.

²⁴⁰ LEBEDYS, J. *Mikalojus Daukša...*, p. 70.

²⁴¹ OCHMAŃSKI, J. *Biskupstwo wilenskie...*, p. 30–50; OCHMAŃSKIS, J. Seniausios Lietuvos..., p. 151–153.

²⁴² *Cracovia Lithuanorum saeculis...*, p. 33, 45, 67, 73, 87, 95.

²⁴³ PACEVIČIUS, A. Asmeniniai knygų..., prieiga per internetą: <http://www.spaudos.lt/Spauda/asmeniniai_rinkiniai.htm>.

Galima teigti, kad nuo XV a. vidurio iki XVI a. pirmojo ketvirčio Europos universitetuose buvo išugdyta asmenų grupė, kuri, greta dvarionių užsieniečių, sudarė didžiųjų kunigaikščių Aleksandro ir Žygimanto I dvarų intelektualų branduolį. Šie žmonės prisidėjo prie švietimo plėtros valstybėje, teisės kodifikavimo, LDK raštijos kūrimo. Jau minėtąjį 1528 m. Sinodo statutą, manoma, padėjo rengti Jurgis Talaitis, kilęs iš Eišiškių, Krokuvos universiteto auklėtinis, Vilniaus vyskupo Jono II iš Lietuvos kunigaikščių patikėtinis²⁴⁴. 1529 m. Lietuvos Statutą rengė Vakarų Europoje išsilavinimą įgiję ir gerai senąją lietuvių bei Rusios žemių teisę įsisavinę didikai Mikalojus Radvila, Albertas Goštautas²⁴⁵. Šaltinių liudijimai, išlikusių rankraščių knygų egzemplioriai, ankstyviausių rinkinių ir jų savininkų biografijų analizė tiesiogiai susieja įgytą išsilavinimą ir raštingumo plėtrą su įgytų knygų skaičiaus augimu, jų repertuaro įvairove, knygos sklaida įvairiuose gyventojų socialiniuose sluoksniuose.

Tad Rytų ir Vakarų civilizacijų sandūra, skirtingų kultūrinių tradicijų gyvavimas kartu LDK teritorijoje skatino jų tarpusavio sąveiką, sudarė palankias sąlygas formuoti savą kultūros, mokslo ir religijos politiką, o tuo pačiu nuo XV a. vidurio susiklostė palankios sąlygos rankraštinės knygos sklaidai ir funkcionavimui. Formavosi naujos valdymo struktūros ir institucijos, prie jų buvo steigiami nauji tiek katalikiški, tiek stačiatikiški rašto centrai, funkcionavo daugiakalbė rašytinė kultūra, atsirado pragmatiškoji raštija. Šiuose procesuose aktyviai dalyvavo tie patys asmenys, kurių aplinkoje buvo užfiksuotos funkcionuojančios knygos. Augantis raštingų žmonių skaičius skatino ir knygų poreikį. Tai leidžia kelti hipotezę, kad knygos kultūra turėjo panašų raidos ritmą kaip ir pragmatiškoji raštija.

²⁴⁴ LEBEDYS, J. *Mikalojus Daukša...*, p. 69.

²⁴⁵ GUDAVIČIUS, E.; LAZUTKA, S.; ir VALIKONYTĖ, I. *Pirmasis Lietuvos...*, p. 31–43.

II. ANKSTYVOJI KNYGOS VISUOMENĖ: GENEZĖ IR RAIDA

1. ASMENYS IR KNYGOS FUNKCIONAVIMO FORMOS

Tyrimo metu išanalizavus rankraštines knygas, istorinius šaltinius bei istoriografiją, surinkti duomenys apie 192 asmenis, kurių aplinkoje funkcionavo rankraštinė knyga. Ankstyviausios žinios apie asmenis ir jų aplinkoje gyvavusias knygas šiuo metu yra tik hipotetinės ir priskirtinos karaliaus Mindaugo valdymo laikotarpiui²⁴⁶. Išsamesnio tyrimo laukia ir du *Evangelynai*: vieną 1270 m. Gorodiščėje vienuolio Simono užsakymu perrašė raštininkas Jurgis, popo, vardu Lotyšas, sūnus²⁴⁷, o antrąją 1317 m. Panteleimono Martynovičiaus užsakymu perrašė popo sūnus Jaska²⁴⁸. Nuo E. Karskio darbų iki M. Nikolajevo naujausios monografijos šie kodeksai, remiantis rašto ir kalbos ypatybėmis, priskiriami baltarusių raštijai, o tuo pačiu jau priklausytų ir LDK teritorijai. Tačiau dėl kodeksų prieskyros kitai knygos kultūros tradicijai su jais iki šiol diskutuoja rusų tyrėjai. Dėl šių priežasčių minėtieji asmenys lentelėse pateikiami, bet į tyrimo statistiką neįtraukiami. Visi tyrimo metu surinkti duomenys apie asmenis pateikiami 1 priede.

1.1. Asmenys – užsakovai, dovanotojai ir savininkai

1.1.1. Kiekybinio tyrimo duomenys. Nuo XIV a. pradžios galima kalbėti apie konkrečius kiekybinius duomenis: žinoma 16 personalijų, kurių aplinkoje funkcionavo bent viena rankraštinė knyga. XV a. pastebimas ypač staigus tokių asmenų skaičiaus augimas – jų žinome 72, o pavieniai jų amžiaus pabaigoje turėjo rankraštinių knygų rinkinius. Veikiausiai tai sąlygojo keli tarpusavyje susiję veiksniai: jau buvo susiformavę valstybės konfesiniai ir kultūriniai poreikiai, išaugęs visuomenės raštingumas, tad gausėjo ir perrašomų knygų. Tai lėmė, kad išliko gausennis tiek knygų egzempliorių, tiek apie juos liudijančių šaltinių skaičius. Iki antrosios XVI a.

²⁴⁶ LEMEŠKIN, I. *Sovijaus saktė...*, p. 14–15; ТУРИЛОВ, А. К вопросу о заказчике..., с. 86–91.

²⁴⁷ *Гісторыя беларускай...*, p. 84; *Славянские Евангелия: интернет-версия электронного много-текстового издания* [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. birželio 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://manuscripts.ru/mns/portal.main?p1=30>>.

²⁴⁸ *Гісторыя беларускай...*, p. 102; *Сводный каталог славяно-русских...*, с. 231–233.

pusės nustatyti 104 asmenys. Dažnai jų aplinkoje minima ne pavienė rankraštinė knyga, o knygų rinkinys ar net biblioteka, kurioje kaupiamos tiek rankraštinių, tiek spausdintos knygos. Asmenų, kurių aplinkoje minima bent viena knyga, skaičiaus dinamiką, pasiskirstymą bei kaitą atskirose socialinėse grupėse iliustruoja 2 lentelė.

2 LENTELĖ. Asmenų skaičiaus pasiskirstymas atskirose grupėse amžiais

Socialinė grupė/amžius	XIV a.	XV a.	XVI a. I–II p.	Iš viso
Valdovai	3	7	3	13
Didikai, ponai	5	13	15	33
Dvasininkai	2	15	20	37
Pareigūnai, bajorai	–	2	8	10
Miestiečiai	–	1	9	10
Profesūra, studentai	–	5	4	9
Nenurodytas visuomeninis statusas	–	5	6	11
Knygos meistrai	6	24	39	69
Iš viso	16	72	104	192

(Lentelė sudaryta remiantis disertacijos autorės surinktais duomenimis)

Apskaičiuojant statistinius duomenis, asmenys, gyvenę amžių sandūroje, priskiriami tam šimtmečiui, kada užfiksuotas pirmas knygos gyvavimo jų aplinkoje faktas: pavyzdžiui, Ldk Vytautas, gyvenęs apie 1350–1430 m., priskirtas XIV a., nes jo aplinkoje knygos pirmą kartą paminėtos 1380 m. Socialinei grupei asmuo priskiriamas pagal tai, kokias pareigas jis užėmė tuo metu, kai buvo minima knygos gyvavimo data, pavyzdžiui, Teodoras Januškavičius 1502 m. buvo Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro rusėniškosios raštinės sekretorius, tad priskirtas pareigūnų sąrašui. Katalikų ir stačiatikių dvasininkai lentelėje skaičiuojami bendrai, tačiau į jų skaičių neįtraukiami rašovai dvasininkai. Siekiant išsamiau parodyti knygos sklaidos terpę ir papildomus funkcionavimo būdus, į atskirą grupę išskirti profesoriai ir studentai.

Dėl duomenų fragmentiškumo kiekybinis tyrimas neleidžia nustatyti, kokią vienos ar kitos visuomenės grupės dalį sudaro tyrimo metu nustatyti asmenys. Išimčių sudaro tik LDK valdovai. Galima teigti, kad nuo Jogailos ir Jadvygos valdymo metų visų LDK valdovų ir didžiosios dalies jų šeimos narių aplinkoje vienu ar kitu būdu funkcionavo rankraštinė knyga. Didžiausią asmenų grupę sudaro knygų meistrai, tarp kurių žinomi 4 dailininkai ir 4 knygrišiai, 3 rašovai lotynų rašmenimis ir 58 kirilika. Iš visų 69 knygos meistrų tik 8 buvo katalikai, kiti – stačiatikiai.

Dvi, galima sakyti, vienodai didelės grupės sudaro pasauliečiai didikai ir ponai bei Bažnyčių hierarchai ir dvasininkai. Didikų, ponų grupėje amžiams slenkant pastebima kaita: XIV–XV a. dominuoja daliniai kunigaikščiai, o nuo XV a. pabaigos vyrauja ponai. Iš jų tik 7 katalikai. Dvasininkų grupę sudaro 9 katalikai ir 28 stačia-

tikiai (tarp jų įskaičiuota ir vieno dvasininko žmona). Katalikų dvasininkų skaičius rankraštinės knygos tyrimų plotmėje palyginti menkas, tarpe jų minimi 2 vyskupai, 5 kanauninkai, 1 klebonas ir 1 vienuolis. Stačiatikių dvasininkų sudėtyje minimi beveik visi metropolitai (kai kurie dar būdami vyskupais), 1 vyskupas, 5 archimandritai ir igumenai, keli dvasininkai bei vienuoliai. Į vieną grupę būtų galima sujungti pareigūnus, bajorus ir asmenis, kurių kilmė nenurodyta ir jų nepavyko identifikuoti pagal LDK pareigūnų sąrašus. Aukštesniam visuomeniniam statusui juos leidžia priskirti pavaldėtos brangiai įrištos knygos, statomos cerkvės ir joms dovanojamų knygų gausa. Nors jau XV a. viduryje žinome vieną miestietį, turintį knygą, tačiau jų skaičius ima augti tik XVI a. viduryje. Pirmi studentai, turintys knygas, taip pat žinomi jau XV a. viduryje, tuo tarpu jų skaičius XVI a. ima mažėti. Tokią kaitą, matyt, galima paaiškinti aktyvia Vakarų Europoje spausdintos knygos sklaida LDK visuomenėje. Tai liudija ir archyviniai šaltiniai. Ryškiausias pavyzdys – XVI a. viduryje Abraomo Kulviečio bibliotekoje užregistruota apie 80 knygų, tarp kurių, Marcelino Ročkos nuomone, būta ir rankraštinų²⁴⁹.

Konfesiniu požiūriu didžiausią tiriamų asmenų skaičių visu aptariamuoju laikotarpiu sudaro stačiatikiai, tarp jų neofitai²⁵⁰: 1520 m. Semiono Batyjevičiaus, Chvoensko seniūno (netoli Nobelio, Pinsko paviete) liepimu djakas Sevastijanas Avraamovičius perrašė *Tetraevangeliją*, kurią padovanojo Nobelio Šv. Mikalojaus cerkvei²⁵¹. Kitas atvejis – tai apsikrikštijusio judėjo LDK paiždininkio Abraomo Juzefovičiaus 1518 m. Vilniaus Šv. Mikalojaus cerkvei padovanotas *Kijevo Psalmynas*²⁵².

Kilmės geografijos aspektu didžiausią grupę – 170 – sudaro LDK gimę asmenys. Su rankraštinės knygos kultūra neabejotinai susieti valdovai: iš Italijos kilusi Bona, Vengrijos ir Austrijos dvaruose išauklėta Lenkijos karalienė Jadvyga, karaliai Kazimieras ir Jonas Albrechtas, Maskvos didžiojo kunigaikščio duktė kunigaikštienė Elena. Tyrime užfiksuota ir 12 svetimšalių: bulgarai (metropolitai Kiprijonas, Grigalius Camblakas, Grigalius II), graikas (metropolitas Izidoras), lenkai (Vilniaus vyskupas Andrius, karaliaus sekretorius Erazmas Ciolekas, bernardinų vienuolis tėvas Stanislovas, Povilo Alšėniškio išdininkas Juozapas Jasinskis), Maskvos rusas (metropolitas Makarijus Maskvietis), numanomi vokiečiai (Vilniaus pirklys Henrikas Šliageris, Kauno miestietis Kasparas Lentvaras, kailiadirbys Jonas Olandras).

Nuo XIV a. pabaigos knygos kultūra pasiekė ir LDK moteris. Dešimties jų aplinkoje aptinkama knyga. 5 iš jų priklausė LDK valdovų šeimoms, 4 buvo dalinių kuni-

²⁴⁹ ROČKA, M. Abraomo Kulviečio..., p. 85–94.

²⁵⁰ Galimą totorišką ir judėjišką kilmę liudija tėvavardžiai.

²⁵¹ LMAVB RS F19-35.

²⁵² ВЗДОРНОВ, Г. Исследование о Киевской..., с. 10: [...] нареченный во святом крещении Иоанн, а по прозвищу Аврам Езофович [...].

gaikščių žmonos, 1 – stačiatikių šventiko žmona. Iš tos dešimties LDK žemėse gimė Ona Vytautienė, Sofija Alšėniškė, Smolensko kunigaikščio Glebo žmona Julijona, kunigaikščio Vasilijaus Michailovičiaus Druckio žmona Vasilisa, kunigaikščio maršalkos Vasilijaus Polubinskio žmona Zofija Pavlovna Mstislavska bei kunigaikščio Kuzmos Zaslavskio žmona Anastazija, LDK kunigaikščio Jurgio Alšėniškio duktė.

Dažniausiai tyrimo metu minimos vietovės – Vilnius, Kijevas, Sluckas, Krokua, Polockas, Naugardukas, Smolenskas, Supraslis – sutampa su krašto valstybinio ir religinio gyvenimo centrais.

Apibendrinant šį kiekybinį tyrimą galima teigti, kad jei XIV a. knyga funkcionavo tik krašto valdovų, dalinių kunigaikščių ir Bažnyčios hierarchų aplinkoje, tai nuo XV a. vidurio knyga buvo adaptuota didikų, dvasininkų ir studentų, o XVI a. jau plito ir tarp bajorų bei miestiečių.

1.1.2. **Knygų užsakovai.** Galima teigti, kad XIV–XVI a. I pusės LDK istorijos šaltiniuose duomenys apie knygų užsakovus bei jų adresatus, knygos rašymo procesus labai fragmentiški. Kolofonuose, provenienciniuose įrašuose, raštininkų marginalinėse pastabose, Lenkijos karaliaus dvaro sąskaitų knygoje, kituose archyvuose šaltiniuose rasta informacija apie 44 asmenis, kurie užsakė 68 knygas. Abu šie skaičiai, matyt, galėtų būti didesni, jei pirmąjį papildytume asmenimis, kurie pagal proveniencinius įrašus ir duomenis šaltiniuose laikomi knygų savininkais, tačiau nėra likusių tiesioginių žinių apie jų užsakymą perrašyti knygas. Tokiais pavyzdžiais galėti būti didysis kunigaikštis Aleksandras, kuris turėjo knygų rinkinį, tačiau dėl informacijos stokos nepriskirtas užsakovams; arba kunigaikštis Simonas II Olelkaitis, kuris turėjo *Oktoichą*²⁵³ su nuosavybės įrašu, tačiau dėl tos pačios priežasties ši knyga nepriškaituojama prie jo užsakytųjų knygų. Užsakymai kolofonuose įvardijami žodžiais ir frazėmis: *pageidavimu, valia ir noru, užsakius, liepimu (желанием, повелением и благословением, замышлением и повелением, казал есми)* ir kt. Pirmieji knygų užsakovai (6) žinomi jau XIV a. – tai Lietuvos kunigaikštis Karijotas – Mykolas Gediminaitis, 1329 m. Naugarde užsakęs perrašyti *Laurušavo evangelyną*²⁵⁴, ir Lucsko kunigaikštis Teodoras su broliais Lozoriumi ir Simeonu Liubartaičiais, užsakę 1384 m. perrašyti taip vadinamą *Lucko psalmyną*²⁵⁵. Remiantis Dluogošu, išlikusiais Lenkijos bažnyčioms dovanotais kodeksais bei dvaro sąskaitomis, teigiama, kad knygas Lietuvoje steigiamoms katalikų bažnyčioms užsakinėjo karališkoji Jogailos ir Jadvygos pora²⁵⁶. Galima manyti, kad viena tokių knygų – *Polocko pasija* (XIV a.

²⁵³ LMAVB RS F19-174.

²⁵⁴ FRIEDELÓWNA, T. *Ewangeliarz Ławryszewski...*, p. 7, 71.

²⁵⁵ СТОЛЯРОВА, Л. *Свод записей...*, с. 349–351.

²⁵⁶ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. [Komitet redakcyjny Stanisław Gawęda ... et al.]. Warszawa, 1982. Ks. 10–11: 1406–1412, p. 214.

pabaigos *Aukso legendos* fragmentas) – ilgus metus buvo saugoma Polocko jėzuitų gimnazijos bibliotekoje²⁵⁷.

XV a. užsakovams priskiriame 18 asmenų. Tarp jų – valstybės valdovai, stačiatikių bažnyčios hierarchai, daliniai kunigaikščiai, didikai, du didžiojo kunigaikščio raštininkai ir vienas asmuo, kurio visuomeninis statusas įrašė nebuvo nurodytas. 5 iš jų – katalikai, likę – stačiatikiai. Šiuo laikotarpiu žinomas ir pirmas išlikęs LDK valdovo užsakymas perrašyti knygą šalies ribose: raštininkas Timotiejus Smolenske Vytauto liepimu (*didžiojo kunigaikščio Aleksandro, vadinamo Vytautu, valia ir noru*) surašė knygą *Šv. Izaoko Siro pamokslai Gavėniai*, kuri buvo skirta Fotijui jo pakėlimo į metropolitus proga²⁵⁸. Šiam laikotarpiui priskirtinas ir vieno ankstyviausių LDK literatūros kūrinių – *Pagyrimo Ldk Vytautui* prototipo – užsakymas, surašytas toje pat knygoje. XV a. pabaigoje kai kurie asmenys užsakė perrašyti po keletą knygų, pavyzdžiui, Aleksandras Aleksandraitis Soltanas, Ldk maršalka, užsakė 5 knygas (3 iš jų vien per 1487–1488 m.), Juozapo Bulgarinovičiaus, Slucko Šv. Trejybės vienuolyno archimandrito, užsakymu taip pat buvo surašytos kelios knygos, o jo valdymo laikotarpiu vienuolyno biblioteka pasipildė 19 knygų²⁵⁹.

Per šį šimtmetį knygų užsakymas visuomenėje ne tik įsitvirtino – plėtėsi užsakymų geografija. Ldk Kazimiero raštininkas Jokūbas knygas ne tik bandė užsakyti Maskvoje, tačiau dar ir pateikė reikalavimus, kaip jos turėtų būti surašytos²⁶⁰. Didėjo užsakymų įvairovė: 1400–1401 m. Drucko kunigaikštis Vasilijus Michailovičius su žmona užsako apkaustus *Evangelijos* įrišimui²⁶¹, Lk Sofijos Alšėniškės iniciatyva 1443–1445 m. iš čekų į lenkų kalbą buvo verčiama *Biblija*²⁶². Žinoma vieno knygos užsakymo kaina: Baltramiejus iš Biečo perrašė *Antifonalą* Martynui Goštautui už 30 vengriškų florinų²⁶³. Vadinas, knyga kainavo apie 720 grašių²⁶⁴, kai tuo metu jautis kainavo 50 grašių, karvė – 30, kailiniai – 120, statinė gero vyno – 240 grašių.

Galima teigti, kad toks spartus reiškinių įsitvirtinimas ir plėtra padarė didelę įtaką kitoms visuomenės grupėms. Nors iki XVI a. antrosios pusės žinome tik 20 asme-

²⁵⁷ Teksto ištraukos ir saugojimo istorija publikuota knygoje WYDRA, W.; ir RZEPKA W. R. *Chrestomatia staropolska ...*, p. 115–116.

²⁵⁸ LMAVB RS F19-64 ir RNB RS F. I.476.

²⁵⁹ *Акты, относящиеся къ исторіи ...*, c. 136–137.

²⁶⁰ VLADIMIROVAS, L. *Knygos istorija...*, p. 112.

²⁶¹ *Сводный каталог славяно-русских...*, c. 330–331.

²⁶² I tomas saugomas Sáros-Patak gimnazijos bibliotekoje (Vengrija), sign. O.916; II tomo likučiai – Vroclavo universiteto bibliotekoje ir Nacionaliniame muziejuje Prahėje. Išsamiau žr.: WYDRA, W.; ir RZEPKA, W. R. *Chrestomatia staropolska...*, p. 60–68.

²⁶³ POTKOWSKI, E. *Ksiązka i pismo...*, p. 108; *Słownik pracowników ksiązki polskiej*. [Pod redakcją Ireny Treichel]. Warszawa; Lodz, 1972, p. 37.

²⁶⁴ Vengrijos auksinas (florinas) buvo lygus 24 grašiams. Žr.: PETRAUSKAS, Rimvydas. Valdovo pinigai. Iš *Versus žurnalas* [interaktyvus], 2007, geg. 23 [žiūrėta 2010 m. birželio 6 d.]. Prieiga per internetą: <<http://istorija.eversus.lt/naujienos/403>>.

nų – ir tarp jų vėl vyrauja didikai (8), abiejų bažnyčių dvasininkai (7) – tačiau jau žinomi 4 pareigūnai (1 Ldk raštininkas, 2 seniūnai, vaivada) bei vienas bajoras. XVI a. užsakymų gausa išsiskiria Kijevo metropolitas Juozapas Soltanas (liko 7 jo užsakytos rankraštinės knygos), didikai Jurgis I Simonaitis Olekaitis (6 užsakytos knygos), Albertas Goštautas (3 knygos perrašytos, 2 sukurtos ir surašytos jo aplinkoje). Šiuo laikotarpiu didikų ir aukšto rango pareigūnų užsakytos knygos išsiskiria puošnumu (pavyzdžiui, Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvadas*, 1502–1507 m.²⁶⁵). Jos užsakomos ne tik profesionaliems kaligrafams, bet ir dailininkų dirbtuvėse. Tačiau jau nuo XV a. pabaigos žinomos ir įvairaus rango katalikų dvasininkų iniciatyvos spausdinti knygas: pavyzdžiui, 1499 m. Vilniaus kanauninkas Martynas Gdanske išleido *Agendą, arba Dievo Sakramentų teikimo knygą*; Vilniaus vyskupas Albertas Taboras inicijavo jau minėtos Jano Sakrano *Aiškinimų knygą apie Rusėnų apeigų klaidas* leidybą 1501 m. (knygoje įrašyta dedikacija vyskupui), 1519 m. tuo metu Lucko vyskupas Paulius Alšėniškis rėmė knygos *Bažnytiniai statutai, skirti Lucko vyskupystei (Statuta dioecisana pro diocesi Luceorien[si])* leidybą Krokuvoje. Amžiaus pradžioje į šią veiklą įsitraukė ir miestiečiai: vilniečiai Bogdanas Onkovičius ir Jokūbas Babičius palaikė P. Skorinos leidybinę veiklą.

Repertuaro požiūriu visu aptariamam laikotarpiu asmenys dažniausiai užsakinėjo tiek liturgijai, tiek skaitiniams naudojamam knygas. Nuo XV a. pabaigos užsakomos knygos ir asmeniniam naudojimui: *Maldynai, Enciklopediniai rinkiniai* (Mikalojus Radvilaitis, 1483 m.²⁶⁶), o XVI a. pradžioje *I Lietuvos Statuto* asmeniniai nuorašai (pavyzdžiui, vadinamieji *Lauryno* ir *Ališavos nuorašai*²⁶⁷). Stačiatikių vyskupų bei didikų, susidomėjusių savo giminių istorija, aplinkoje buvo pradėti kurti ir perrašinėti Lietuvos metraščiai, herbynai.

1.1.3. *Knygų dovanotojai*. Tyrimo metu nustatyti 55 asmenys, apie kurių dovanotas knygas tiesiogiai liudija provenienciniai įrašai arba archyviniai šaltiniai. Donacijos įvardijamos žodžiais: *положилъ, даль*. XIV a. užfiksuoti 7 tokie asmenys. Ankstyviausi dovanojimai priklauso daliniams kunigaikščiams: jau minėtiems Liubartaičiams bei Smolensko kunigaikščio Glebo žmonai Julijonai. Proveniencinis šios knygos įrašas liudija ne tik dovanojimo faktą, bet ir jo aplinkybes – knyga dovanota kunigaikštenei stojant į Šv. Arkangelo Mykolo vienuolyną Smolenske²⁶⁸. Jau minėta karališkoji Jogailos ir Jadvygos pora knygas ne tik užsakinėjo, tačiau ir dovanavo. Nuo XIV a. žinoma ir nauja dovanojimo forma – testamentinis palikimas. Pirmasis

²⁶⁵ RMAB RS 24.4.28.

²⁶⁶ 1946 m. knyga pateko į Ukrainos centrinę valstybinę istorijos archyvą Kijeve. Žr.: ВИЗИРЬ, А. П. Собрание книг в отделе..., с. 63–70.

²⁶⁷ GUDAVIČIUS, E.; LAZUTKA, S.; ir VALIKONYTĖ, I. *Pirmasis Lietuvos...*, p. 106.

²⁶⁸ *Psalmynas*, RNB F.n. I.2.

vyskupas Andrius Vilniaus katedrai paliko ne mažiau kaip 7 knygas²⁶⁹. XV a. užregistruota 19 asmenų, dovanojusių knygas. Tarp jų – LDK valdovai Sofija Alšėniškė ir Kazimieras Jogailaitis, kurie Lenkijos bažnyčioms dovanojo ne vieną knygą²⁷⁰; Ldk Vytauto 1430 m. donacijoje vyskupui Martynui taip pat minimas *Psalmynas*²⁷¹. Bažnyčias (steigiamas ar atnaujinamas) rėmė daliniai kunigaikščiai bei didikai (6) – tiek stačiatikiai, tiek ir katalikai (pavyzdžiui, Martynas Goštautas Tikocino bernardinams padovanojo net kelis kodeksus: *Giesmyną*, kelis *Mišiolus*, *Pamokslų knygą*²⁷²). Žinomi du katalikų kunigai, testamentais palikę bažnyčioms po kelias knygas. Išsiskiria Medininkų kanauninko Motiejaus testamentinis palikimas, kuriuo turėtas knygas jis palieka ne tik Žemaičių katedrai bei Betygalos bažnyčiai, bet ir kolegoms – Luokės klebonui Simonui ir Višnevo klebonui Viktorui²⁷³. XV a. viduryje žinomas ir pirmas miestietis vilnietis Kononas, 1441 m. padovanojęs *Evangeliją* vienai miesto cerkvei²⁷⁴. Užfiksuoti du šeimyniniai (Drucko kunigaikščio ir stačiatikių šventiko) bei vienas kolektyvinis (1491–1492 m. net 4 nenustatyto visuomeninio statuso asmenys – Fiodoras Mamakas, Motiejus Bobrojedovas, Ivanas Nikiforovas ir Lukjanas Maksimovas – dovanojo *Evangelyną* Šv. Išganytojo cerkvei²⁷⁵) dovanojimai. XVI a. žinoma 30 dovanotojų: 2 valdovai, 7 didikai, 11 abiejų religijų dvasininkų, 4 pareigūnai, 2 miestiečiai ir 4 nenustatyto visuomeninio statuso asmenys. Tėvų pėdomis sekė ir knygas bažnyčioms dovanojo Ldk Aleksandras²⁷⁶, didikai Aleksandras Soltanas²⁷⁷, Simonas II Olekaitis²⁷⁸, metropolitas Juozapas II Soltanas²⁷⁹, neatsiliko Ldk maršalka Aleksandras Chodkevičius²⁸⁰, jau minėtos kunigaikščių Vasilijaus Polubinskio žmona Zofija ir Kuzmos Zaslavskio žmona Anastazija²⁸¹ bei kt. Šiame šimtmetyje

²⁶⁹ *Kodeks dyplomatyczny...*, p. 56, 58.

²⁷⁰ MIODOŃSKA, B. *Małopolskie malarstwo...*, p. 59–60; WYDRA, W.; ir RZEPKA, W. R. *Chrestomatia staropolska...*, p. 51–58.

²⁷¹ *Kodeks dyplomatyczny...*, p. 135.

²⁷² *Memoriale ordinis fratrum minorum a fr. Ioanne de Komorowo compilatum*. Wydali: X. Liske, A. Lorkiewicz. Lwów, 1888, p. 224.

²⁷³ *Codex Medicensis seu Samogitiae Dioecesis*. Collegit Paulus Jatulis. Roma, 1984. Ps. 1: (1416.II.13–1609.IV.2), p. 124–125; *Lietuvos katalikų dvasininkai...*, p. 294.

²⁷⁴ *Сводный каталог...*, с. 330–331.

²⁷⁵ *Сводный каталог...*, с. 209–211. Cerkvės vieta nenustatyta.

²⁷⁶ MIODOŃSKA, B. *Małopolskie malarstwo...*, p. 61–62.

²⁷⁷ *Euchologionas (Trebnikas)*, LMAVB RS F21-3206, kita knyga – *Teotokarionas (Bogorodničik)* – saugoma Novosibirskė, RMA Sibiro sk. Tichomirovo rink. nr. 11. Žr.: МОРОЗОВА, Н. Из истории библиотеки..., с. 86.

²⁷⁸ ВИЗИРЬ, А. П. *Собрание книг...*, с. 63–70.

²⁷⁹ *Супрасльський Благовещенський монастирь: историко-статистическое описание*. Составитель Архимандрит Николай (Далматов). Санкт-Петербург, 1892, с. 52–61.

²⁸⁰ *Супрасльський Благовещенський...*, с. 52–61.

²⁸¹ *Восточнославянские и южнославянские...*, т. 2, p. 82.

rankraštinųjų knygų dovanodavo jau ir pareigūnai bei miestiečiai: pavyzdžiui, vilnietis Jonas Matvejevičius 1546 m. Šv. Pokrovo cerkvei Vilniaus (?) mieste padovanojo *Apastalę* ir 8 *Minėjas*²⁸². Dovanojamų knygų gausa pasižymi ir numanomi bajorai, pavyzdžiui, Grigorijus Žabinas Supraslio vienuolynui padovanojo bent 4 knygas²⁸³. Pagrindinė tokių dovanojimų paskata – atminimo intencija. Nuo XVI a. dažnėja knygų dovanojimas asmenims: tarp 1533–1539 m. Žygimantas Augustas Šv. *Atanazo Raštų* nuorašą dovanavo Vilniaus vyskupui Jonui iš Lietuvos kunigaikščių²⁸⁴, 1545 m. Kauno miesto raštininko Tomo tarnas užrašė savo knygas mokytojams²⁸⁵, po 1556 m. metropolitas Silvestras padovanojo *Evangeliją* A. Chodkevičiui, kuris vėliau šią knygą dovanavo Supraslio vienuolynui. Visu aptariamuoju laikotarpiu tarp dovanotų kodeksų vyrauja liturginės knygos, tačiau jau pasitaiko ir literatūrinių kūrinų, poleminių rinkinių, skaitinių, teisės veikalų.

1.1.4. Knygų savininkai. Jais laikomi 48 asmenys, apie kurių turimus, įsigytus ar kitaip paminėtus knygų egzempliorius liudija nuosavybės ženklai arba archyviniai šaltiniai. Tokiu liudijimu laikomas ir netiesioginis nurodymas, pavyzdžiui, kai dokumente minima, kad asmuo testamentu paliko knygas arba teisiasi dėl negrąžintų knygų (manoma, kad toks asmuo jas ir turėjo). Tuo pat metu neatmetama galimybė, kad XVI a. dokumentuose minimos asmenų knygos gali būti ne tik rankraštinės, bet ir spausdintos. XIV a. žinome tik du asmenis, turėjusius knygų. Tai metropolitas Kiprijonas, kuris, rusų knygotyrininkų nuomone, perrašė ir vežiojosi kartu knygą Šv. *Jono Klimako Rojaus kopėčios*²⁸⁶, bei Lenkijos karalienė Jadvyga, turėjusi knygų rinkinį ir grupę asmenų, kuri jas perrašinėjo²⁸⁷. XV a. knygas turėjo jau 18 asmenų (6 valdovo šeimos nariai, 3 didikai, 5 studentai, 3 katalikų kunigai, 1 pareigūnas). Šis skaičius, nors ir mažas, tačiau puikiai iliustruoja reiškinio plėtrą, prisimenant užsakovų ir dovanotojų sąrašus. Jei dar amžiaus pradžioje kunigaikštienė Ona knygą įsigijo piligriminėje kelionėje²⁸⁸, o į Vytauto ir jo pusbrolio Jogailos rankas knygos patekdavo kaip karo grobis²⁸⁹, tai jau amžiaus pabaigoje Lietuvos didysis kunigaikš-

²⁸² OCHMAŃSKI, J. Najdawniejsze księgozbiory..., p. 81.

²⁸³ *Супрасльскій Благовещенскій...*, c. 52–61.

²⁸⁴ Žuvo Antrojo pasaulinio karo pabaigoje kartu su visais Zamojskių ordinacijos rinkiniais. Žr.: KAWECKA-GRYCZOWA, A. *Biblioteka ostatnego...*, p. 32.

²⁸⁵ KIAUPA, Zigmantas. Kauniečių knygų rinkiniai XVI–XVIII a. Iš *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*. Vilnius, 1984, p. 6–8.

²⁸⁶ *Сводный каталог...*, c. 541–542.

²⁸⁷ MIODOŃSKA, B. *Małopolskie malarstwo...*, p. 59–60.

²⁸⁸ OCHMAŃSKI, J. Najdawniejsze księgozbiory..., p. 79.

²⁸⁹ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376–1430*. Collectus opera Antonii Prochaska. Warsaw, 1965. Ps. 1, 1376–1430, p. 223.

tis Aleksandras ir Elena patys turėjo nemažą daugiakalbį knygų rinkinį (vien išde 1506 m. liko 39 knygos²⁹⁰). Nuo XV–XVI a. sandūros jau tvirtai galime kalbėti apie didikų asmeninius knygų rinkinius: didžiausią rinkinį turėjo A. Goštautas²⁹¹, bent 7 rankraštinės knygos turėjo valdovo maršalka Aleksandras Aleksandraitis Soltanas²⁹², mažiausiai 4 puošnios knygos priklausė LDK didžiajam etmonui Konstantinui Ostrogiškiui²⁹³, istoriografijoje minima kunigaikščių Olelkaičių biblioteka Slucke²⁹⁴. XV a. užfiksuoti ir įvairesni knygų įsigijimo būdai: jos ne tik perrašomos, bet ir perkamos tiek šalyje, tiek ir užsienyje. Asmeninio turto dalimi knyga tampa ir iš Lietuvos kilusiems studentams: jie palieka knygą kaip užstatą teisme, bylinėjasi tarpusavyje dėl jų susigrąžinimo²⁹⁵. Amžių sandūroje LDK teritorijoje įvairiais būdais ima plisti Vakarų Europoje spausdintos knygos, tad visai nenuostabu, kad per pusę XVI amžiaus suskaičiuojame tik 36 asmenis, turinčius rankraštinės knygas. Tarp jų valdovai (3), didikai (6), pareigūnai (3), dvasininkai (11), miestiečiai ir studentai (10), nenurodyto statuso asmenys (3). Amžiaus viduryje trikalbius knygų rinkinius jau turi net bajorai ir miestiečiai, o labiau išsimokslinę asmenys ima formuoti mokslinės krypties bibliotekas (pavyzdžiui, Abraomas Kulvietis). Ne tik valdovų (pavyzdžiui, Žygimanto I ir Bonos²⁹⁶), didikų (Alberto Goštauto²⁹⁷, Jurgio I Simonaičio Olelkaičio²⁹⁸), hierarchų (Pauliaus Alšėniškio²⁹⁹, Juozapo Soltano³⁰⁰), bet ir pareigūnų (Abraomo Juzefovičiaus³⁰¹), žemesniojo rango dvasininkų (Polocko Šv. Sofijos soboro vienuolio Aleksijaus³⁰²) turėtuose egzemplioriuose aptinkami knygos nuosavybės ženklai – ekslibrisai ir superekslibrisai, nuosavybės įrašai, herbai. Galima teigti, kad jau XVI a. pirmojoje pusėje įvairių luomų asmenys kaupė tiek rankraštinės, tiek spausdintas knygas, knyga buvo tapusi jų gyvenimo dalimi.

²⁹⁰ *Akta Aleksandra...*, p. 540–546.

²⁹¹ JABLONSKIS, K. 1510 m. Alberto Goštauto..., p. 21–25; GUDMANTAS, K. Alberto Goštauto biblioteka..., p. 9–24.

²⁹² *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею*. Петербург, 1903. Т. 20: Литовская Метрика. Т. 1, ч. 2: Книги судных дел, с. 871–877.

²⁹³ *Ресстр списанья скарбу, што мне подано на инвентарь и тым речам росход, што кольвек давал за росказаньем его милости пана [Костентина]*, LMAVB RS F16-7.

²⁹⁴ ВИЗИРЬ, А. П. Собрание книг..., с. 63–70.

²⁹⁵ *Cracovia Lithuaniaorum...*, p. 67, 73, 87, 95.

²⁹⁶ GUDAVIČIUS, E.; LAZUTKA, S.; ir VALIKONYTĖ, I. *Pirmasis Lietuvos...*, p. 68–112.

²⁹⁷ GUDAVIČIUS, E. *I Lietuvos Statuto...*, prieiga per internetą: <<http://ausis.gf.vu.lt/mg/>>.

²⁹⁸ *Minėjos*, LMAVB RS F19-151 ir F19-157.

²⁹⁹ ОЧМАЊСКИ, Ј. *Najdawniejsze księgozbiory...*, p. 77.

³⁰⁰ *Senajo Testamento knygos*, LMAVB RS F19-52.

³⁰¹ ВЗДОРНОВ, Г. *Исследование о Киевской...*, с. 10.

³⁰² *Восточнославянские и южнославянские...*, т. 1, р. 23.

1.2. Knygos meistrai

Nagrinėjant rankraštinės knygos raidą LDK labai svarbu nustatyti, kokie asmenys dalyvavo knygų gamybos procese. Šiame tyrime knygos meistrams priskiriami rašovai, pavieniai paminėti iliuminatoriai, knygrišiai bei kiti su knygos gamyba susiję asmenys. Šaltinių stygius kol kas lemia menką knygos meistrų sudėties klausimo ištirtumą Lietuvoje. Vyrauja užsienio mokslininkų tyrimais paremta nuomonė, kad visuose knygos gamybos procesuose dažniausiai dalyvavo dvasininkai³⁰³, pavieniais atvejais buvo minimi kanceliarijose dirbantys asmenys³⁰⁴. Įtakos, matyt, turėjo ir faktas, kad didžiausias rankraštinių knygų skaičius (tiek lotyniškais rašmenimis, tiek kirilika) neturi kolofoninių ar kito pobūdžio įrašų, liudijančių kas jas perrašė. Galima daryti prielaidą, kad egzemplioriai vadovaujantis regula buvo perrašyti rašovų dvasininkų (*pagal įžadus*) ir buvo naudoti kasdienėms institucijos reikmėms. Tačiau atlikto prozopografinio tyrimo metu surinktų kolofonų analizė sudaro galimybę knygos rašovų klausimą nagrinėti keliais aspektais³⁰⁵: kiek tarp jų dvasininkų ir kiek pasauliečių, kaip šis santykis kito iki XVI a. antrosios pusės, iš kokių vietų jie dažniausiai buvo kilę, kur ir kam šie asmenys dirbo. Tyrimo duomenys pateikti 2 priedo lentelėje. Tekste žymimi numeriai atitinka šiame priede surašytų knygos meistrų numeravimą.

Dar XIX a. analizuodamas rašovų sudėtį, Eufimijus Karskis išskyrė kelias jų grupes: 1) *pagal įžadus ar igumeno liepimu*, 2) profesionalius rašovus, 3) autorius – rašovus. Nors mokslininkas profesionalius rašovus mano buvus nuo pat knygų gamybos pradžios, tačiau konkrečius pavyzdžius pateikia tik iš XVI–XVII a. Šis tyrėjas pirmasis iškėlė mintį, kad jei rašovai įrašė tiesiogiai nenurodo savo priklausomybės dvasininkų luomui, o apsiriboja prieš vardą parašytomis frazėmis *Dievo tarnas* (*пab Божию*), *nuodėtingasis* (*аз, зрешини*), tai jie priskirtini profesionaliems rašovams, t. y. pasauliečiams – rašto amatininkams³⁰⁶. Tokio skirstymo principo vėliau laikėsi ir rankraštinės knygos tyrėjai Rusijoje N. Rozovas³⁰⁷ bei L. Stoliarova³⁰⁸. Raštininkų pareigybės raidą LDK aptarė istorikas A. Dubonis³⁰⁹, tačiau didžiausią dėmesį jis skyrė kanceliarijose dirbusiems pareigūnams.

³⁰³ КАРСКИЙ, Е. *Славянская кирилловская...*, с. 259–288; СТОЛЯРОВА, Л.; и КАШТАНОВ, С. *Книга в Древней...*, с. 127–156; РАСЕВИČIUS, А. Skriptorius ir raštinių..., p. 25–50.

³⁰⁴ РАСЕВИČIUS, А. Skriptorius ir raštinių..., p. 25–50.

³⁰⁵ Skirtingai nei Rusios rankraštinėse knygose, tik viename išlikusiame įrašė rašovas nenurodė savo vardo. Apie Rusios rašovus žr.: СТОЛЯРОВА, Л.; и КАШТАНОВ, С. *Книга в Древней...*, с. 132–133.

³⁰⁶ КАРСКИЙ, Е. *Славянская кирилловская...*, с. 262.

³⁰⁷ РОЗОВ, Н. *Книга Древней...*, с. 96, 98–101 ir t. t.

³⁰⁸ СТОЛЯРОВА, Л.; и КАШТАНОВ, С. *Книга в Древней...*, с. 128.

³⁰⁹ DUBONIS, А. Raštininkas..., p. 574–587.

Atlikto tyrimo metu, remiantis likusiais įrašais, nustatyti 69 asmenys, tiesiogiai susiję su rankraštinės knygos gamyba LDK. Didžiausią grupę sudaro knygų rašovai – 57, dailininkai, iliuminatoriai – 5 (vienas iš jų buvo ir rašovas), 4 įrišėjai, 3 asmenys, vienuolynų aplinkoje organizavę knygų perrašymą, bei 1 redaktorius (teksto tikrintojas). Chronologiškai jie pasiskirsto taip: XIV a. dirbo 2 iliuminatoriai, 5 rašovai, XV a. – 3 iliuminatoriai, 20 rašovų bei vienas numanomas skriptoriumo vadovas, iki XVI a. antrosios pusės dirbo 33 rašovai, 2 knygų perrašymo organizatoriai, 4 knygrišiai bei 1 redaktorius. Knygas lotynų rašmenimis gamino 8 asmenys, kirilika – 61. Tokių didelių skaičių skirtumą veikiausiai lėmė LDK geografija, išlikusių egzempliorių skaičius bei, galbūt, skirtinga tradicija raštiškai fiksuoti perrašinėtojo atliktą darbą. Įrašą apie knygos perrašymą dažniausiai palikdavo bizantinės raštijos tradicijos skriptoriai, o šiuo metu disponuojame gausiausiai išlikusia kirilika perrašytų kodeksų baze.

Knygų lotyniškais rašmenimis turime nedaug ir sunku pasakyti, kurios iš jų buvo perrašytos LDK teritorijoje, o kurios – atvežtos, nes knygos nepasirašytos. Šis faktas leidžia daryti prielaidą, kad knygų lotyniškais rašmenimis skriptoriai dažniausiai nepasirašinėjo. Tačiau esama ir kelių atvejų, kai jos buvo pasirašytos. Žinomi 3 įrašai, priskiriami 2 rašovams. XV a. pabaigoje ant perrašytų *Antifonalo* ir *Gradualo* pasirašė bernardinus Ambroziejus iš Klodavos (nr. 2), o ant XVI a. pradžioje karalienei Bonai skirto *Lietuvos I Statuto* nuorašo pasirašė Laurynas iš Poneco (nr. 3). Analizuoti šaltiniai leidžia manyti, kad XV a. pabaigoje dažnas raštingas LDK pilietis katalikas³¹⁰ mokėjo tiek rusėnų, tiek lotynų kalbas, be to, kaupė knygas įvairiomis kalbomis. Ypač tokia žinių visuma turėjo išsiskirti bernardinų vienuoliai, kurie rūpinosi bažnytinės unijos ir katalikybės idėjų sklaida rusėniškose Kunigaikštystės žemėse. Jie gerai išmanė tiek stačiatikiškąją, tiek lotyniškąją raštiją. Šie faktai leidžia kelti hipotezę, kad skriptorių įrašai knygose lotynų kalba laikytini viena iš LDK knygos kultūros ypatybių, sąlygotų kultūrų sintezės.

Rašovų asmens įvardijimas knygose lotynų kalba vienodas: nurodomas vardas ir kilmės vieta, dar gali būti nuoroda apie turimą išsilavinimą arba priklausomybę dvasininkų luomui. Taigi, galima teigti, kad knygų perrašymo procese XV a. dalyvavo 3 vienuoliai, 2 universitetinį išsilavinimą gavę asmenys (neaišku, ar buvo dvasininkai), XVI a. – 1 Lenkijos karaliaus raštinėje dirbęs raštininkas bei 2 miestiečiai amatininkai.

Tuo tarpu knygose kirilika asmens įvardijimas labai įvairuoja. Tai nulėmė to laikmečio visuomenėje vykę pokyčiai. Besiformuojant naujoms tiek pasaulietinėms, tiek bažnytinėms institucijoms, intensyvějant politiniam, visuomeniniam, konfesi-

³¹⁰ S. Temčino nuomonė, išsakytą diskusijų metu.

niam, ekonominiam, intelektiniam gyvenimui, randantis naujoms gyvenimo formoms, kilo poreikis daugelį dalykų įvardyti raštiškai. Vienas tokių – apibrėžti save: nurodyti savo vardą (sietina ir su asmenvardžių sudarymo procesu) ir įvardyti pareigybes (tiek pasaulietines, tiek bažnytines). Išanalizavus sudarytą bendrą knygos meistrų vardų sąrašą (2 priedas), matyti, kad XIV a. buvo pažymimas tik vardas (vienuoliai pagal duotus įžadus turėjo vieną vardą) ir priklausomybė aukštesnėms dvasininko pareigoms (pavieniu atveju nurodoma ir kilmės vieta). Nuo XV a. antrosios pusės vardo forma dažnai išplečiama, t. y. kai kurie asmenys nurodo ne tik pareigas, bet ir/arba tėvavardį, kilmės vietą, profesiją, o atskirais atvejais – ir tėvo pareigas, įgytą išsilavinimą. Toks savęs įvardijimas ir pateikiamų duomenų pobūdis leidžia manyti šiuos asmenis buvus pasauliečiais. Taigi, įrašė užfiksuota vardo forma tampa svarbiausiu kriterijumi, skirstant asmenis į pasauliečius ir dvasininkus, o taip pat leidžia patikslinti jau minėtą E. Karskio skirstymą į dvasininkus ir pasauliečius amatininkus pagal frazių *Dievo tarnas* (*раб Божию*), *nuodėmingasis* (*аз, грешный*) ir pan. panaudojimą įrašė. Išanalizavus LDK rašovų sudarytus kolofonus tampa aišku, kad šias frazes įrašuose naudojo tiek dvasininkai, tiek pasauliečiai knygų skriptoriai, ir jos yra priskirtinos įrašo formulariui. Šią mintį patvirtina pavyzdžiai: Smolensko vyskupo Gerasimo raštininkas Timotiejus (1420–1428, nr. 9) perrašė net du *Šv. Izaoko Siro pamokslų Gavėniai* egzempliorius: pirmąjį – vienuolyne Konstantinopolyje, o antrąjį – jau Smolensko vyskupo raštinėje. Nors jis įvardija save fraze *раб Божию Тимофей*, priklausymo dvasininkų luomui nedeklaruoja. Tačiau knygų kūrimo aplinkybės verčia abejoti, ar Timotiejus galėjo būti profesionalus pasaulietis raštininkas. Lygiai taip pat fraze *раб Божию* save įvardija kunigaikščio Michailo Vasiljevičiaus Čartoriskio kambarinis Artiomas (1475, nr. 18). Todėl tyrime pirmąjį asmenį priskiriame dvasininkams – vienuoliams, antrąjį – pasauliečiams, o knygos rašymo aplinkybes (vieta, knygos užsakovas, žinoma informacija apie rašovą ir pan.) laikome papildomu kriterijumi skirstant asmenis į pasauliečius ir dvasininkus.

Tiesiogiai savo priklausomybę stačiatikių dvasininkų luomui nurodė 20 asmenų (XIV a. – 2, XV a. – 4, XVI a. – 14). Greta vardo jie nurodo esą: archimandritas (1), protodiakonas (1), šventikas (6), popas (2), diakonas (4), hierovieniuolis (2), vienuolis (4). Visi minimi asmenys tarnavo bažnytinėse institucijose. Remiantis išvardytomis pareigomis galima teigti, kad rankraštinių knygų rašymu dažniau rūpinosi aukštas bažnytines pareigas užimantys asmenys. Pavyzdžiui, *Kijevo psalmyną* perrašiusio Spiridono pareigybė – protodiakonas – buvo steigiama tik prie metropolijos arba vyskupo katedrų³¹¹. Manoma, kad Spiridonas kurį laiką gyveno Atono kalno vienuolynuose, o tai liudytų jį turėjus ir nemenką bažnytinį išsilavinimą.

³¹¹ ВЗДОРНОВ, Г. *Исследование о Киевской...*, с. 28.

Dvasininkams tyrimo metu taip pat buvo priskirti ir asmenys (remiantis anksčiau minėtu Timotiejaus pavyzdžiu), kurie įrašė mini tik savo vardą (kartais ir kilmės vietą), o knygos rašymo (darbo) vietą nurodo vienuolyne ar kitoje bažnytinėje institucijoje. Tokių asmenų XIV a. suskaičiuojame 4, XV a. – 8, XVI a. – 5. Iš viso dvasininkams priskiriamos 37 personalijos.

Pasauliečiams, kaip jau minėta, priskiriame asmenis, kurie nurodo vardą, tėvavardį ir kilmės vietą ir/arba pasaulietines pareigas. Jų žinome 23: XV a. – 7, XVI a. – 16 asmenų. Tarp jų minėtas Artiomas, kunigaikščio M. V. Čartoriskio kambarinis³¹² (*коморник*, 1475 m., nr. 18), Ivančikas, Jono Simonaičio Sapiegos tarnas (*служко*, 1476 m., nr. 19) ir kt.

Atlikus tyrimą galima teigti, kad rašovų pasiskirstymas pagal visuomeninį statusą bėgant laikui kito. Jei XIV a. galime kalbėti tik apie dvasininkus, XV a. vyrauja rašovai dvasininkai, tačiau jau yra užfiksuoti ir rašovai pasauliečiai, tai jau XVI a. pirmojoje pusėje galima teigti, kad rašovų dvasininkų ir rašovų pasauliečių skaičius beveik susilygina. Išryškėjo dar viena ypatybė: LDK knygų rašovais, skirtingai nei Maskvos Rusijoje, dažniau dirbo vienuoliai nei pasaulietinės dvasininkijos atstovai.

Kitas temai svarbus aspektas – kiek tarp knygų meistrų (tiek katalikų, tiek stačiatikių) buvo rašovų profesionalų? Šią profesiją įrašuose nurodė 20 asmenų: XIV a. – 2, XV a. – 7, XVI a. – 11 asmenų. Ją įvardijo: knygų rašovas (*книгописец*), djakas (*дьяк* arba *диак*), padjakis, raštininkas (*писарь*, *писец*). L. Stoliarovos nuomone, terminas *писец* atsirado nuo XIII a. ir reiškė pasaulietį amatininką³¹³. Tyrimui surinktuose įrašuose šis terminas aptinkamas tiek XV a., tiek XVI a. įrašuose, žymi ir didiko raštininką. Tačiau profesionalumo skirstymas tik pagal nurodytas raštininko pareigas aptariamam laikotarpiui negali būti galutinis. Kadangi pareigybės dar formavosi, o asmenys ne visada jas įvardydavo, kai kuriuos asmenis profesionaliais knygų rašovais galima vadinti remiantis išlikusiomis jų perrašytomis knygomis. Toks pavyzdys – Motiejus Dešimtas ir jo profesionaliai bei meniškai perrašyta knyga *Biblijos knygų sąvadas* (nr. 31). Pateiktame kolofone – autobiografijoje rašovas aiškiai neįvardija savo profesijos ar pareigų, tačiau mini, kad dirbo daugeliui asmenų.

Išskirtinis atvejis – tai ankstyvas ir retas profesijos nurodymas XIV a.: Memnonas (nr. 6) tiesiogiai save įvardijo *книгу рашову* (*Мемнонь книгописецѣ*). Dėl tautinės šio rašovo priklausomybės nesutaria Rusijos ir Bulgarijos mokslininkai. Pastarieji priskiria jį dirbus nenustatytame skriptoriume, veikusiame Bulgarijoje. Tuo tarpu Anotolijaus Turilovo nuomone, tai rusas, dirbęs nenustatytame Maskvos skriptoriume. Memnonui pastarasis tyrėjas priskiria dar vieną knygą – *Apaštalą*, saugomą Rusijos

³¹² Įdomu tai, kad kambarinio pareigybė vėlesniais metais virto išdininku, o tai buvo žmogus, artimas šeimininkui.

³¹³ СТОЛЯРОВА, Л. *Свод записей...*, с. 138.

valstybiniame muziejuje³¹⁴. Tiksliai žinoma, kad RMAB Rankraščių skyriuje Pavelo Dobrochotovo rinkinyje saugoma šio rašovo perrašyta ir pasirašyta *Tetraevangelija*³¹⁵, kurios tekste randama rusicizmų ir kuri funkcionavo LDK, o archimandritas P. Dobrochotovas, pasak jo paties proveniencinio įrašo knygoje, *Tetraevangeliją* su užfiksuotu rašovo įrašu pirkto Vilniuje 1848 m. Tad visai įmanoma, kad knygų rašovas Memnonas galėjo į LDK atvykti kartu su bažnytinės raštijos Stačiatikių Bažnyčioje atnaujintoju ir platintoju metropolitu Kiprijonu. Metropolitas ne kartą lankėsi Smolenske, Vilniuje, Kijeve, Lucke, o vėliau rezidavo Maskvoje. Ten pat galėjo likti ir dirbti Memnonas. Tyrimui svarbu tai, kad minimas rašovas galbūt dirbo ir LDK, čia funkcionavo jo perrašyta knyga, o XIV a. rašovų sudėtyje jis minimas kaip pirmas profesionalus rašovas dvasininkas.

Didžiausią grupę tarp knygų rašovų, nurodžiusių užsiėmimą, sudaro djakai. A. Dubonio teigimu, *djakais* buvo vadinami žemesniojo rango raštininkai³¹⁶, Rusijos istorikų nuomone – tai asmenys, vadovavę didesnei ar mažesnei raštinei, kartais ir patys rengę dokumentiką. Tyrimui svarbu tai, kad jie buvo raštininkai profesionalai, kartu užsiiminėję ir knygų perrašymu. Vadovaujantis vardo formos ir knygos rašymo aplinkybių kriterijais tampa aišku, kad 14 asmenų tarp jų buvo pasauliečiai, o likę 6 – dvasininkai (pavyzdžiui, djakas Teodoras (nr. 35), nurodęs tarnystės vietą – metropoliją; djakas Kaliada (nr. 14), dirbęs igumeno liepimu, ir kt.). Tai liudytų, kad nuo XV a. vidurio į knygų rašymo procesą aktyviai įsitraukė ir profesionalūs raštininkai pasauliečiai.

Perrašytų knygų bendras estetiškas vaizdas liudija apie knygų meistrų turėtą išsilavinimą, kvalifikaciją ir estetinį skonį. Tačiau neliko jokių žinių apie tai, kaip ir kur mokydavo perrašyti knygas. Dalis XIV–XVI a. knygų yra perrašytos ne tik kaligrafiškai, bet ir meniškai papuoštos. Likusios pavienės žinutės (pastabos) perrašant knygas pateikia duomenų apie rašovų išsilavinimą, pasirengimą. Pavyzdžiui, Motiejus Dešimtas mokėjo rašyti trimis rašto sistemomis: kirilika, graikų ir hebrajų³¹⁷. Jau Kijevo Rusios metraščiuose minimos mokyklos, kuriose skaityti, skaičiuoti ir rašyti buvo mokomi vaikai. Ši tradicija liko ir LDK slaviškose žemėse, o vėliau mokyklas imta steigti ir prie katalikų bažnyčių bei vienuolynų, kuriose mokyta rašymo pradmenų. Matyt, nuo XV a. vidurio galime kalbėti ir apie knygų rašovus, mokėju-

³¹⁴ ТУРИЛОВ, Анатолий. Старые заблуждения и новые «блехи» [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. liepos 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.sedmitza.ru/data/2009/11/27/1234916868/320_360.pdf>.

³¹⁵ RMAB RS nr. 10 (11.8.1).

³¹⁶ DUBONIS, A. Raštininkas..., p. 584.

³¹⁷ ТЕМЧИН, Сергей. Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого Княжества Литовского. *Latopisy Akademii Supraskiej*. Białystok, 2010. Vol. 1: Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej, p. 31.

sius ir lotynų, ir rusėnų kalbas, sugebėjusius tiksliai perteikti abiejų kalbų ortografiją, tiksliai išreikšti verčiamas mintis³¹⁸. Žinoma, kad kai kurie vienuoliai keliavo į Atono kalno vienuolynus, Konstantinopolį, kur galėjo tuo pat metu ir tobulintis. Šiuo metu tėra viena užuomina, liudijanti apie knygos iliuminatoriaus profesinį parengimą pas meistrą: 1482 m. Krokuvos universiteto rektorato aktuose užfiksuota sutartis, kad Baltramiejus iš Biečo išmokys Jokūbą iš Bistryčios, kanonų teisės bakalaurą, puošti knygas *auksu ir gėlėmis* už 3 florenų atlygį³¹⁹. Kita dalis rašovų, matyt, mokėsi mokyklose prie šventovių ir/arba namuose. Tad 5 asmenys (nr. 24, 38, 51, 52, 57) nurodė esą šventiko arba popo sūnūs (pavyzdžiui, *попа литовоцкаго сынъ; сынъ [...]* *свещенника*), t. y. kilę iš šeimos, kurioje vienas asmuo jau buvo raštingas.

Nuo XV a. vidurio atsirado knygų kirilika, perrašytų nebe kaligrafiniu, bet ir kanceliarinio rašto ypatybių turinčiu pusiau ustavu. Šiam reiškiniui, matyt, turėjo įtakos plintantis raštingumas, sudaręs galimybes imti perrašinėti knygas ir sau, o taip pat ir perrašomų knygų pobūdis. Dažniausiai tai pasaulietinio turinio kūrinių rinkiniai. Taigi, rašovus jau galima skirstyti ne į dvi grupes, t. y. rašovus pagal įžadus (dvasininkus, kurie knygas dažniausiai rašė tikėdamiesi nuodėmių atleidimo) ir rašovus profesionalus, kuriems tai buvo uždarbio šaltinis, bet ir į knygų rašovus mėgėjus, kurie knygas perrašinėjo pagal savo poreikius. XVI a. viduryje tarp jų buvo ir Vasilijus Žugajevas, perrašęs P. Skorinos *Rusėnų Biblijos* egzempliorių³²⁰.

Remiantis įrašuose nurodytu tėvavardžiu ir kilmės vieta, XVI a. viduryje žinomi du broliai knygų rašovai (djakai) Jarmola ir Michailas, Kremenco šventiko Vasilijaus sūnūs (nr. 51–52). Dar vienas artimos giminystės atvejis tuo pačiu laikmečiu: Sanoke gyveno ir dirbo Vasilijus iš Voluinės, šventikas (II, nr. 6), 1551 m. naujai įrišęs *Apaštala*, kurį perrašė jo pusbrolis Vlasijus (nr. 53), o Vasilijaus sūnus Michailas (nr. 57) perrašė *Peresopnicos evangeliją*³²¹. Veikiausiai aptariamam laikui jau buvo įprasta, kad artimi giminaičiai rinkdavosi knygos meistrystės amatą. Šią įžvalgą sustiprina ir šaltiniuose užfiksuoti faktai: pavyzdžiui, XV a. pabaigoje raštininkais dirbo broliai Petraško Chominičius Liubičius ir Vaska Liubičius³²², jau minėti Jonas ir Bogdanas Sapiegos, tėvas ir sūnus Januškavičiai.

Vardų formose minimi vietovardžiai leidžia spręsti apie plačią vietų, iš kurių buvo kilę rašovai, geografiją. Asmenys buvo gimę tiek LDK branduolio teritorijoje (Alšėnai, Bistryčia, Naugardukas), tiek vėliau į valstybės sudėtį įėjusiose žemėse (Drohičine, Klecke, Kremenece (2 asmenys), Nesvyžiuje, Magiliave, Smolenske (3

³¹⁸ ВЕРХОЛАНЦЕВА, Ю. Чешские и хорватские..., p. 81–95.

³¹⁹ *Słownik pracowników...*, p. 37.

³²⁰ RNB F. I.4; *Гісторыя беларускай...*, с. 396.

³²¹ *Рэкопісы церкiewнослава́нскіе...*, p. 32.

³²² *Lietuvos Metrika...*, kn. 3, p. 75–76.

asmenys), Turove), o taip pat Lenkijoje (Klodavoje, Ponece). Dar 2 rašovai atkeliavo iš Maskvos Rusios (Toropkų kaimo netoli Maskvos Rusios ir LDK sienos bei Tverės). Dažniausiai kilmės vietą nurodo djakai, kurie ir pagal rašymo aplinkybes priskirtini pasauliečiams rašovams. Tačiau katalikai dvasininkai, tiek rašovai, tiek iliuminatoriai, kaip jau buvo minėta, taip pat greta vardo nurodo kilmės vietą. Tai, matyt, turėjo įtakos ir tarp katalikybės–stačiatikybės balansavusiems asmenims: pavyzdžiui, stačiatikių šventikas Makarijus Lvovičius, 1530 m. Lvove perrašęs *Prologą*³²³, taip pat nurodo savo kilmės vietą – Alšėnus.

Nurodyta kilmės ir darbo vieta liudija apie rašovų (tiek dvasininkų, tiek pasauliečių) keliones pagal tarnybos vietą. Tai jau ir minėtas Memnono pavyzdys. Arba – Andrius iš Tverės rašė Kijeve (nr. 16), Antonas iš Smolensko – Slucke (nr. 21), Motiejus Dešimtas iš Toropkų – Vilniuje ir Supraslyje (nr. 31), djakai Jarmola ir Michailas iš Kremeneco (nr. 51–52) – Vilniuje, Šeškinės dvare.

Didžioji žinomų skriptorių dalis perrašė po vieną kodeksą, tačiau žinomi atvejai, kai vienas rašovas perrašė po kelias knygas. XIV a. po 2 išlikusias knygas priskiriama protodiakonui Spiridonui, raštininkui Memnonui (kai kurios funkcionavo ir ne LDK teritorijoje). XV a. vienas ankstyviausių likusių įrašų (1428 m.) liudija ir apie knygos tiražavimą: rašovas Timotiejus kolofoniniame įrašė pakartoja 1420 m. Konstantinopolyje jo paties perrašytos knygos įrašą ir pamini, kad dar kartą šią knygą perrašė: *С сие же книги переписана бысть книга сия на вторую книгу*. XV a., tyrimo žinio-
mis, po 2 knygas perrašė bernardinų vienuolis Ambraziejus iš Klodavos (nr. 2) bei djakas Senka iš Smolensko (nr. 22), po kelias knygas iliuminavo Janas Złotkowskis (II, nr. 3) ir Motiejus iš Drohičino (II, nr. 4). XVI a. 2 knygas perrašė jau minėta diakono Joakimo (nr. 33) vadovaujama grupė. Jurijaus Mikulskio, tiriančio Smolenske LDK rašytus metraščius, teigimu, vyskupas, o vėliau ir metropolitas Gerasimas taip pat galėjo vadovauti rengiant bent kelias LDK metraščių redakcijas³²⁴.

Knygų perrašymo geografija, remiantis įrašais, – labai plati ir palengva kintanti. Jei XIV a. dominavo Kijevas ir Smolenskas, tai nuo XV a. vidurio knygų rašymo centrais tampa ir Vilnius, Sluckas, XVI a. – Supraslis. Įrašuose minimi ne tik didesni miestai: Gardinas, Kamenecas, Luckas, Magiliavas, Pinskas, Vitebskas, bet ir mažesni miesteliai: Babičiai (Polocko pav.), Belyj Kovelis (Vitebsko apyl.), Gorvalis (Rečicos pav.), Korecis (Voluinėje), Nobelis (Pinsko pav.), Smalevičiai (Oršos apyl.), bei nuošaliau įkurti vienuolynai. Tačiau tyrimo metu užfiksuoti tik keli atvejai, kai vienu metu arba labai trumpoje chronologinėje atkarpoje vienoje vietoje dirbo keli žinomi rašovai. Ankstyviausia tokia vieta, kurioje buvo ne tik perrašytos knygos, – tai

³²³ LMAVB RS F19-101.

³²⁴ MIKULSKI, J. Smoleński ośrodek..., p. 17–49.

Smolensko vyskupo raštinė. Iš likusių įrašų žinoma, kad XV a. pirmame ketvirtyje Smolensko vyskupas Gerasimas turėjo knygų rašovą vienuolį Timotiejų (nr. 9) ir raštininką Jokubą Grigaravičių³²⁵. XV a. pabaigoje vyskupui Juozapui Bulgarinovičiui Smolenske dirbo vienuolis Avraamka (nr. 26). Vienu stambiausių centrų išliko Kijevo Olų laura: 1434 m. ten dirbo diakonas Juozapas (nr. 10), 1436 m. – Gavriilas (nr. 11), amžiaus vidury – nenustatyto vardo rašovas (nr. 12), 1474 m. knygas perrašinėjo Andrius iš Tverės (nr. 16) ir Pafnotas (nr. 17). Kitu knygų perrašymo centru XV a. 3 ketvirtyje buvo Slucko Šv. Trejybės vienuolynas. Per 12 Juozapo Bulgarinovičiaus vadovavimo metų šio vienuolyno biblioteka pasipildė 19 knygų, o vienu iš skriptorių tuo metu dirbo Antonas, Semiono sūnus, iš Smolensko (nr. 21).

Vilniuje vienu metu funkcionavo bent 3 aplinkos, kuriose buvo perrašomi kodeksai. Tai – Vilniaus bernardinų vienuolynas, Vilniaus kapitula ir stačiatikių metropolija. Remiantis bernardinų kronika³²⁶ ir turimais įrašais, galima manyti, kad Vilniaus bernardinų vienuolynas buvo tapęs knygų perrašymo centru, kuriam galėjo vadovauti tuo metu Vilniuje gyvenęs Marijanas iš Jeziorkų (nr. 1), o vienas iš knygų perrašinėjusių asmenų – Ambraziejus iš Klodavos (nr. 2). Apie tai, kad Vilniaus kapituloje galėjo būti susiformavusi knygų perrašymą puoselėjusi aplinka, liudija samdyti knygrišiai³²⁷, išlikusi praktiškoji raštija bei vyskupo Pauliaus Alšėniškio aplinkoje perrašytos knygos. Pasak likusių įrašų, metropolitas Juozapas Soltanas taip pat turėjo raštininkų metropolijos rezidencijoje Vilniuje ir Naugarduke. 1512 m. vienuolio diakono Joakimo (nr. 34) vadovaujama grupė perrašė *Prologo* komplektą, o 1514 m. *Dievo tarnas* metropolijos djakas Teodoras (nr. 35) Vilniuje perrašė *Mozės penkiaknygę*. Nuo XVI a. 1-o dešimtmečio ima veikti skriptoriumas Supraslio vienuolyne (Motiejus Dešimtas, nr. 29; Paisijus, nr. 36; Anufrijus, nr. 42; Arsenijus, nr. 44). Įrašai liudija, kad XV a. pabaigoje po raštininką, perrašinėjusį ir knygas, turėjo jau minėtas M. V. Čartoriskis (kamarinką Artiomą, nr. 18), J. S. Sapiega (Ivančiką, nr. 19), Mikalojus Radvilaitis (Vaską, nr. 20). Įdomu tai, kad M. Radvilaitis tuo pat metu (1494–1498 m.) turėjo ir kitą raštininką – *pisar, nucap* – Senką Terehovičių, žinomą iš likusių dokumentų *Lietuvos Metrikoje*³²⁸. Du raštininkai (djakai Senka iš Smolensko, nr. 22, ir Zanka iš Turovo, nr. 23) vienu metu (1487–1488 m.) perrašė *Giedamosios minėjos* komplektą Aleksandro Soltano užsakymu. O po nepilnų

³²⁵ KALAVREZOU-MAXEINER, Ioli; ir BOLENSKY, Dimitri. A Church Slavonic Graffito in Hagia Sophia, Constantinople. Iš *Harvard Ukrainian Studies* [interaktyvus]. 1981, vol. 5, nr. 1, p. 5–10 [žiūrėta 2010 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://140.247.132.248/huri/pdf/hus_volumes/vV_n1march1981.pdf>.

³²⁶ KANTAK, Kamil. *Bernardyni Polscy*. Lwow, 1933. T. 1: 1453–1572, XXIV, 324 p.

³²⁷ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 11, 17, 18.

³²⁸ *Lietuvos Metrika...*, kn. 3, p. 82–86.

70 metų Aleksandro Soltano Aleksandraičio dvare (beje, tai pirmas išlikęs paminėjimas apie knygų perrašymą didiko dvare: *писана сия книга у двори его милости Шешкинях подле места Виленскаго за рекою Велею*) dirbo du djakai (nr. 51–52), kurie perrašinėjo skirtingas knygas Žirovičių vienuolynui. Pačioje XVI a. pradžioje valstybinis bajoras Michailas Zinovjevičius jau turėjo ne tik raštininką, bet ir jo padėjėją, jaunesnįjį raštininką – padjakį Savelijų Nefadzevičių (nr. 30). Chvoensko seniūno Semiono Batyjevičiaus Rako liepimu *Tetraevangelija*³²⁹ perrašė djakas Sevastijanas Avraamovičius (nr. 40).

Tad galima teigti, kad knygos buvo perrašomos ne tik bažnytinių institucijų aplinkoje, bet ir didikų, pareigūnų raštinėse. Pastarųjų ir numanomų skriptoriumų tarpusavio santykį pagal turimus duomenis nustatyti sunku. Tačiau tai patvirtintų anksčiau išsakytą mintį, kad jei knygos buvo perrašomos vienuolyno aplinkoje pagal įžadus, rašovas savo vardo neminėdavo. Tuo tarpu raštinėse (tiek pasauliečių, tiek dvasininkų) dirbantys raštininkai profesionalai (tiek dvasininkai, tiek pasauliečiai) derino raštinės ir knygų perrašymo darbus. Kai kurie iš jų, galbūt, buvo pasamdyti knygų perrašymui. Tad jie, perrašę knygas, surašydavo ne tik knygos užsakymo ar dovanojimo duomenis, bet ir pasirašydavo patys (kaip ir po raštinės dokumentika).

Nurodytos knygų perrašymo vietos ir žinoma rašovų priklausomybė atskleidžia dar vieną rašymo proceso aspektą: knygų rašymo procesas buvo gerokai įvairesnis, neapsiribojo tik tiesioginiais tarnybiniais ar luominės priklausomybės santykiais ir tarnybos vieta, o, matyt, priklausė ir nuo galimybių vieną ar kitą knygą perrašyti (tiek turimo rašovo kvalifikacijos, tiek reikalingo egzemplioriaus). Taigi, didikų užsakymu knygas perrašinėjo įvairaus rango dvasininkai tarnystės vietoje: pavyzdžiui, XIV a. kunigaikščiai Gediminaičiai (Liubartaičiai) užsakė perrašyti knygą cerkvės popui Ivanui (nr. 4); didiko Valavičiaus užsakymu knygą perrašė diakonas Eustafijus (nr. 15); kunigaikščio Jurgio Simonaičio Sluckio užsakymu vienuolis Vasilijus perrašė knygą Šv. Mikalojaus vienuolyne ant Moročės kalno (nr. 46). Kitas atvejis – bažnytiniai pareigūnai užsakinėjo knygas profesionaliems rašovams pasauliečiams; pavyzdžiui, Juozapas Bulgarinovičius užsakė knygą socialinės padėties nenurodžiusiam Antonui, Semiono Čeliustkino sūnui, (nr. 21). Trečias atvejis – užsakovai siuntė savo rašovus į vienuolynus ar cerkves, kad šie perrašytų reikiamą knygą. Toks kol kas neminėtas šiuo aspektu atvejis: kunigaikščio M. V. Čartoriskio liepimu jo kamarinkas Artiomas knygą perrašė netoli Vladimiro buvusiam vienuolyne (nr. 18); metropolitо Juozapo Soltano liepimu metropolijos djakas Teodoras *Penkiaknygę* perrašė Šv. Dievo Motinos cerkvėje Vilniuje (nr. 35).

Knygą perrašinėdavo ne tik vienoje vietoje, kartais ji keliavo kartu su ją rašiu-

³²⁹ LMAVB RS F19-35.

suoju, net ir tada, kai ji buvo užsakyta konkretaus asmens. Toks plačiausiai žinomas atvejis – tai *Kijevo Psalmynas*, pradėtas, matyt, Bizantijoje, o baigtas Kijeve; Motiejus Dešimtas (nr. 31) pradėjo perrašinėti *Biblijos knygų sąvadą* Vilniuje, o baigė 1507 m. Supraslyje; 1530 m. šventikas Makarijus Lvovičius iš Alšėnų (nr. 43) *Prologą* pradėjo perrašinėti Lucke, o baigė Dubno (?) vienuolyne.

Iš negausių likusių įrašų galima spręsti ir apie perrašomų knygų repertuaro pasidailijimą tarp dvasininkų ir pasauliečių rašovų, atspindintį kintantį visuomenės požiūrį į knygą. Ankstyviausi įrašai liudija, kad knygas, priskiriamas sakraliajai (Evangelijas, psalmynus, kitus Senajam Testamentui priklausančius tekstus) bei liturginei raštijai (įvairių rūšių giesmynus, minėjas, prologus bei kitas liturgijoje naudotas knygas), perrašinėjo tik dvasininkai. Nuo XV–XVI a. sandūros į šių knygų perrašymą įsitraukė ir pasauliečiai. Didėjančio knygų poreikio, matyt, nebetenkino rašovų dvasininkų perrašomų knygų skaičius. Tuo tarpu bažnytinės raštijos kūrinius (pamokymų knygas, patristinius rinkinius, minėjas) į knygas perrašinėjo tiek dvasininkai, tiek jau nuo XV a. vidurio į perrašymo procesus įtraukti pasauliečiai rašovai. Pasaulietinę raštiją (teisynus, mokslo knygas) perrašinėjo pasauliečiai rašovai. Išimtimi galima laikyti tik metraščius, sudarytus Smolensko vyskupo raštinėje.

Galima daryti išvadą, kad knygos meistrų socialinė sudėtis aptariamuoju laikotarpiu keitėsi: XIV a. knygas perrašinėjo dvasininkai, XV a. viduryje į šį procesą įsijungė pasauliečiai, XVI a. pirmojoje pusėje dalyvavo ir dvasininkai, ir pasauliečiai rašovai, derinę raštininkų karjerą kartu su užsakytų knygų perrašymu. Taip pat nuo XV a. vidurio atsirado raštingų asmenų, kurie knygas perrašinėjo asmeniniam naudojimui. Knygų rašovai buvo kilę iš įvairių LDK, Maskvos Rusios ir Lenkijos vietų, tačiau, priklausomai nuo darbo vietos ar darbdavio gyvenamosios vietos, jie migravo. XV a. pabaigoje–XVI a. antrojoje pusėje galima kalbėti apie vienuolynuose, bažnytinėse institucijose (metropolijoje, kapituloje, katedrose) susiformavusias knygos perrašymo aplinkas, valstybės valdovo kanceliariją bei didikų raštines ar jiems tarnavusius pavienius raštininkus. Nors knygos užsakymo ir perrašymo procesas, tarpusavio santykiai dar buvo nenusistovėję, tačiau knygų perrašymas vyko, egzempliorių skaičius gausėjo, kodeksus pradėjo kaupti ne tik bažnytinėse institucijose, bet ir asmeninėse bibliotekose.

2. KNYGOS RECEPCIJA VISUOMENĖJE

Aptariamuoju laikotarpiu nuo XIV a. iki XVI a. antrosios pusės kito tiek visuomenės požiūris į knygą, tiek ir santykis su knyga. Nuo XIV a. vieniems kodeksas buvo darbo priemonė, kitiems – statuso bei mados ženklas, o tretiems – dvasinis poreikis, įgavęs kūrybos išraišką.

Jau nuo XIV–XV a. sandūros galima kalbėti apie pirmuosius raštijos kūrėjus. Pavyzdžiui, metropolitas Kiprijonas buvo daugelio laiškų, Kijevo metropolito Petro gyvenimo istorijos naujos redakcijos, daugelio pamokslų ir t. t. autorius. Metropolitui Grigaliui Camblakui priklauso Šventųjų gyvenimo istorijos, pašlovinimai, pamaldų sekos. Izidoras rašė teologinius tekstus, Šv. Luko Evangelijos komentarus. Šių autorių kūrinių tekstai išliko ir rankraštinėse knygose³³⁰. XV a. viduryje naują *Kijevo Oly lauros Pateriko* redakciją sudarė archimandritas Kasjanas. Apie 1483 m. bernardinai tėvas Stanislovas Vilniaus kapitulai pristatė sudarytą *Šv. Stanislovo gyvenimą*³³¹. Pradėti atskirų XVI a. pradžios kodeksų tekstologiniai tyrimai atskleidžia, kaip buvo sudaromos naujos rinkinių redakcijos, kokie nauji sudarymo principai buvo taikomi. M. Čistiakovos teigimu, metropolito Juozapo Soltano aplinkoje buvo sukurtas XVI a. pradžios *Izmaragdas*³³². Šiam rinkiniui tekstai iš skirtingų šaltinių buvo ne tik kruopščiai atrinkti ir perrašyti, bet ir sugrupuoti naujai – pagal autorius³³³. Tačiau vidinė kodekso struktūra išliko sena: vieno autoriaus tekstų rinkinys buvo laikomas atskira knyga su jai priklausančiu turiniu iš tekstų pavadinimų sąrašo bei tuščių lapų skirtimi tarp atskirų rinkinių. Manoma, kad prie šios naujosios redakcijos galėjo prisidėti ir Motiejus Dešimtas, kuris labai panašius principus naudojo sudarant *Biblijos knygų sąvadą*³³⁴. Geru dešimtmečiu vėliau pasirodė pirmieji polemniai ir panegiriniai A. Goštauto ir jo aplinkos tekstai. XVI a. pradžioje ypatingai jaučiama Vakarų Europos kultūros įtaka. Pavyzdžiui, plintant reformacijai, ir LDK teritorijoje pasirodė nauji poleminių kūrinių *prieš lotynus* rinkiniai³³⁵, savo turiniu atspindintys to meto įvykius. Dar vienas reiškinys, būdingas ir Vakarų Europai, – tai spausdintų knygų perrašymas. Vien Lenkijos bibliotekose saugomi bent 3 egzemplioriai, kuriuose perrašytas Pranciškaus Skorinos Vilniuje 1522 m. išspausdintas *Apaštalas*³³⁶. Kai kurie egzemplioriai perrašyti paraidžiui, o kai kurie – suredaguoti savaip.

Nuo XV a. vidurio knygos buvo ne tik perrašomos, bet ir verčiamos. Pirmas toks žinomas darbas – tai jau minėtas *Biblijos* vertimas Sofijai Alšėniškei. LDK XV a. vidurio rinkiniuose taip pat liko pavienių kūrinių vertimų iš lotynų, lenkų, čekų kalbų³³⁷. Kiek vėliau Kijeve veikė jungtinė stačiatikių ir judėjų vertėjų grupė, vadovau-

³³⁰ *Giedamoji minėja gruodžiui–vasariui*, LMAVB RS F19-80.

³³¹ KANTAK, K. *Bernardyni Polscy...*, p. 170–171.

³³² *Izmaragdas*, LMAVB RS F19-240.

³³³ ЧИСТЯКОВА, М. К. в вопросе о..., p. 121–182.

³³⁴ ЧИСТЯКОВА, М. К. в вопросе о..., p. 138.

³³⁵ *Poleminis rinkinys prieš lotynus*, 1546 m., RMAVB RS Dobr. rink. nr. 31.

³³⁶ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, p. 29, nr. 62, p. 33, nr. 71, p. 42, nr. 92.

³³⁷ ТЕМČИNAS, S. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos..., p. 64–65; ТУРИЛОВ, А. Переводы с латинского..., с. 468–479.

jama Zacharijaus ben Aarono ha-Koheno (dar vadinamo Scharija)³³⁸. Liko vienuolio Feodosijaus iš graikų kalbos išversta *Pranašų knyga*³³⁹. O jau minėtame *Izmaragde* pateiktas ir trumpas hebrajų–rusėnų kalbos žodynėlis, liudijantis domėjimąsi kito- mis kalbomis.

Aptariamuju laikotarpiu rankraštinės knygos atliko ir atminties saugojimo funk- ciją. Valdovų, didikų, dvasininkų, bajorų dovanojimai šventovėms dažniausiai buvo surašomi Evangelijose ir Psalmynuose. Pavyzdžiui, XIV a. vidurio knygoje randa- mi įrašai su kunigaikščio Karijoto-Mykolo Gediminaičio³⁴⁰, Lietuvos kunigaikščio Algirdo žmonos Julijonos³⁴¹, Ldk Vytauto³⁴² vardais, XV a. viduryje – kunigaikščių Teodoro Kaributaičio ir jo žmonos Anastasijos³⁴³, Slucko kunigaikščio Aleksandro ir jo žmonos Anastazijos³⁴⁴ vardais ir t. t. Tokie įrašai knygoje tarnaudavo ir vėliau, kai, remiantis jais, buvo sprendžiami ginčai: pavyzdžiui, 1511 m. Ivaška Zenovjevi- čius, Polocko bajoras (?), kaip įrodymą ginče su Polocko gyventojais Fiodoru Igna- tovičiumi ir jo broliais pateikė Belčicų Šv. Dievo Motinos vienuolyno cerkvės *Evangeliją*, kurioje buvo įrašytas tėvo žemių suteiktis šiam vienuolynui³⁴⁵.

Nuo XV a. vidurio kodeksuose pradėta įrašinėti ir manomai asmeniui reikalinga papildoma informacija. Pavyzdžiui, *Aiškinamosios evangelijos*³⁴⁶ pabaigoje pateikia- ma trumpa chronologinė lentelė nuo pasaulio sukūrimo iki Jėzaus gimimo su Baž- nyčios susirinkimų datomis ir valdovų, patriarchų vardais. *Romos paterike* (XVI a. pr.) kita ranka (skaitytojo?) tarp tekstų surašyti popiežių vardai, papildomai reika- lingų knygos dalių sąrašai, maldos ir kt.³⁴⁷ Žygimanto I *Maldyno* parašėse surašytos šeimos gyvenimo svarbiausių įvykių – karalienės Bonos motinos Izabelės iš Arago- no mirties, dukrų Onos ir Kotrynos gimimo – datos, užfiksuota buitinė informacija: vaistų receptas, šeimos narių zodiako ženklai ir kita³⁴⁸. O XVI a. viduryje Supraslio vienuolyne surašytos *Krikščioniškosios topografijos* skaitytojas užfiksavo jam svar- baus įvykio datą (*как царь турецкий царьгород посел тому 107 лет, а как киев был изжог менгирей, тому 73 лета*) ar to meto gamtos reiškinių (*месяца ноября 4 дне св. Иоанникая память, снег напал з метелицею до пояса. Того дня почали в*

³³⁸ TEMČINAS, S. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos..., p. 64–65.

³³⁹ *Pranašų knyga*, LMAVB RS F19-47.

³⁴⁰ 1350 m. įrašas *Evangelijoje*, RVB Vostokovo rink. nr. 117.

³⁴¹ 1377 m. įrašas *Polocko evangelijoje*, RNB RS Tolstojaus rink. nr. 3.

³⁴² 1384 m. įrašas *Evangelijoje*. *Codex epistolaris...*, p. 904.

³⁴³ Apie 1445 m. įrašas *Evangelijne*, RIM muziejaus rinkinys nr. 1072.

³⁴⁴ XIV a. II p. įrašas *Evangelijne*, RMA Rusų literatūros institutas, op. 25 nr. 30.

³⁴⁵ *Русская историческая...*, с. 750–752.

³⁴⁶ LMAVB RS F19-42.

³⁴⁷ *Romos paterikas*, LMAVB RS F19-59, lap. 211v–212r, 397v–398r.

³⁴⁸ BORKOWSKA, U. *Królewskie modlitewniki...*, p. 97–98; p. 309–311 teksto publikacija.

теплой церкви служить)³⁴⁹. Tad knygoje buvo pradėtos užrašinėti įvairios papildomos žinios, reikalingos kasdienei veiklai, o taip pat ir svarbūs gyvenimiški, asmeniniai dalykai.

Knygų paraštėse ir viršelių vidinėse pusėse likusios įvairaus turinio marginalijos liudija, kad knygos buvo skaitomos. Polocko Šv. Sofijos soboro vienuolis Aleksijus (laikomas soboro bibliotekininku) ragina saugoti knygas: *книги сея по домам своим не носите и хотящим брати ис церкви възбраняите и не давате, воском от свечи не скапте, не измораите, не зволочите*³⁵⁰. Kitas rašovas ragina jas skaityti: *чти со умением поуника на пользу духовную молитте благо [...]*³⁵¹. Tarp marginalinių įrašų dažniausiai buvo surašyti prašymai melstis už vieną ar kitą asmenį. Išsamiai glosų analizei būtų galima skirti visą tyrimą, tad šįkart paminėsime tik kelias. Skaitytojas dažnai trumpai komentavo tekstą (pavyzdžiui, *Chronografo* skaitytojas paaiškina, kad žodis *mediteranio* slavų kalba reiškia *Viduržemis*³⁵² arba išreiškė įspūdį *Atsiskyrelių Paterike* – *чудо страшное*³⁵³). Likusios marginalijos liudija skaičių asmenų žinių багаžą ir gebėjimą gretinti turimas, pavyzdžiui, krikščionybės istorijos, žinias. 1518–1519 m. *Skaitytojoje minėje* pateikta šv. Kirilo, skelbusio krikščionybės tiesas slavų tautoms, gyvenimo istorija, o apatinėje paraštėje iš kitų šaltinių nurašytas tekstas apie šv. Adalberto (vyskupo Vaitiekaus) misiją: *Потом минувшим многим летом пришед Войтех бискуп латынский, оу мурав и в чехи и ляхи. Веру русскую, науку и писмо отверже латынскую ж веру и грамоту оустави. А правоверные епископы и попы изсече. А иных розогна иде у пражскую землю, хотя их оу свою веру привести, и тамо вбиень быс*³⁵⁴. Kiti gerai žinojo teksto turinį, pavyzdžiui, skaitantis vieną iš *chronografo* nuorašų³⁵⁵ keliose vietose pažymi: *18 листов перемечи и чти како явился Бог Авврааму; дву листов нету; 13 строк нет; 7 строк нет*. Kitame pavyzdyje *metraščio* paraštėje skaitytojas nurodo būsimam skaitytojui: *Сево слов конца ищи напереди, после Витовтова побоища со царем Темирь-Кутлუმь*³⁵⁶. Arba: *Парасковгеи ищи напре(ди) перекинувши 28 листо(в)*³⁵⁷.

Galimas diskusijas apie perskaitytą tekstą liudytų dažni rašovo prieraišai kolumnuose, raginantys rastas klaidas pataisyti, o ne minėti bloguoju rašiusį asmenį

³⁴⁹ *Krikščioniškoji topografija*, LMAVB RS F19-77.

³⁵⁰ *Восточнославянские и южнославянские...*, t. 2, p. 111.

³⁵¹ *Giedatoji minėja rugsėjui*, LMAVB RS F19-142, lap. 7v.

³⁵² *Chronografas*, LMAVB RS F19-109.

³⁵³ *Atsiskyrelių paterikas*, LMAVB RS F19-88, lap. 7r.

³⁵⁴ *Skaitytoji minėja*, LMAVB RS F19-80, lap. 505v.

³⁵⁵ *Archyvo chronografas*, RVSA, F181, nr. 279, lap. 28r, 135v, 150v; 165v, 166r.

³⁵⁶ *Sofijos metraščio nuorašas*, RVSA, F135, sk. 5, rubr. 2, nr. 3, lap. 459v.

³⁵⁷ *Oktoichas 1–8 toams. Verbų minėja. Сводный каталог...*, c. 163–165.

(*господие и отцы прочитающе сию книгу исправляйте а мене грѣшнаго не клинѣте*). XVI a. rinkiniuose³⁵⁸ pasirodo „gerų“ ir „neteisingų“ knygų kanoniniai sąrašai. Netinkamas, draudžiamas knygas tuose pačiuose sąrašuose įsakmiai liepiama deginti: [...] *в церкви пред людьми неповелевает чести но написанаа огневи придати. Сия же приемлющих или яко истинным внимающимъ и чтущих проклинаем [...]*³⁵⁹; [...] *Иже кто лженаписаные и нечестивыа полагает книги, глаголя святым, сам да изврѣжеться, а книги да сожгутся [...]*³⁶⁰.

Nuosavybės, provenienciniai įrašai liudija, kad šventovei *amžinai, visam laikui* dovanoti kodeksai keliavo, keitė savininkus. Deja, šaltiniuose neužfiksuotos tokių kelionių priežastys, o įrašyti tik nauji dovanojimo ar priklausomybės faktai. Vienas ankstyviausių tokios kelionės pavyzdžių – *Evangelynas*, kurį 1400/1401 m. kunigaikštis Vasilijus su žmona Vasilisa padovanojo Drucko cerkvei. Po 40 m. miestietis Kononas šią knygą jau dovanojo Vilniaus cerkvei³⁶¹. Kitas pavyzdys: XV a. pabaigoje F. Mamakas, M. Bobrojedovas, I. Nikiforovas ir L. Maksimovas dovanojo nenurodytai cerkvei *Evangeliją*, o XVI a. pradžioje visa šv. Iljos parapija dovanojo šią knygą kitai šventovei netoli Babruisko (*А се евангелие положили всим приходом Илиинским святому пророку Ильи на престол лета после семь тысящи втораго на десять*)³⁶². Galima numanyti, kad viena iš kodekso kelionės priežasčių buvo neteisėtas knygų paėmimas iš šventovės. Tai liudija knygų kolofonuose, dovanojimuose surašyti prakeikimai, grasinimai Dievo teismu asmenims, kurie paėmė knygą iš cerkvės (*да аще хто сию книгу имет из монастыря без благословения игуменска того монастыря, или вкрадет, или хто хотел бы таино вынести да списати*³⁶³; *а хто сию книгу возмет от церкви [...], тот да будет проклят в сии веке и в будущим*³⁶⁴; *хто имет уступатися у сию книгу, тот с нами рассудится на страшном судищи Христове*³⁶⁵).

Knygos kultūros sklaida LDK reiškėsi skirtingais būdais ir skirtingu mastu, atliepė skirtingus poreikius. Pastaruosius sąlygiškai galima skirstyti į susijusius su tarny-

358 *Izmaragdas*, LMAVB RS F19-240, lap. 243r–246v; *Rinkinys* (psalmynas, ustavas, oktoichas ir trumpas valandininkas), LeNB BOZ 86, lap. 11–14. Tekstas publikuotas *Восточнославянские и южнославянские...*, t. 2, p. 135–137.

359 *Margaritas*, LMAVB RS F19-251, lap. 327v.

360 *Rinkinys* (psalmynas, ustavas, oktoichas ir trumpas valandininkas), LeNB BOZ 86.

361 Kiti įrašai knygoje liudija tolesnę kodekso istoriją: XVIII a. pradžioje ši knyga priklausė Feodosijui Janovskui, Novgorodo arkivyskupui, Petro I bendražygiui. Iki 1944 m. priklausė Ukrainos unitų metropolitui Josifui. Į RMA Sibiro skyrių Novosibirsk pateko su akademiko M. N. Tichomirovo rinkiniu 1965 m. *Žr.*: *Сводный каталог...*, с. 330–331.

362 *Сводный каталог...*, с. 209–211.

363 *Zlatoustas*, LeNB BOZ 84; *Восточнославянские и южнославянские...*, t. 2, p. 30–31, priedas nr. 4.

364 *Tetraevangelija*, LMAVB RS F19-35.

365 *Giedamoji minėja liepai–rugpjūčiui*, LMAVB RS F19-172.

bine veikla, išreiškusių visuomenines aspiracijas bei liudijančius asmeninių santykių su knyga. Neabejotina, kad šie poreikiai yra glaudžiai tarpusavy susiję, reiškęsi tuo pačiu metu ir atliepia skirtingus dalyvaujančių asmenų interesus. Visuomenines statuso aspiracijas liudija jau nuo XIV a. LDK valdovų dovanojamos knygos remiamai Bažnyčiai, kurios atstovams knygos buvo neatsiejama ir būtina jų tarnybos dalis. Visa tai formavo knygos vertės suvokimą ir jos recepciją visuomenėje. Valdovais sekė didikai, kurie, statydami bažnyčias ir cerkves, steigdami vienuolynus, aprūpindavo juos ne tik liturginiais reikmenimis, bet ir knygomis. Taip elgėsi ir patys dvasininkai, apdovanodami naujai steigiamas šventoves. Štai Slucko Šv. Trejybės vienuolyno archimandritas Supraslio vienuolynui prieš 1557 m. dovanoja *Evangeliją*, [...] *сребром оковано позлатито*³⁶⁶.

Tarnybinį ir asmeninį santykių iliustruoja dvasininkų užsakymai perrašyti knygas bažnyčioms ir vienuolynų bibliotekoms, rašovų bei bibliotekininkų pareigos vienuolynuose arba katedrose, soboruose. Intensyvėjusią knygos kultūros recepciją liudija ir XV a. pabaigoje atsirandantys platesni turėtų knygų inventoriniai sąrašai. Ryškiausias tarnybinio–asmeninio santykio pavyzdys – Supraslio vienuolyno archimandritas Sergijus Kimbaras ir jo sudarytas pirmas žinomas knygų katalogas LDK, atskleidžiantis kelis aspektus: rinkinio repertuarą, dydį ir kaitą, knygų įsigijimo būdus ir supratimą, kad šiuos dalykus reikia fiksuoti. Katalogas rodo ne tik šio asmens sugebėjimus tai daryti, bet ir faktą, kad S. Kimbaro valdymo metu biblioteka padidėjo daugiau kaip 70 knygų, kai kurios jų buvo perrašytos pačiame vienuolyne. Dar dalį knygų S. Kimbaras nupirko: *А за полтредяцат книг золота 50 копъ грошей, а потом пять книг за десять коп грошей*³⁶⁷.

Nuo XV a. vidurio išsiplėčia ir pasauliečių tarnybinis–asmeninis santykis su knyga. Ji naudota mokslui ir mokymui, įvairioje kitoje darbinėje, visuomeninėje veikloje. Pavyzdžiui, buvo sudaromi juridinių veikalų nuorašai (*I Lietuvos Statuto*), miestiečiai ėmė remti P. Skorinos leidybinę veiklą. Nuo XVI a. pradžios žinome knygų pirklius (Gerardas ir Henrikas Šlaigeriai³⁶⁸, *lietuvis Vaitkus, pirklys iš Vilniaus Gaurilius*³⁶⁹).

Asmeniniam santykiui priskirtinas knygų kaupimas namuose, asmeninių maldynų užsakymai, o taip pat knygų dovanojimai abiejų tikėjimų Bažnyčiai. Dažnai visuomeninis ir asmeninis santykiai sutapdavo, o juos vienijo atminimo intencija. Nuo XIV a. atminimo (asmens, šeimos, giminės), pamaldumo, o nuo XV a. vidurio ir prestižo, socialinio statuso, noro įsiamžinti intencijos tapo pagrindu LDK visuomenėje užsakant perrašyti, dovanojant rankraštines knygas.

³⁶⁶ *Супрасльскій Благовещенскій...*, c. 52–61.

³⁶⁷ *Супрасльскій Благовещенскій...*, c. 52–61.

³⁶⁸ *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro...*, p. 127.

³⁶⁹ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 12, 14.

Abiejų bažnyčių hierarchai, siekdami bažnytinės politikos tikslų, taip pat rėmė naujų, šiai veiklai reikalingų kūrinių rašymą, tekstų vertimą/perrašymą. Šių asmeniųjų ir visuomeninių intencijų dėka galime kalbėti apie mecenatystės reiškinių apraiškas LDK visuomenėje nuo XIV a. pabaigos.

Prozopografinio tyrimo metu surinkti biografiniai duomenys sudaro galimybę rekonstruoti atsiradusius ryšius tarp sukurtų institucijų ir asmenų, dalyvavusių knygos kultūros recepcijoje. Pavyzdžiui, minėtas raštininkas Jokūbas užsakinėjo laišku knygas iš Maskvos, Adomas Jokūbaitis Vilnietis (iš Kotros), Krokuvos universiteto absolventas, kanceliarijos raštininkas, palikęs inkunabulą su dvikalbiu (lotynų ir rusėnų kalbomis) nuosavybės įrašu, turėjo knygų rinkinį³⁷⁰. Kito raštininko Januškos sūnus Teodoras Januškavičius taip pat tapo didžiojo kunigaikščio Aleksandro rusėniškosios raštinės sekretoriumi, o 1502 m. jo užsakymu Motiejus Dešimtas pradėjo perrašyti puošnųjį *Biblijos knygų sąvadą*. Raštininkas Simonas Sapiega išaugino du sūnus – Joną ir Bogdaną, didžiojo kunigaikščio kanceliarijos sekretorius. Išliko Jono Sapiegos užsakyta knyga *Teodoro Studito pamokslai* (1476 m.), kuri vėliau buvo padovanota Supraslio vienuolynui. Manoma, kad didžiojo kunigaikščio sekretorius Erazmas Ciolekas buvo tarpininkas tarp raštininkų, iliuminatorių, knygų pirklių Aleksandro dvare³⁷¹. Intelektuali kanceliarijos potencialu rūpinosi Lietuvos didysis kancleris Albertas Goštautas, vienas aktyviausių knygos kultūros procesų dalyvių ir globėjų XVI a. pirmojoje pusėje. Tad jau XVI a. viduryje didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje dirbo LDK literatūros lotynų kalba kūrėjai Mykolas Lietuvis (Venclovas Mikalojaitis) bei jo sūnus Venclovas Agripa, turėjęs asmeninę biblioteką³⁷².

Šie susiformavusių raštininkų kartų faktai patvirtina kultūros istorikų nuomonę, kad ne mažiau svarbus naujo kultūros reiškinių perdavimo būdas yra šeima, giminės kultūrinės tradicijos³⁷³. Šeimos ir giminystės ryšių dėka greta įtakingos valdovo šeimos susiformavo kelios LDK didikų giminės, nuo XV a. vidurio turėjusios stiprią įtaką rankraštinės knygos sklaidai valstybėje. Atliktame tyrime tiesiogiai minimi 6 Olelkaičiai – Slucko kunigaikščiai, 5 Alšėniškiai, 3 Goštautai, 2 Soltanai, 2 Radvilos, 1 Ostrogiškis. Beveik visi šių giminių atstovai tarpusavy susieti vedybiniais ryšiais (t. y. tyrime minimi netiesiogiai): pavyzdžiui, Andriaus Alšėniškio ir Vasilijaus Michailovičiaus, Drucko kunigaikščio, sesers šeimoje gimė Sofija. Simonas I Olelkaitis vedė Jono Goštauto dukterį Mariją (Martyno Goštauto seserį, Alberto tetą), Martynas Goštautas vedė du kartus, abi žmonos buvo kilusios iš Alšėniškių giminės. Konstantino Ostrogiš-

³⁷⁰ OCHMAŃSKI, J. *Biskupstwo wileńskie...*, p. 39.

³⁷¹ MIODOŃSKA, B. *Małopolskie malarstwo...*, p. 36, išn. 12.

³⁷² RIMŠA, Edmundas. Vienos XVI a. bibliotekos pėdsakais. *Bibliotekų darbas*, 1987, nr. 9, p. 33–34.

³⁷³ ELIOT, T. S. Pastabos apie kultūros..., p. 282.

kio pirmoji žmona Ona Alšėniškė, o antroji – Aleksandra, Simono I Olelkaičio duktė. Šeimos įtakos rankraštinės knygos recepcijai pavyzdžiu galime laikyti Olelkaičius. Manoma, kad 1440–1471 m. Simono I Olelkaičio valdymo laikotarpiu knygų perrašymas Kijeve ypač suaktyvėjo, jo dvaro aplinkoje iš hebrajų į rusėnų kalbą buvo išversta keletas filosofinio, religinio bei enciklopedinio (astronomijos, medicinos) turinio kūrinių, išlikusių vėlesnių amžių nuorašuose³⁷⁴ ir įžiebusių žydaujančių asmenų judėjimą. Su Mykolu Olelkaičiu šis reiškinys nukeliavo į Novgorodą. Manoma, kad jau Simono II Olelkaičio dvare Slucke buvo saugoma biblioteka. Išliko Jurgio I Olelkaičio užsakymu perrašytas *Lietuvos metrašcio Slucko nuorašas* ir dar 5 knygos. Jurgio II Olelkaičio dvare Slucke gyveno ir rašė Motiejus Strijkovskis, iš Maskvos išvartas laisvamanis publicistas-rašytojas Artemijus, o Jurgis III Olelkaitis 1582 m. pats perrašė ir padovanojo Šv. Trejybės vienuolyno cerkvei puošnią *Slucko evangeliją*.

Knyga ne tik pradėjo funkcionuoti visuomenėje, tačiau ir buvo vaizduojama to meto meno kūriniuose. LDK rankraštinės knygos tyrime šiuo metu ankstyviausiu ikonografiniu knygos vaizdu galime laikyti jau minėtą Vilniuje Valdovų pilies teritorijoje rastą XIV a. pradžios–vidurio akmens ikonėlę, kurioje pavaizduoti trys šventieji, o vienas jų – su knyga³⁷⁵. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, tai – šv. Mikalojus. Stačiatikių Bažnyčios tradicijoje jis dažnai vaizduojamas ikonose su Šventuoju Raštu rankose. Ir šioje ikonoje knyga papuošta įrėžtu kryžiumi, t. y. nuoroda į Šventąjį Raštą. Galima įžvelgti omophorioną – šv. Mikalojaus figūrą puošiančią vyskupo liturginių rūbų dalį, luomo dvasinio ir bažnytinio statuso ženklą.

Aktyviau LDK mene knygos imtos vaizduoti nuo XV a. pradžios. Kitu tokiu ankstyvu išlikusiu pavyzdžiu galime laikyti paveikslą, vaizduojantį Švč. Mergelės Marijos Dangun Žengimą. Jame matyti stovintys du šv. apaštalai su kodeksais rankose³⁷⁶. Tačiau dažniausiai knyga vaizduojama miniatiūrose. Pavyzdžiui, XV a. pabaigos–XVI a. pradžios *Apaštale*³⁷⁷ ji piešiama ne kartą ir įvairių formų: štai daugiaplanės miniatiūros viename epizode šv. Petras aiškina, skaito iš ritinio, o kitame – žmonės skaito ir aiškinasi tą patį ritinį, trečiame epizode – šventykloje žmonėms skaitoma Evangelija (kodeksas). Kitoje miniatiūroje pavaizduoti gyventojai, kurie garbina ne tik Jėzaus ir Šv. Mergelės Marijos atvaizdus, tačiau ir Šventąjį Raštą. XVI a. pradžios *Maldynų* miniatiūrose knyga vaizduojama taip pat ne kartą: ją rašo šv. Jeronimas³⁷⁸,

³⁷⁴ TEMČINAS, S. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos..., p. 64–68.

³⁷⁵ Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai..., p. 196.

³⁷⁶ Švenčiausios Mergelės Marijos Dangun Žengimo soboro varpinė Minske, XV a. pirmasis ketvirtis. Žr.: *Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков = The painting sacred of Belarus XV–XVIII centuries*. Автор текста и составитель Надежда Федоровна Высоцкая. Минск, 2007, iliustr. 9.

³⁷⁷ RNB RS F. I.60.

³⁷⁸ AMEISENOWA, Z. *Cztery polskie...*, iliustr. 1, 40, 51, 53; BORKOWSKA, U. *Królewskie modlitewniki...*, p. 293, iliustr. 15.

rankose laiko šv. Mikalojus, skaito moterys – Švč. Mergelė Marija ir šv. Kotryna. Knyga tampa ir skulptūros elementu: XVI a. pirmajame ketvirtyje išdrožtas šv. Jonas Evangelistas, glaudžiantis knygą prie krūtinės abiem rankom. Knyga pavaizduota tamsiu įrišimu ir vienu segtuvu³⁷⁹. Detaliau knygas imta vaizduoti ir dailėje, pavyzdžiui, Kristaus Pantokratoro rankose laikoma atversta knyga turi ne tik eilutėmis ustavu parašytą tekstą, tačiau ir puošnią, raudona spalva nupieštą inicialinę raidę³⁸⁰.

Nuo XVI a. pradžios galima kalbėti apie dar vieną naują reiškinį knygos ir dailės istorijoje: knygų miniatiūrose imti vaizduoti realiai gyvenę asmenys – valdovai Vladislovas, Aleksandras, Žygimantas I, Bona, Albertas Goštautas. Tuo pat metu realiai gyvenę žmonės imti įamžinti su knyga. 1553 m. Krokuvoje dirbęs italas Giovanni Maria Padovano Mosca sukūrė antkapį Pauliui Alšėniškiui, o 1558 m. – Valerijonui Protasevičiui³⁸¹. Knyga tuo metu jau buvo vienu iš vyskupo ikonografinių atributų, iš kurio visuomenė galėjo atpažinti vaizduojamą asmenį. Taigi, knyga jau buvo laikoma ne tik šventųjų, bet ir realiai gyvenusių dvasininkų bei pasauliečių gyvenimo dalimi. Tokią knygos skvarbą į visuomenės gyvenimą liudija ir tai, kaip ji buvo įvardijama, apibūdinama įvairiuose to meto šaltiniuose.

3. KNYGOS SAMPRATA ŠALTINIUOSE

Išlikę pavieniai XIV a. pabaigos–XVI a. vidurio cerkvių ir vienuolynų inventoriai³⁸², asmenims priklausiusio turto sąrašai³⁸³ bei 1557 m. sudarytas katalo-

³⁷⁹ MATUŠAKAITĖ, Marija. *Lietuvos skulptūra iki XVII a. vidurio*. Vilnius, 2007, p. 63–64, iliustr. 59.

³⁸⁰ *Kristus Pantokratoras*. Paveikslas Švč. Mergelės Marijos Dangun Žengimo cerkvėje Bytenio kaime (Bresto apskritis), XVI a. *Сакральная живопись...*, iliustr. 16.

³⁸¹ MATUŠAKAITĖ, Marija. Išėjusiems atminti: laidosena ir kapų ženklimas LDK. Vilnius, 2009, p. 52–59, iliustr. 36.

³⁸² Lucko vienuolyno inventorių, 1429 m., žr.: *Акты, относящиеся къ историю...*, т. 1, с. 47; Slucko Šv. Trejybės vienuolyno turto inventorių, 1494 m., žr.: *Акты, относящиеся къ историю...*, т. 1, с. 136–137; Slucko vienuolyno cerkvių inventoriai, žr.: *Реестр записания имения монастыря святого славного пророка Илья за росказаньем <...> его милости пана нашего [...] през нас коморника а войта Слуцкого [...]*. 1575 07 26, LMAB RS F21-1420, 4 lap.; Kupiatičių cerkvės inventorių, žr.: *Ку ведомости [...] Григорью Войне старосте Ровеньскому [...] што речей церквоныхъ поданней [...]*. [Apie 1569 m.], LMAB RS F16-202, lap. 101–104; Rokiškio bažnyčios ir klebonijos inventorių, 1563 m., žr.: *Istorijos archyvas...*, т. 1, p. 675–680.

³⁸³ Vilniaus vyskupo Andriaus testamentas, 1398 m., *Kodeks dyplomatychny katedry...*, т. 1, p. 56, 58; Medininkų kanauninko Motiejaus testamentas, 1490 m., *Codex Mednicensis...*, p. 124–125; Lk ir Ldk Aleksandro išdo inventorių, 1506 m., *Akta Aleksandra krola...*, p. 540–546; Aleksandro Aleksandraičio Soltano išdo registras, iki 1495 m., *Русская историческая...*, с. 872; Nr. 215, с. 871–877; Albertui Goštautui priskiriamas sąrašas, 1510 m., GUDMANTAS, K. Alberto Goštauto..., p. 9–24; Konstantino Ostrogiškio likusio turto inventorių, po 1530 m., žr.: *Реестр списанья скарьбу, што мне подано на инвентарь и тым речам росход, што кольвек давал за росказаньем его милости пана [Костентина]*. [Apie XVI a. antrąją pusę], LMAVB RS F16-7, 30 lap.

gas³⁸⁴, pavieniai knygų paminėjimai įvairiuose to meto tekstuose leidžia aiškinti ne tik turėtų knygų repertuarą, knygas kaupusių asmenų plačių interesų spektrą. Tai, kaip inventoriuose, registruose, kataloge surašytos knygos, sudaro galimybę analizuoti, kaip knygą ir jos autorių suprato raštingoji visuomenė, nagrinėti, kokius knygos požymius ar ją sudarančius elementus manė esant svarbiais ir reikalingais paminėti tam, kad identifikuotų kodeksą. Ypač tai svarbu tapo tada, kai vienoje vietoje buvo saugomi keli to paties pavadinimo egzemplioriai. Šį klausimą savo tyrime palietė ir literatūros istorikas Kęstutis Gudmantas³⁸⁵, norėdamas pagal išlikusių knygų sąrašą nustatyti, kokiomis knygomis naudojosi A. Goštautas *Lietuvos metraščių* kūrimo laikotarpiu. Jis pastebėjo, kad XVI a. pradžioje net tame pačiame sąrašė nesilaikoma vienos įvardijimo tvarkos: kartais atskleidžiamas turinys, kartais pateikiama sutrumpinta antraštė originalo kalba, kartais ji išverčiama. Siekiant išsiaiškinti knygos antraštės ir autoriaus įvardijimo formas, pasitelkiamos ir pačios rankraštinės knygos.

Knygoms duoti tiksliai pavadinimus nebuvo įprasta. Labai dažnai turto inventoriuose jos vadinamos: *libellus*, *codex*, *liber*, nes buvo traktuojamos tiesiog kaip brangūs materialūs daiktai, saugomi kartu su kitomis vertybėmis. Kitas žinomas įvardijimo būdas, aptinkamas tiek seniausiuose, tiek XVI a. vidurio sąrašuose, dokumentuose – tai turinį apibendrinantis pavadinimas: *missale*; *liber statutorum*; *liber passionis*; *oracionale*, *sermones de tempore*, *sermones de sanctis*; *Antyffonarz*; *Lombactyka*; *Евангелия*, *Апостол*, *Псалтырь* ir pan. Tačiau XV a. viduryje, sparčiai augant egzempliorių skaičiui bei plečiantis knygų repertuarui, šaltiniuose aptinkamos tiek senosios (kartais kiek išplėstos), tiek naujosios, greit nusistovėjusios antraštės. Knyga dažnai įvardijama trumpai, pavyzdžiui, *Златоуст и Оустав*³⁸⁶; *Псалтыра со следованьем*; *Осмогласник*; *книга Пророчества*, *книги физиономей*, *книги макнус олбертус*; *De proprietatibus rerum*, arba pridedama frazė *taip vadinama* – *рекомыи Златоуст*; *нарицаемая Измарагд*; *Книга зовомая Приточник*; *нарицаемая Миняя месяца июля*. Palyginus šiuos pavadinimus su rubrikose surašytais incipitais tampa aišku, kad tai pastarųjų trumpiniai.

Tik labai retais atvejais buvo nurodoma visa pirma eilutė kaip incipitas, tapęs antrašte: *Historia de gestis et trina trium regum translatione*. Jei kodeksą sudarydavo tekstų rinkinys, sąrašuose jis dažniausiai buvo įvardijamas tik bendru nusistovėjusiu pavadinimu, tačiau pagrindinėje rubrikoje greta buvo rašoma ir pirmo kūrinio antraštė: *Книга глаголемая Измарагд с Богом починаем. Иж во святых*

³⁸⁴ *Супрасльскый Благовещенскый...*, c. 52–61.

³⁸⁵ GUDMANTAS, K. Alberto Goštauto..., p. 9–24.

³⁸⁶ *Zlatoustas*, LeNB BOZ 84, *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, t. 2, p. 30–31, priedas nr. 4.

отца нашего Иона Златоустаго³⁸⁷. Jei kodeksą sudarydavo konvoliutas, sąrašuose rašydavo abu pavadinimus, pavyzdžiui, *книга Шестодневник Иоанна Антиоха, и в ней же написано Козма Индикаплов; а у в одном сборнике книга Асаф и хождение Данилово*.

Autorius aptariamuoju laikotarpiu buvo suvokiamas ir nurodomas dvejopai. Jei sukurtieji *Lietuvos metraščiai*, *Lietuvos Statutai*, įvairūs nuorašai neturi autorystės nuorodų, tai Bažnyčios autoritetai-autoriai nurodomi beveik visada. Pačia ankstyviausia tokios autorystės nuoroda laikomos miniatiūros, kuriose vaizduojamas karalius Dovydas (Psalmynuose) arba šv. Apaštalai prieš kiekvieną Evangeliją. Kadangi visus viduramžius knygos ir *kūrinio* samprata buvo tapati, pradedant evangelistais, autorius būdavo įvardijamas pirmoje rubrikoje – incipite, kartu su knygos pavadinimu, kaip jau paminėta anksčiau, arba tiesiog tekstą pradedančioje rubrikoje (jei tai tekstų rinkinys). Juolab, kad tai dažniausiai buvo Bažnyčios Tėvų, šventųjų homilijos, pamokymai. Taip pat buvo elgiamasi ir su įrašais apie tekstų vertėjus: jei tik turėta žinių, buvo nurodomas ir asmuo, ir vertimo data. Pavyzdžiui, XVI a. vidury perrašytos knygos apatinėje paraštėje raudona spalva skriptorius perrašė pastabą apie puslapyje prasidedančio kūrinio vertėją: *в лето 1385 переведено бысь сие слово святого и премудрого Георгия Писиды от греческих книг на рускый языкъ Дмитрием Зографомъ*³⁸⁸. Kartais ir ankstesnių rašovų palikti įrašai apie vertimą tapdavo rubrikomis. Tokiu pavyzdžiu galime laikyti *Chronografo* nuorašus³⁸⁹ su rubrika: *Книгы Завета Божия Ветхаг казающе образы Новаго Завета истину соущу преложеныя от греческаго языка в словенскый при князи болгарском Симеоне сыне Борити Григорием презвитером мнихом всех церквенек болгарскихъ церквии повелением того книголюбца князя Семион истен ж реци боголюбца*³⁹⁰. Dar vienu pavyzdžiu, kad jau XV–XVI a. sandūroje buvo suvokta autoriaus reikšmė, galime laikyti jau minėtą naująją *Izmaragdo* redakciją, kuri buvo sudaryta monografiniu principu būtent pagal autorius. Tačiau apie autoriaus iškėlimą, sureikšminimą imta galvoti tik pradėjus spausdinti knygas ir ėmus laikytis monografinio principo (vienas autorius ir jo kūriniai viename kodekse).

Keičiantis Bažnyčios statutams, apeigoms, buvo svarbu pažymėti, ar tai senųjų, ar naujųjų apeigų knyga (*vetus, antiquum, novum, novum, старый*). Frazės *Миня новых светыхъ* arba *Сборничокъ новыхъ светыхъ* nurodo minėjas ar kitus rinkinius su tekstais, skirtais naujai kanonizuotiems šventiesiems.

³⁸⁷ *Izmaragdas*, LMAVB RS F19-240.

³⁸⁸ Šv. Bazilijaus pamokymai apie pasninkavimą, LMAVB RS F19-53, lap. 294v.

³⁸⁹ *Vilniaus* (LMAVB RS F19-109), *Varšuvos* (LeNB BOZ 83) ir *Archyviniame* (RSAA F181, nr. 279) *Chronografo* nuorašuose.

³⁹⁰ LMAVB RS F19-109.

Kadangi nuo XV a. pabaigos knygos surašinėtos kaip ir kiti inventoriaus daiktai, buvo stengiamasi nusakyti tam tikrus išorinius fizinius požymius arba kitas savybes. Vienas dažniausiai nurodomų požymių – tai knygos dydis, nusakomas tiek specialiais formatą žyminčiais žodžiais (*maiores, minores, в четверку; в полдесть; в десть* ir pan.), tiek mažybine daiktavardžio forma (*libelli, книжка*). Kintant knygos rašymo pagrindui, imta žymėti, ant ko parašyta knyga. Tad XVI a. svarbiu požymiu tampa tai, kad knyga parašyta ne ant popieriaus, bet ant pergamento, kaip brangesnės medžiagos (*паркаменовый; книга на панери писана* ir pan.). Labai dažnai minėdavo įrišimą, ypač jei jis buvo puošnus: iš aksomo ir brangiųjų metalų, su brangakmenių puošimu (pvz., *axamento flaveo et argento deaurato reformatum; axamento rubeo reformatum; argento reformati; sine argento; синим оксамитом крыто, серебром оправеное с позлотою; пукли серебрянные, позолочиванные; серебром окована*; ir pan.). Pradėjus kaupiti spausdintas knygas, imta pabrėžti, kad knyga rašyta ranka: *scribere et notare pergamento, kxiqzek pissanych, писан(-ая), книги розные писанные; недописаны оба, а другая битая* (spausdinta). Svarbiu požymiu laikytas puošnus kodekso iliuminavimas (*сия книга у заставе [...] за золот³⁹¹; auro illuminatum*), rašymas auksu (*scriptus sine auro, золотом писана*). Jei viename rinkinyje buvo knygos įvairiomis kalbomis, kaip požymį ėmė minėti ir jas (*libelli in Ruthenico scriptus; греческихъ книгъ*). Nuo XVI a. pradžios atkreiptas dėmesys į egzemplioriaus gyvavimo istoriją. Registrų ir katalogų sudarytojai manė, kad reikia pažymėti, kas ir kur įsigijo knygą, kas padovanojo vieną ar kitą egzempliorių, pavyzdžiui: *книга [...] от Сопеги; другая Жабинс(кая); ктитора митрополита Солтана наданья [...] ; книга Псалтыря митрополита Солтана; у Петрикове купил*. Kartais net surašoma svarbiūs, reikšmingos knygos istorija: *да упросил есми у господаря пана его милости славное памяти евангелие, коим его м[илость] даровал нынешний митрополить [...]. Ėmė minėti, pažymėti knygos rašymo ar papuošimo istoriją (*новописанная; новоокованное*), arba nuo ko ji nurašyta: *книга Временникъ изъ Константинова временника выписанъ*.*

Gausėjant egzempliorių skaičiui, atsiranda apibendrinantis knygų įvardijimas kuopiniu skaitvardžiu (*libeli sine argento decet; книгъ великих в десть соборников 4*), o, kita vertus, stengiamasi pabrėžti atskirų egzempliorių savitumą, išskiriant požymius pagal turinį ir jo apimtį ar knygos naudojimo pobūdį. Pavyzdžiui: *4 прологи а в каждом по 3 месяцы. А у пятом пролозе 6 месяцев. А в шестом и в сдемом – целый год*. Tokiu būdu buvo nurodomas ir knygos komplekto pilnumas. Kartais įvardijant kodeksą buvo pažymima kur ir kada jis naudojamas: *Псалтыря, по которой в церкви говорят* – naudota liturgijoje knyga. *Псалтыря великая*

³⁹¹ *Tetraevangelija*, LMAVB RS F19-27, lap. 6v.

келейная – knyga, skirta individualiam vienuolio naudojimui celėje; arba *книжка в которой Богородицы каноны, что поются на павечерницах, книжка, по которой кажут всенощное*. Knyga įvardijama ir pagal kalendorinį laikotarpį, kai ji naudojama liturgijoje: *Книга в которой писаны слова на четырьдсятницу и пятьдесятницу; Златоуст постныи от мытаря и фарисеа и до всех святых*; t. y. nuo kada iki kada skaitoma arba keliems mėnesiams skiriama viena knyga. Kartais to paties pavadinimo egzemplioriams išskirti nurodomi skirtingi požymiai. Štai vienas atvejis, kaip juos skiria S. Kimbaras: *апостолов 3, а четвертый битый, а пятый латинский*.

Dažnai knygos apibūdinamos labai nelygiaverčiai, pavyzdžiui: *книги на паркамени серьбскаго языку, другие книги рикарския писаныя*. Tad, sudarant knygų registrus, buvo svarbios ir rašovo asmeninės savybės, gebėjimai. K. Gudmantas pastebėjo, kad lotyniškąsias knygas perrašę rašovai padarė nemažai klaidų, bandydami kirilika fiksuoti vienos ar kitos knygos autorių, antraštę³⁹². Kita vertus, pastebimas gebėjimas tam tikrus knygų požymius paversti kriterijais, sudarant didesnių rinkinių registrus ar katalogą. Štai, sudarant A. Goštauto knygų registrą, taikytas ne religinis, bet kalbinis principas: knygos suskirstytos į rusiškas, lotyniškas ir čekiškas. Paskutinės įtrauktos pagal įsigijimo laiką. Pastarasis principas iš dalies jau buvo pritaikytas 1494 m. Slucko Šv. Trejybės vienuolyno turto, kurį perduoda archimandritas Juozapas Bulgarinovičius, inventoriuje. Knygos minimos dviejuose vietose, ir antroji grupė įvardijama kaip knygos, kurias jis rado atvykęs (*А мне достался монастырь с тым [...]*). Sergijus Kimbaras sudarytame Supraslio vienuolyno bibliotekos kataloge pirma išvardijo Šventraščio egzempliorius, naudotus kasdienėje liturgijoje (*Евангелие на престольное*; kartu tai buvo ir puošniausios knygos). Likusioms pritaikė knygų įsigijimo kriterijų. Tad antrąją knygų grupę sudarė kodeksai, sukaupti valdant pirmiesiems igumenams, o trečiąją – jau valdant archimandritui S. Kimbarui. Šiuose dviejuose pogrupiuose stengtasi knygas sugrupuoti ir pagal pavadinimus. Atskiriems egzemplioriams apibūdinti kataloge minėti beveik visi anksčiau išvardyti požymiai.

Išanalizavus knygų įvardijimus aptariamo laikmečio šaltiniuose, galima teigti, kad knygos suvokimas ir apibūdinimas tarp raštingųjų kito. Tam įtakos turėjo išsiplėtęs repertuaras, atsiradusios spausdintos knygos. Jei XV a. pabaigoje buvo stengiamasi tiesiog įvardyti kodeksą, nurodant tik pavienius požymius (senumą–naujumą, formatą), tai nuo XVI a. pradžios atsirado poreikis įvardyti knygas grupėmis, tuo pat metu išskiriant egzemplioriaus fizinius ir turinio požymius. Galima teigti, kad jau XVI a. antrajame ketvirtyje susiformavo bibliografinio aprašo prototipas, kurį su-

³⁹² GUDMANTAS, K. Alberto Goštauto..., p. 9–24.

darė autoriaus įvardijimas, suformuotas pavadinimas ir fizinės savybės: medžiaga, ant kurios parašyta knyga, jos atlikimo būdas, formatas, puošybos būdas, įrišimo požymiai, saugojimo, išsigijimo istorija. Registrus sudarantys žmonės tokiu būdu aprašinėjo ir daugiakalbius rinkinius.

Knygos kultūra, jos recepcija visuomenėje nebus išsamiai atskleista neįvertinus visų su jos atsiradimu ir funkcionavimu susijusių veiksnių, iš kurių vienas svarbiausių yra pats knygos gaminimo procesas. Jo kaita atskleidžia ne tik to meto visuomenės ar tam tikros aplinkos, ar net individo kultūrinį potencialą, bet ir parodo knygą kaip *socialinės komunikacijos instrumentą*³⁹³ ir rezultatą. Visuomenės santykį su knyga parodo darbų pasiskirstymas ją gaminant, naudotos medžiagos, darbo įrankių pasirinkimas. Šių veiksnių analizė atskleidžia knygos meistrystės raidą aptariamuoju laikotarpiu.

³⁹³ MIGOŃ, K. Bibliologia – nauka o kulture..., p. 53; MIGOŃ, K. Парадигмы науки о книге..., p. 49.

III. RANKRAŠTINĖS KNYGOS MEISTRYSTĖ

1. KNYGOS GAMYBOS PROCESAS

Nagrinėjant rankraštinės knygos kultūrą, būtina atsakyti į klausimus, kaip ir kur, kokiomis priemonėmis buvo gaminama knyga. Šie klausimai atkreipia dėmesį į patį knygų rašymo procesą, skriptoriaus požiūrį į darbą, įdedamas pastangas, darbo trukmę. Nagrinėti šaltiniai neteikia informacijos nei apie šiuos procesus, nei apie tai, kaip buvo organizuoti pirmi skriptoriumai, knygų rašymo dirbtuvės, kokias patalpas jie užėmė. Šiuo metu negalime atsakyti, ar/kaip buvo planuojamas darbas, kaip buvo parenkamas knygos formatas. Knygos perrašymo procesas kėlė rašovui ir kitus techninius klausimus: koku raštu rašyti, į kiek skilčių suskirstyti tekstą, kokias palikti paraštes, kur palikti vietas atsklandai, rubrikai, inicialui ar miniatiūrai. Rasti atsakymai į šiuos klausimus suformavo aplinkai būdingą knygos architektoniką ir knygos puslapio kompoziciją.

1.1. Skriptoriumo darbo taisyklės ir tradicijos

Tarp išlikusių rankraštinųjų knygų gausu įvairaus tipo rinkinių bei konvoliutų. Tai leidžia teigti, kad knygos skriptoriumuose buvo ne tik perrašomos, bet ir sudaromos iš atskirų kūrinių. S. Temčinas nurodė vieną XVI a. pirmosios pusės įrašą *Supraslio metraštyje*, kuriame rašovas nurodo, kaip komplektuoja sąsiuvinius kodeksui rašyti, kad tilptų keli kūriniai: *К тым тетратем четьрем царством мает приложити шесть тетрапей, как будет вязате порожних неписаных скараксаных про запас на летописець от доски заднее*³⁹⁴. Svarbiausias faktorius sudarant tokius rinkinius, matyt, buvo kodekso užsakovo (savininko) poreikiai ir knygos paskirtis bei rašovo intelektiniai gebėjimai. Viename kodekse galėjo būti sujungti įvairūs tekstai keliomis kalbomis, pavyzdžiui, vertimai į rusėnų kalbą ir bažnytine slavų kalba; tekstai lotynų kalba kirilika ir greta rusėnų bei bažnytine slavų kalbomis³⁹⁵. Kitu

³⁹⁴ ТЕМЧИН, Сепрей. О времени появления «Супрасльської летописи» (списка 1519 г.) в Супрасльском монастыре [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. sausio 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.history.org.ua/JournALL/ruthenica/5/10.pdf>>.

³⁹⁵ Mišrūs tekstų rinkiniai, RNB RS Q. I.391; RVIM Sinodo biblioteka nr. 558 ir kt.

atveju rašovai bandė surinkti vieno kūrinio kelias redakcijas (pavyzdžiui, Eufemijaus iš Tirnovo *Pagiriamasis žodis Konstantinui ir Elenai* įdėtas rinkinio pradžioje ir pabaigoje)³⁹⁶ ir pan. Tačiau ne visada rinkinio sudarymo darbas buvo atliekamas viską numačius iš anksto. Skriptoriume dirbęs rašovas (kitais atvejais gal ir įrišėjas) dažniausiai sudėdavo turimus reikalingus tekstus (ar jų dalis) ir juos įrišdavo. Tokių sudarymo būdų buvo ne vienas, o tokie tekstų rinkiniai, konvoliutai pasižymėjo knygos elementų įvairove. Kartu tai patvirtina mintį, kad ne visi perrašyti kūriniai iš karto buvo įrišami, o buvo saugomi tiesiog sudėti.

Tam tikru sudaryto rinkinio požymiu galime laikyti ir tai, kad prieš kiekvieną naują kūrinių paliekami tušti lapai (nuo vieno iki kelių), tampantys savotišku knygos struktūros elementu. Tai sutampa su nuostata, kad iki pat XV–XVI a. sandūros kiekvienas kūrinys buvo traktuojamas kaip atskiras vienetas, knyga, kuri turi savą struktūrą (pavyzdžiui, atskirais kūrinių buvo laikoma kiekviena evangelija bei po jų einantys liturginių nurodymų rinkiniai; vieno mėnesio skaitiniai minėjoje ir pan.). Išlikę palikti tušti lapai kūrinių pradžioje ir pabaigoje leidžia manyti, kad tai buvo viena iš skriptoriume taikytų knygos perrašymo taisyklių.

Kitas darbo skriptoriume taisyklės ir tradicijas atskleidžia išlikusių ir užfiksuotų rašovų įrašų analizė. Juos palyginus peršasi išvada, kad profesionaliai dirbantys asmenys – raštininkai (djakai), taip pat kai kurie aukštesnio luomo dvasininkai, perrašinėję knygas pagal specialius užsakymus, sudarė kolofoninius įrašus. Vardiniai (kai nurodomi tik užsakęs ir/arba atlikęs darbus asmuo bei knygos pavadinimas) ir maldų (kuriomis prašoma melstis už knygos rašovą ar jo šeimą) įrašai būdingi knygoms, perrašytoms vienuolių ir skirtoms vidiniam naudojimui vienuolynuose, o išsami rašymo metrika buvo nereikalinga. Ši skriptorių įrašų rūšių įvairovė ir informacijos pateikimo juose vienovė nuo XIV a. pabaigos iki pat XVI a. antrosios pusės liudija, kad ir skriptoriumuose tam tikriems tekstams rašyti buvo naudojami formuliarai, susiformavę per ilgesnį laiką. Jei tuo pačiu metu vienoje vietoje dirbo profesionalūs rašovai, tai ir jų naudoti kolofonų formuliarai, galima sakyti, identiški, funkcionavo ne vieną dešimtmetį. Tokiais pavyzdžiais gali būti Aleksandriui Aleksandraičiui Soltanui knygų 1487–1488 m. komplektą perrašiusių djakų Senkos iš Smolensko ir Zankos iš Turovo sudaryti kolofonai (nr. 22 ir 23³⁹⁷). O beveik po šimto metų, 1545 m., jo sūnaus Aleksandro Soltano, Aleksandraičio sūnaus, dvare Šeškinėje dirbę broliai djakai Jarmola ir Michailas iš Kremencio naudojo labai panašų įrašo formuliarą (nr. 52 ir 53). Išskirtiniu galime laikyti tik Motiejaus Dešimtojo įrašą (nr. 31), kuriame rašovas ne tik informuoja apie knygos rašymo aplinkybes, bet ir pasakoja savo bei šeimos narių biografijas.

³⁹⁶ LMAVB RS F19-105; daugiau pavyzdžių pateikta: ТЕМЧИН, С.; и МОРОЗОВА, Н. Об изучении церковнославянской..., с. 29.

³⁹⁷ Šiame skyriuje duodamos nuorodos į 2 priedą.

Rašovus siejo ir dar vienas bendras darbo įprotis. Knygos perrašymas buvo nelengvas, atsakingas darbas, tad jį daręs žmogus dažnai prašė Dievo palaiminimo tiek prieš atliekant šį darbą, tiek jį pabaigus. Tai patvirtina likę marginaliniai įrašai visiškai išlikusiuose pirmo ir paskutinio lanko lapuose³⁹⁸, tradicinės padėkos užsklandose. Džiaugsmas baigus perrašyti knygą buvo išreiškiamas specialiais įrašais po kolofonais. Pastebėta, kad nuo XIV–XV a. iki pat XVI a. antrosios pusės būta pasikartojančio, matyt, tradicinio motyvo, kuriame rašovo džiaugsmas lyginimas su tinklo gaudyklės išvengusiu kiškiu: *рад заяц избег от тенета. Та пиесец писуя в последнии строку*³⁹⁹; XV a. viduryje: *строце последнеи конец а оуму нет конца. Якож рад заяц сети избег так рад пиесец последнюю строку дописав*⁴⁰⁰; XV a. pabaigoje: *рад заяц у тенета убежалъ, а рад <...> кончав заднюю строку аминь*⁴⁰¹. Labai panašų, tik išplėtotą įrašą XVI a. viduryje paliko Makarijus Lvovičius iš Alšėnų: *Рад бысь заец <...> от тенета, а рыба от сети, а птица от клепца а должник от резоимца, а холоп от государя, так рад быс пиесец достигши в кнize остатогного слова прелога сего и последнии строки видечи як святого воскресения*⁴⁰². Jau XVI a. pradžioje suskamba ir seni/nauji motyvai. Motiejus Dešimtasius panaudojo knygos sudarytojo ir bitės darbo palyginimą, žinomą nuo 1073 m. Sviatoslavo Izborniko laikų: *И якоже бчела собирает с всякого цвета в един соь и излиывает та яд сладкоу. Тако и сия книги зложены, от всех в единою*⁴⁰³. Nežinomas rašovas XVI a. viduryje prilygino džiaugsmą baigus perrašyti knygą jausmui, kurį patiria keliautojas, grįžęs į tėviškę, bei nusako rūpestį, kad knyga būtų perrašyta tinkamai: *Радуется кормчник в тишину прастав. А странный пришед в очествие свое. А книжный писатель дошед книг конца сего. Яко б [...] отци рекоша всяк подвижник иж начиная дело благово тицитьс и печалуетьс как бы е свершити по заповеди Христове. Якож бо свершит беспорока и поиде от сего света приемля от Бога вездаяние протьву труда иж положив госпада ради и тогда взрадуется и речет. [...] мне помощник и прибежище мое [...]. И покровитель мой есть Духъ святыи. Амин.*⁴⁰⁴

Kartais intelektinis kūrybiškumas buvo išreiškiamas įvairiais būdais: slapyraščio eilute kolofono pabaigoje (pvz., taip rašė M. V. Čartoriskio kambarinis Artiomas (nr. 18) Motiejus Dešimtasius (panaudojo net tris kriptografijos sistemas, nr. 31) arba už-

³⁹⁸ *Pamokslų rinkinys*, LMAVB RS F19-258.

³⁹⁹ *Prologas*, RNB RS Pogodino rink. 59, lap. 325r.

⁴⁰⁰ *Triodė*, RNB RS F.n. I.17.

⁴⁰¹ Sofijos metraščio nuorašas, RSAA, F135, skyr. 2., rubr. 2, nr. 3, lap. 462v.

⁴⁰² *Prologas birželiui–rugpjūčiui*, LMAVB RS F19-101, lap. 404v.

⁴⁰³ Biblijos knygų sąvadas, RMAVB RS 24.4.28.

⁴⁰⁴ Šv. Izaoko Siro pamokslai. Abos Dorotėjaus pamokslai, LMAVB RS F19-63.

duodant intelektualinę mįslę ir tekstą rašant atbulai (pvz., Makarijus Lvovičius (nr. 43) pačioje teksto pabaigoje taip parašė frazę: *Кто сие прочтет тому дамъ зруш за зрощу*). Įdomus ir Motiejaus Dešimtojo teksto perrašymo būdas: jis naudojo tris abėcėles (kiriliką, graikų ir hebrajų) bei kelis pusiau ustavo variantus. Skriptorius tokiu būdu pademonstravo rašto pavyzdžius su jų funkciniu pritaikymu, o patį perrašytą tekstą galime laikyti pirmu kaligrafijos vadovėliu LDK⁴⁰⁵.

Vienoje aplinkoje (skriptoriume?) dirbantys rašovai dalijosi ir kitokia darbo patirtimi. Štai Juozapo Soltano liepimu buvo perrašyta knyga *Mozės Penkiaknygė*, o jos pabaigoje, kolofoniniame įrašė išdėstytas turinys, sudarytas labai panašiai kaip Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvade*, netgi perimti kai kurie tekstai⁴⁰⁶.

Skriptoriumai buvo ne tik mechaninio perrašymo vieta. Tekstologiniai tyrimai atskleidė, kad jau nuo XVI a. pradžios išsilavinę rašovai, pasitelkdami įvairius šaltinius, sudarinėjo naujas skaitinių redakcijas, vertė ir rašė naujus tekstus. Jei reikėjo, rinkinių pradžioje nurašinėjo ir adaptavo pratarmes nuo tinkamo pagal turinį spausdinto veikalo. Toks išsamiausiai aptartas pavyzdys – tai *Senajo Testamento Vilniaus sąvadas*, kurio įžanga nurašyta nuo Pranciškaus Skorinos Prahoje 1517 m. išleisto *Psalmyno*⁴⁰⁷. Panašius darbo principus taikė ir tuo pat metu dirbantys pirmieji spaustuvininkai. P. Skorina, spausdindamas Senajo Testamento knygas, rėmėsi ir čekų Biblija, ir Vulgata; į įžangas, pratarmes traukė lotyniškuosius šv. Jeronimo prologus.

1.2. Darbo organizacija

LDK perrašytose knygose aptinkamos miniatiūros pasakoja apie skirtingas kodeksų rašymo praktikas įvairiais laikais: antikinis rašovas rašė ant nedidelio suoločio, pasidėjęs ritinį ant kelių/stalio. Viduramžių vienuolis rašė ritinį/kodeksą, pasidėjęs ant kelių piupitrą. Greta ant stalio/žemės stovėdavo rašalinė, rankose – plunksna/stilius. Kartais rašovui tekstą diktudavo kitas asmuo. Pavaizduotas miniatiūrose žmogus visada priklausė dvasininkų luomui, o jo darbo aplinka buvo tiek miesto mūrai, tiek gamtos peizažas, tiek atskiras kambarys.

Ankstyviausi tokie išlikę rašovo atvaizdai – tai XIV a. pradžios šv. Luką vaizduojanti miniatiūra *Laurušavo evangelyne*, XIV a. pabaigoje – *Mstislavlio evangelijoje* pavaizduoti knygas rašantys karalius Dovydas bei šv. Sava⁴⁰⁸. Vėlyvą panašų rašančiojo asmens vaizdą matome miniatiūroje, kuri vaizduoja šv. Jeronimą Žygimanto I

⁴⁰⁵ ТЕМЧИН, С. Роль Матвея Десятого..., с. 30–31.

⁴⁰⁶ ЧИСТЯКОВА, М. Третья (литовская) редакция..., р. 138.

⁴⁰⁷ LMAVB RS F19-262; ТЕМЧИН, С. Схария и Скорина..., р. 289–316.

⁴⁰⁸ НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 49.

*Maldyne*⁴⁰⁹. Toks kanoninis skriptoriaus įvaizdis išliko iki pat XVI a. antrosios pusės. Tačiau tuo pačiu metu, XVI a. pradžioje, spausdintų knygų graviūrose pastebima permaina: knygą rašantis asmuo – jau pasaulietis. Jis dirba kambaryje, sėdėdamas kėdėje, panašioje į sostą. Greta stovi piupitras su knyga, nuo kurios jis plunksna rašo į kitą kodeksą, gulintį ant aukšto stalelio arba plokščio stalo. Taip save pavaizdavo ir Pranciškus Skorina *Rusėnų Biblijoje*⁴¹⁰. Šiuose paveiksluose nupiešta ir daugiau daiktų, sudarančių darbinę aplinką: smėlio laikrodis, knygos, žvakė. Beje, P. Skorinos portretinėje graviūroje matome ir kaip saugomos knygos lentynose: jos pastatytos nugarėlėmis aukštyn, nepaisant formatų skirtumo⁴¹¹.

Išlikusi informacija kolofonuose, jos interpretacija, marginaliniai įrašai, miniatiūros sudaro galimybę preliminariai analizuoti tiek knygos rašymo procesą, tiek rašovo požiūrį į darbą, tiek kai kuriuos darbo organizavimo aspektus. Knygotyrinėje literatūroje nuo seno pripažinta knygos rašymo eiga: pagaminami lankai, puslapiai parengiami rašymui – suliniuojamas rašto laukas. Tada perrašomas tekstas, paliekant tuščias vietas atsklandoms, rubrikoms, inicialinėms raidėms, iliustracijoms, dažnai parašėje pažymint, kas ir kur turėtų būti. Nupiešus puošniusius elementus, buvo tapomos miniatiūros. Baigus perrašyti tekstą, kitas asmuo atlikdavo teksto patikrą. Ją baigus, knyga būdavo sudedama lankais ir atiduodama įrišti.

Tyrimo metu užfiksuoti tik trys įrašai, kuriuose tiesiogiai minimas bent koks darbų pasidalijimas. Pirma tokia žinutė siekia 1493 m.: Venclovas, katedros raštininkas iš Krokuvos, privalėjo perrašyti *Mišiolą* ant knygų iliuminatoriaus Motiejaus iš Drogičino pergamento⁴¹². Įvardyta ir darbo kaina – 9 vengriški florinai. Antrasis atvejis – tai metropolito Juozapo Soltano užsakymu 1512 m. perrašytas *Prologo* kompleksas⁴¹³, kurio rašymo darbams vadovavo diakonas Joakimas, o rašė keli raštininkai (*а рукою многих дяков*). Tekstą tikrino diakonas Ignatas (*следовал диаконъ Игнатъ у Вилни*). Šios knygos priešlapyje liko įrašas, kuris paliudija kodekso įrišimo istoriją tais pat metais: *переплетена быс сиа книга рукою иерея Префирия иж в Любчи*. Kartu tai pirmas išlikęs knygos įrišėjo paminėjimas. Trečias atvejis: perrašant *Peresopnicos evangeliją*⁴¹⁴ darbams vadovavo Peresopnicos vienuolyno archimandritas Grigorijus, o tekstą vertė ir rašė Michailas Vasiljevičius. Neužsiminta apie šios *Evangelijos* iliuminatorių ir/arba rubrikatorių, nors knyga ypatingai puošni. Matyt, darbo pasidalijimu galima vadinti ir dar vieną atvejį, kai knygų komplektą –

⁴⁰⁹ BORKOWSKA, U. *Królewskie modlitewniki ...*, p. 96–111.

⁴¹⁰ НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 80.

⁴¹¹ НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 80.

⁴¹² *Cracovia Lithuanorum...*, p. 81, nr. 190

⁴¹³ LMAVB RS F19-95, F19-98.

⁴¹⁴ UkrNB RI nr. 15512.

Giedamąją minėją – 1475 m. vienu metu perrašė du djakai: Senka iš Smolensko ir Zanka iš Turovo.

Kai kurių egzempliorių teksto, rubrikų ir kt. elementų išvaizda leidžia manyti, kad visus darbus atliko vienas ir tas pats knyga perrašęs asmuo. Tokiu pavyzdžiu galime laikyti Luką iš Smolensko, kuris, pasak likusio įrašo, *Psalmyną*⁴¹⁵ ir perrašė, ir iliuminavo. Mokslininkai iki šiol diskutuoja, kas dekoravo Motiejaus Dešimtojo meistriškai perrašytą knyga, nes išsamioje knygos metrikroje neužsimenama apie jokią kitą su knyga dirbusį asmenį. Tai iliuminuotoju, tai katedralistu (t. y. kaligrafiškai rašančiu perrašinėtoju) vadinamas ir Motiejus iš Drohičino⁴¹⁶. Tačiau dažniausiai kodeksus, kuriuose gausu puošnių elementų, rengė keli asmenys. Kai kuriose knygose tuščios vietos rubrikoms ir/arba paraštėse palikti ženklai liudija numatytą rubrikatorių dalyvavimą knygų perrašymo procese. Štai XVI a. pirmosios pusės knygų kai kurių lapų išoriniame pakrašty liko rudu rašalu pažymėtos ir nenupjautos raidės, statmenai įrašyta frazė, sutampančios su raudonu pigmentu tekste įrašytais inicialais, rubrika (1 paveikslas). Apie dirbusius (ar planuotus) dailininkus galima spręsti ne tik iš meistriškai tapytų miniatiūrų, atsklandų ir inicialinių raidžių, bet ir iš paliktų tuščių vietų šiems elementams. Tenka konstatuoti, kad nėra nė vienos žinutės, kas atlikinėdavo auksavimo darbus. Pirma užuomina apie dailininko dalyvavimą LDK knygos kūrime žinoma iš XIV a. *Evangelyno*, kurio miniatiūroje rastas įrašas kita ranka, nei perrašyta visa knyga: *n[u]саль Микита рукою гр[e]шною*⁴¹⁷. Manoma, kad dažnai rubrikatorius ir iliuminatorius galėjo būti tas pats asmuo. Keli išlikę darbiniai eskizai leidžia spręsti, kaip buvo paišomos atsklandos. Vienu atveju atsklanda buvo paišoma naudojant šabloną jai numatytoje vietoje, dar prieš rašant tekstą. Bandytas, matyt, nepavyko, nes, kreivai nubrėžus atsklandos formą, lapas lanke buvo sukeistas ir tapo paskutiniu kodekse. Kartu matosi, kad atsklandos brėžinys pirmiausia buvo brauktas švino ar alavo pieštuku bespalve linija, kuri vėliau buvo apvedžiota rašalu. Kitas variantas – į tam tikrus nubrėžtus rėmus buvo komponuojamos atskiros geometrinės figūros (2 paveikslas).

Perrašant tekstus dėl įvairiausių priežasčių buvo padaromos klaidos, tad tekstus reikėjo pataisyti. *Mstislavlio psalmyno* kolofone įrašytą tekstą galime laikyti nurodymu, kaip tai atlikti: *Аще ли же кто въсхоцет книгу переписувати, сматряи не приложити или отложити неко слово, или тычку едину, или крючкы, иже суть под строками в рядах, ни же пременили слогию некоторую, или приложити от обычных их же первые привык, или пакы отложити, но с великим вниманием*

⁴¹⁵ *Smolensko Psalmynas*, žr.: НИКАЛАЕЎ, М. Палата кнігапісная..., с. 224.

⁴¹⁶ POTKOWSKI, E. *Książka rękopiśmienna...*, p. 104–105.

⁴¹⁷ RVB RS Rumiancevo rink. nr. 13.

*прочитати учитися*⁴¹⁸. Tekstą tvarkę asmenys pažymėdavo, kur tekstas taisytas: pavyzdžiui, XV a. pradžioje perrašyto *Pateriko* pirmuosiuose keliuose lankuose, prie pat lapo krašto, liko pastabos *правлено*⁴¹⁹, kitas atvejis minėtas kiek anksčiau. Deja, apie šį procesą liko tik šios pavienės užuominos dėl labai paprastos priežasties: tokios pastabos, surašytos pačiuose lapų pakraščiuose, būdavo nupjaunamos įrišant knygą. Nors tekste taisytų klaidų žymėjimas ne visada gali liudyti apie teksto patikrą tuo pačiu metu, tačiau taisymo ženklų vienovė (aptarta *Rašto* skyrelyje) leidžia manyti tokią praktiką egzistavus.

Sakraliųjų tekstų redagavimui buvo pasitelkiami ir kitų giminingų tikėjimų tekstai, pavyzdžiui, Senojo Testamento knygos buvo redaguojamos remiantis *Vulgata*⁴²⁰.

1.3. Rašymo procesas ir jo trukmė

Išsamiausiai galima aptarti patį rašymo procesą, nes tiesioginės ir netiesioginės informacijos apie jį paliko patys skriptoriai. Jie knygų perrašymą nusakė žodžiais/frazėmis: lotyniškai – *hoc scriptum per me* (žinomas tik 1 įrašas, įvardijantis veiksmą); rusėniškai – *писаны(-а), списана быс, написаны (-а) быша, писал, изволися написати, написана рукою*. Knygų rašymui/perrašymui labai svarbu buvo rašovo asmeninės savybės: mechaninė atmintis, klausos ir regos stiprumas, akiračio ir išsilavinimo platumas bei gilumas. Nuo jų priklausė perrašomų tekstų kokybė, daromų klaidų gausa. Vienas iš XV a. pradžios rašovų įrašė labai gražiai nurodė, kodėl tekste gali likti klaidų: [...] *описался или в забытии оума или съ другом беседуя. Или въ своих помышлениих [...]*⁴²¹. Kartais rašovas nepabijodavo paminėti paliktos klaidos: *омылится тутъ не написаль*⁴²². Padarytas klaidas bandė iškart taisyti: trindavo, nubraukdavo, rašydavo teisingą variantą ant nutrintos vietos arba ten, kur turėjo būti; kartais užrašydavo ant viršaus (ir net kitos spalvos rašalu). Tačiau dažniausiai stengtasi nurašyti viską kruopščiai, nepraleidžiant nei paliktų įrašų apie atskirus požymius (pvz., *Оустав великаго князя Ярославa свиток*⁴²³), nei buvusių marginalinių pastabų⁴²⁴.

Darbo eigą ir etapus liudija likę kai kurie techniniai ženklai, frazės knygų lapų apatiname išoriniame kampe, šoninėse (vidinėse ir išorinėse) paraštėse, viršeliuose. Prieš

⁴¹⁸ СТОЛЯРОВА, Л. *Свод записей...*, с. 381.

⁴¹⁹ *Abėcėlinis ir Jeruzalės paterikai*. LMAVB RS F19-85.

⁴²⁰ ТЕМЧИН, С. *Схария и Скорина...*, р. 298.

⁴²¹ *Aiškinamoji Jono ir Luko Evangelija*, RNB RS F. I. 73.

⁴²² *Pranašų knyga*, LMAVB RS F19-47, lap. 14v.

⁴²³ *Avraamkos metraštis*, LMAVB RS F22-49, lap. 384v.

⁴²⁴ ТЕМЧИН, С. *Супрасльскый список...*, р. 68–86.

rašant reikėdavo pabandyti, kaip plunksna tame popieriuje rašo. Tad daugiausia išli-ko tokių žymių, padarytų tuo pačiu rudu rašalu kaip ir tekstas: tai surašytos raidžių eilės, frazės apie plunksnos ar popieriaus bandymą pusiau ustavu (*попытаю пера; попытаю попереу добра ль будеть отож добра; попытати паперю; покушаю пера; позвъ дати паперу чи добра писати патерик житейский* ir kt.). Kartais – tai žodis arba frazė, prašantys globos: *помилуи; призри Господи на люди; помилуй мя Боже повелице молитв твои*. Arba bandoma rašyti frazė iš būsimio teksto: *дне спасении миру пое воскрешаго и гроба началника животу*⁴²⁵. Dar plunksnos bandymu buvo užfiksuota knygos rašymo data: *лета 1531 месеца марта написана бысь сия книга повелением раба [...]*⁴²⁶. Labai dažnai sutinkama frazė – *з митрополитом*. Išlikusi tokių marginalinių pastabų gausa vienoje knygoje leidžia manyti, kad rašovas plunksną bandė kelis kartus, atskirais knygos rašymo etapais (t. y. sėdant rašyti po pertraukėlės ar pakeitus plunksną, pradėjus rašyti nauju rašalu). Skriptorius nepabijėjo teikti ir patarimų: pavyzdžiui, kada būtų galima skaityti vieną ar kitą pastraipą (*Рекше надписание. Отселе чти и в великую суботу, аще хоцещи*⁴²⁷).

Likę egzemplioriai liudija, kad knygos buvo rašomos/perrašomos įvairiai. Vienu atveju perrašė vienas asmuo, nesidalydamas kitų darbų. Tai patvirtina ne tik nesikeičianti rašovo ranka, bet ir tai, kaip taisomos perrašymo klaidos. Pavyzdžiui, rašovas pradėjo rašyti ne tą skyrių, tad rubriką nubraukė raudona spalva, tekstą – rudu rašalu ir pradėjo rubriką bei toliau priklausantį tekstą rašyti iš naujo⁴²⁸. Kartu tai patvirtina anksčiau išsakytą mintį, kad rašovas gebėjo perrašyti ne tik tekstą, bet ir rubrikas, nupiešti puošnias inicialines raides.

Tačiau daugiausia liko rankraštinių egzempliorių, kuriuos perrašinėjo keli rašovai. Pasak rusų knygotyrininkės Liubovės Stolarovos⁴²⁹, jau XI–XIV a. buvo įprasta, kad vienoje aplinkoje dirbtų keli raštininkai. Bet jų veikla pasiskirstydavo labai įvairiai. Yra atvejų, kai knygą pradėdavo rašyti vienas asmuo, o baigdavo kitas. Tokius atvejus padeda susekti keli požymiai: rašant kūrinį tam tikroje vietoje daugiau ar mažiau pasikeitusi rašovo ranka, apipavidalinimas. Knygos būdavo perrašomos ir lankais. Tokiu atveju vieną knygą atskirais lankais perrašinėjo keli rašovai vienu metu. Tokį perrašymo būdą padeda pastebėti likę tušti lapai tarp knygos dalių ar net atskirų lankų. Raštišku tokio būdo paliudijimu, matyt, galime laikyti rašovo frazę, pasibaigus vienai iš *Chronografo*⁴³⁰ dalių: *Конец Руфь. Перекинь два [...], да два*

⁴²⁵ Šios frazės rastos knygoje *Atsiskyrelių paterikas*, LMAVB RS F19-87.

⁴²⁶ *Giedatoji minėja vasariui–kovui*, LMAVB RS F19-158, lap. 185v.

⁴²⁷ *Zlatoustas ir kt.*, LeNB BOZ 82; *Восточнославянские и южнославянски...*, т. 2, с. 22–29.

⁴²⁸ *Skaitotoji minėja*, LMAVB RS F19-80, lap. 464v–465r.

⁴²⁹ СТОЛЯРОВА, Л.; и КАШТАНОВ, С. *Книга в Древней...*, с. 148.

⁴³⁰ LMAVB RS F19-109.

листа, там ся почноуть. Царства чотыри, от причь не писаных листовъ. Toliau nurodytas tekstas eina po 2,5 lapų. Kitas tokio rašymo požymis – ištisinis lankų žymėjimas, tačiau įvairuoja jų žymėjimo būdas ir vieta, sutampantys su besikeičiančia rašovo ranka. Tokiu būdu Vitebsko vienuolyne XV a. pabaigoje buvo perrašyti du kodeksai, sudarantys *Giedamosios minėjos* komplektą⁴³¹. Perrašant vieną kodeksą keliems rašovams, galėjo likti tušti lapai tiesiog tekste, nors dėstomoji mintis ir nenutrūksta⁴³². Kartais ir vieną lanką rašė pasikeisdami, vienas kitą pavaduodami, o pavieniais atvejais raštas kito net tame pačiame puslapyje⁴³³. Tokius kodeksus, matyt, galėjo perrašinėti ir eiliniai vienuoliai, nelabai įgudę rašovo darbe. Pavyzdžiui, *Skaitomoji minėja rugsėjui–lapkričiui*⁴³⁴ parašyta kelių rašovų, labai netvarkingai, atsainiai. Tekste apstu klaidų, kurios taisytos tiek ruda rašalu, tiek raudonu pigmentu. Vietomis užbraukti ne tik žodžiai, bet ir ištisos teksto pastraipos, turinyje trūksta nurodytų tekstų.

Manoma, kad knygos buvo rašomos ir diktuojant. Pasak M. Nikolajevo, tokiu būdu buvo perrašytas *Mstislavlio psalmynas*, nes likusiame kolofone minimas ne tik rašovas, bet ir vienuolis Aleksijus, kurio prašymu knyga buvo perrašyta; jo vardu buvo prašoma melstis už jį patį⁴³⁵. Tačiau tiesioginių žinių apie tokį rašymo būdą nėra likusių.

Kitas svarbus klausimas – kiek laiko užtrukdavo rašovas, kol perrašydavo vieną kodeksą? Kolofonuose skriptoriai dažniausiai minėjo tik knygos baigimo datą (kartais tik metus, kartais pilną kalendorinę datą, pridėdavo indiktą ir/arba kartu šventojo minėjimo dieną). Žinomi tik keli atvejai, kai buvo paminėtos knygos perrašymo pradžios ir pabaigos datos: pavyzdžiui, *В славу божию начало положил книги сея 1519 месяца генваря 14, а кончана быс месяца октября 08. Аминь*⁴³⁶. Galima manyti, kad neįmantrų kodeksą parengdavo vidutiniškai per 10 mėnesių – metus (pvz., 1420 m. Timotiejus knygą perrašinėjo nuo gegužės 26 d. iki kitų metų birželio 22 d.; 1530–1531 m. Makarijus Lvovičius iš Alšėnų – nuo 1530 m. balandžio 15 d. iki 1531 m. vasario 20 d., t. y. 10 mėnesių). Ypatingais atvejais knygą parengdavo ir labai greitai. Štai nenustatyto vardo rašovas XVI a. pradžioje paliko kolofoninį įrašą, kuriame mini, kad *Tetraevangeliją* parašė per pusantro mėnesio⁴³⁷, *esant karo neramumams, valdant lenkų ir lietuvių Aleksandrui bei karalienei Elenai*. Ypatingai puošnių

⁴³¹ LMAVB RS F19-144 ir F19-152.

⁴³² LMAVB RS F19-96, lap. 131–132, 163–164, 279–280, 357–358.

⁴³³ LMAVB RS F19-144, lap. 13v.

⁴³⁴ LMAVB RS F19-79.

⁴³⁵ НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 49.

⁴³⁶ *Skaitomoji minėja gruodžiui–vasariui*, LMAVB RS F19-80, lap. 518r.

⁴³⁷ *Rękopisy cerkiewnosłowańskie...*, p. 95–96, nr. 202.

knygų rašymas ir dekoravimas užtrukdavo gerokai ilgiau. Motiejui Dešimtajam (nuo 1502 m. iki 1507 m.), *Peresopnicos evangelijos* rašovams (dirbo su pertraukomis nuo 1556 m. rugpjūčio 15 d. iki 1561 m. rugpjūčio 29 d.) prireikė penkerių metų. Kitos didelės apimties knygos taip pat galėjo būti perrašomos su tam tikromis pertraukomis⁴³⁸. Žinomas tik vienas atvejis, kai, įvardindamas savaitės dieną, skriptorius kasdien žymėjo perrašomo teksto dalį⁴³⁹ – vidutiniškai nuo 4 iki 7 puslapių per savaitę. Apie rašymo laiką paros metu duomenų nėra.

2. KNYGOS MEDŽIAGOS IR RAŠYMO ĮRANKIAI

Pagrindinės medžiagos, naudotos gaminant knygą – pergamentas ir popierius, įvairių spalvų rašalas bei pigmentai knygos puošybai, oda, tekstilė ir medis, įvairios sudėties metalo dirbiniai įrišimui. Rašymui naudoti stiliai ir plunksnos. Specialaus tyrimo apie LDK rankraštinių knygos gamybai naudotas medžiagas bei įrankius nėra. Pagrindiniu šaltiniu nagrinėjant gamybai naudotas medžiagas tapo kodikologinės analizės metu surinkta informacija, o aptariant rašymo įrankius – archeologiniai radiniai. Mokslo literatūroje jau ne kartą buvo nagrinėti įrišimų odos, pergamento, popieriaus, rašalo, pigmentų gamybos technologijų bei procesų klausimai. Šaltinių stoka šiuo metu neleidžia išsamiai kalbėti apie šiuos procesus arba prekybą šiomis medžiagomis XIV–XVI a. antrosios pusės laikotarpiu LDK, tad šis klausimas tyrime nenagrinėjamas, o tik pateikiama pastaraisiais metais cheminės analizės būdu gauta naujausia informacija apie popieriaus, rašalo ir pigmentų gamyboje naudotas kai kurias medžiagas.

2.1. Pergamentas, popierius

Knygos istorijoje vyrauja nuomonė, kad knygas ant pergamento dažniausiai rašė iki XV a., o vėliau knygoms gaminti buvo naudojamas popierius. Manoma, kad ankstyviausiu laikotarpiu pergamentas galėjo būti importuojamas tiek iš Graikijos, tiek iš Hanzos miestų, o vėliau imtas gaminti ir šalyje⁴⁴⁰. Jo atvežtinę kilmę liudija šaltiniuose užfiksuotas įvardijami tiek rusėniškai: *паркаменовы; паркгаментъ*; tiek lotynų kalba: *pergamentum, pergamenum*. Pergamentinių kodeksų išliko labai nedaug. Tyrimo metu *de visu* buvo nagrinėtos 8 knygos (XIV a. – 4; XIV–XV a. sandūros – 2; XV a. – 2) bei dar 11-os knygų fragmentai (nuo XIII a. iki XIV a. pabaigos)

⁴³⁸ ВИЛКУЛ, Т. Имена и специальные..., p. 96–105.

⁴³⁹ *Senajo Testamento knygų rinkinys*, LMAVB RS F19-262.

⁴⁴⁰ КАРСКИЙ, Е. *Славянская...*, с. 90–91.

rašyti kirilika; 5 LDK knygos⁴⁴¹ bei 8 knygų fragmentai lotynų kalba. Spausdintuose kataloguose ir mokslo literatūroje užfiksuotos dar 16 knygų kirilika (XIII a. pab. – 1; XIV a. – 13; XV a. – 1; XVI a. antroji pusė – 1) bei 5 knygos lotynų kalba (XV a. pr. – 1; XV a. pab. – 1; XVI a. pr. – 3). Vadinasi, iš identifikuotų 280 LDK knygų ant pergamento rašytų liko 35 knygos kirilika ir bent 18 knygų lotynų kalba. Tačiau restauruojant rankraščių ir senųjų spaudinių įrišimus labai dažnai randami pergamentinių knygų lotynų bei bažnytine slavų kalbomis fragmentai. Tai leidžia teigti knygų buvus kur kas daugiau, tik dėl nusidėvėjimo ar pasikeitusių kanonų šios knygos buvo panaudotos praktiškai: tarnavo sutvirtinimais, paklijavimais taisant senus knygų ar gaminant naujus archyvinių dokumentų įrišimus⁴⁴². Taip panaudotų knygų fragmentų rasta LMAVB ir VUB, taip pat Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Tuo pačiu šie, kad ir nedideli, knygų vienetų skaičiai bei jų išsidėstymas bėgant amžiams patvirtina, kad LDK veikė tos pačios knygų gamybos tendencijos, kaip ir visoje Europoje, t. y. ant pergamento knygos buvo rašomos iki XIV a. pabaigos, XV a. kodeksams vis gausiau imtas naudoti popierius, o nuo XV–XVI a. sandūros pergamentas naudotas išskirtinai puošniems egzemplioriams, dažniausiai gamintiems pagal valdovų arba didikų užsakymą.

Išlikusios knygos liudija, kad XIII–XV a. vieno kodekso blokui buvo naudojamas skirtingos kokybės pergamentas: nuo storesnio iki plonesnio, nuo balto iki gelsvo ar pilkšvo atspalvio. Knygoje būdavo naudojami tiek nauji pergamento lapai, tiek palimpsestai. Tyrimo metu toks atvejis nustatytas tik vienas – 1384 m. *Lucko psalmyne*⁴⁴³. Visose analizuotose *de visu* knygose pastebėta, kad naudotas ir gamybos metu nesmarkiai defektuotas pergamentas: lapuose dažnai pasitaiko skylutės. Jei jos nedidelės – tiesiog paliktos, o tekstas rašomas aplink, ir minties vientisumas nenukenčia; jei skylutė didesnė – ji buvo užsiuvama šviesiais siūlais. Tokių susiuvimų kodekse pasitaiko ne vienas. Kai kurių lapų kraštinės arba kampai nėra taisyklingos formos. Kadangi vieno iš kodeksų⁴⁴⁴ blokas neapipjaustytas įrišant, tai leidžia manyti, kad pergamentą lapams naudojo taupiai ir nebuvo reikalo ypatingai dailinti ar specialiai formuoti lapų kraštus. Tačiau jau XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje valdovams arba didikams skirti puošnūs, iliuminuoti profesionalių dailininkų kodeksai buvo gaminami iš plono, gerai išdirbto pergamento. Tik vienoje knygoje – Žygimanto I *Maldyne* – kartu su pergamentu buvo panaudoti keli lapai popieriaus.

Popierius, matyt, vienintelė knygos gamybai naudota medžiaga, sulaukusi dviejų mokslininkų dėmesio. E. Laucevičius domėjosi visų LDK popieriaus dirbtu-

⁴⁴¹ *Giesmynai*. LMAVB RS F22-101, F22-102, F22-104 ir F22-105, VUB RS F45-17.

⁴⁴² Tai liudija išlikę fragmentai su archyvinių įrašų žymėmis. LMAVB RS F19-13; F19-16.

⁴⁴³ VERDIANI, Carlo. Il Salterio Laurenziano–Voliniense. *Ricerche slavistiche*, Roma, 1952, nr. 45/46, p. 28.

⁴⁴⁴ *Romos paterikas*, LMAVB RS F19-3.

vių istorija ir knygų vandenženkliais. N. Morozova sutelkė dėmesį į knygų, rašytų kirilika ir saugomų Vilniaus bibliotekose, vandenženklus. Jie ne tik leidžia apytikriai nustatyti knygos pagaminimo datą⁴⁴⁵, bet ir tapo šaltiniu nustatant vienos rūšies popieriaus sklaidą LDK pagal knygų perrašymo vietą, bandant identifikuoti vienoje aplinkoje pagamintas knygas.

Manoma, kad popierius dokumentams (kartu su pergamentu) LDK valdovo aplinkoje pradėtas naudoti jau XIV a. viduryje (tokiu pavyzdžiu nurodo 1366 m. dalinio kunigaikščio Liubarto sutartį su Lenkijos karaliumi Kazimieru⁴⁴⁶). Ankstyviausi išlikę pavyzdžiai – XIV a. pabaigoje rašyti Vytauto laišakai Rygos burmistrui ir miesto tarybai, Vokiečių ordino didžiajam magistrui. Šiuo laikotarpiu popierių naudojo ne tik valdovo raštinės, bet ir kiti pareigūnai: pavyzdžiui, ant jo laiškus rašė Polocko arkivyskupas Feodosijus ir vietininkas Nemira⁴⁴⁷. Tyrėjų teigimu, rasti vandenženkliai liudija, kad aptariamuoju laiku LDK naudotas popierius, atvežtas iš Vakarų Europos: nuo XV a. pradžios valdovo raštinėje būta geros kokybės Italijoje, Prancūzijoje pagaminto popieriaus. Jis patekdavęs per Rygą, Dancigą, Naugardą, Ordino teritoriją⁴⁴⁸ arba buvo atplukdomas Juodąja jūra. Analizuotuose šaltiniuose popierius įvardijamas greičiausiai iš čekų ir lenkų kalbų atėjusiu žodžiu *nanep, nanup*. Matyt, XV a. pirmojoje pusėje LDK ir pradėtas rašyti knygos ant popieriaus. LMAVB iš likusių 8 XV a. pirma puse datuotų knygų 5 perrašytos ant popieriaus, o XV a. pabaigoje – iš 26 likusių knygų tik viena buvo pergamentinė. Ant popieriaus perrašytų knygų pradžią su valdovo raštine sieja ir likęs kodeksas. Tai Smolensko vyskupo aplinkoje Vytauto užsakymu perrašyta knyga⁴⁴⁹, kuriai panaudotas popierius su vandenženkliais *Vienaragis*. Tyrimo metu nustatyta, kad popierių su tokiu pat ženklu naudojo kanceliarijos raštininkai Vytauto laiškam 1422–1424 m.⁴⁵⁰ Žinant, kad popierius tuo metu buvo brangus ir dar gana retas, galima manyti, kad didysis kunigaikštis galėjo ne tik užsakyti knygos egzempliorių, bet ir dovanoti jam reikalingą popierių. Tokia paramos forma tuo metu buvo įprasta. Nuo XV a. vidurio knygose dažniausiai aptinkami vokiškam popieriui priskiriami vandenženkliai: *Šernas, Jaučio galvos* (su kryžiumi, gyvate, žvaigžde, gele ir karūna ir kt.), *Siauros tiaros* (karūnos), puoštos kryžiumi, variantai.

LDK teritorijoje pirmieji popieriaus malūnai atsirado tik XVI a. pradžioje, kai 1524 m. Lk ir Ldk Žygimantas Senasis leido šveicarui San Vernartui statyti popie-

⁴⁴⁵ Metodika gana išsamiai nusakoma studijoje LAUCEVIČIUS, Edmundas. *Popierius Lietuvoje...*, lap. 148–150.

⁴⁴⁶ КАРСКИЙ, Е. *Славянская...*, с. 96.

⁴⁴⁷ *Полоцкие грамоты XIII–начала XVI вв.* Москва, 1977, т. 2, с. 62–63, 67–69, 70–73; ir kt.

⁴⁴⁸ VASILIAUSKAS, A. Vytauto Didžiojo diplomatika: išorinės žymės. *Senovė*, 1938, t. 4, p. 135–172.

⁴⁴⁹ *Šv. Izaoko Siro pamokslai gavėniai*, LMAVB RS F19-64 ir RNB RS F. I.476.

⁴⁵⁰ VASILIAUSKAS, A. Vytauto Didžiojo diplomatika ..., p. 154–155, vandenženklis nr. 20.

riaus malūną pilies rajone, karališkųjų malūnų teritorijoje⁴⁵¹, o kiek vėliau, lapkričio 16 d., tokį leidimą išdavė Karolio Vernarto vardu⁴⁵². Ch. Briquet teigimu⁴⁵³, vandenženkliai, vaizduojantys mešką, pirmiausia buvo panaudoti Šveicarijoje veikusiose dirbtuvėse. Remdamasis šiuo teiginiu, E. Laucevičiaus pritarė⁴⁵⁴ K. Jablonskio prielaidai, kad Vernartas pirmąsias jų formas atsivežė, tad nuo XVI a. trečio dešimtmečio dažnai aptinkamas popierius su vandenženkliau *Meška* galėjo būti pagamintas būtent jo malūne Vilniuje. Tačiau minimu laikotarpiu šį vandenženklį radome tik 6 nagrinėtose knygoose. Pasak E. Laucevičiaus, iki XVI a. septinto dešimtmečio Vilniuje veikė dar bent dvi popieriaus dirbtuvės, tačiau išlikusiose rankraštinėse knygoose jų turėto vandenženkliau nenustatyta. Tarp visų analizuotų knygų tik 3 egzemplioriai rasti visai be vandenženklių. Visi jie atvežti iš vieno Slucko vienuolyno, perrašyti XVI a. vidury, o dviejų įrišimai puošti Olelkaičių supereklibrisu⁴⁵⁵. Tai leidžia kelti hipotezę, kad šių kunigaikščių valdomame Slucke buvo bandoma gaminti popierių. Dar vienoje knygoje buvo panaudotas popierius, kuriame matomos tik gamybai naudoto tinklo linijos⁴⁵⁶.

LDK knygos perrašytos ant labai skirtingos kokybės popieriaus. Tačiau daugiausia knygų iki pat XVI a. antrosios pusės perrašyta ant tvirto, balto ir žvilgančio, per 600 metų beveik nepakitusio, popieriaus. Literatūroje šiai kokybei nusakyti popierius dažniausiai vadinamas *bombicina*.

Pastaraisiais metais restauratorių atlikti tyrimai suteikia pirminių duomenų apie tai, kokiomis medžiagomis buvo apdorojamas popierius. Nustatyta, kad XV a. pradžios popierius buvo įklijinamas gyvulinės kilmės baltymu⁴⁵⁷, o XVI a. antrojoje pusėje paviršius buvo impregnuotas bičių vašku⁴⁵⁸ arba želatina⁴⁵⁹.

Nuo XVI a. pradžios knygoms naudotas ir ne itin kokybiškas popierius. Tai galėjo būti tiek gamybos metu atsiradę defektai (pvz., dėl blogo įklijinimo liejosi rašalas⁴⁶⁰; dėl plonos popieriaus masės rašalas persišvietė kitoje lapo pusėje), tiek mechaniniai pažeidimai. Kartais šiuos įplyšimus klijuodavo, suliedavo dar gamybos metu (matosi likusios plyšio žymės). Tad rašovas, esant galimybei, rašydavo ant defekto viršaus,

⁴⁵¹ *Lietuvos Metrika*. Vilnius, 2008. Kn. 14: (1524–1529): užrašymų knyga 14, lap. 170, nr. 379 (321).

⁴⁵² *Lietuvos Metrika*. Vilnius, 2001. Kn. 12: (1522–1529): užrašymų knyga 12, lap. 350, nr. 432.

⁴⁵³ LAUCEVIČIUS, E. *Popierius Lietuvoje...*, p. 57, 135.

⁴⁵⁴ LAUCEVIČIUS, E. *Popierius Lietuvoje...*, p. 57, 135.

⁴⁵⁵ *Giedamoji minėja sausiui*, LMAVB RS F19-151; *Giedamoji minėja vasariui*, LMAVB RS F19-157; *Giedamoji minėja lapkričiui-gruodžiui*, LMAVB RS F19-147.

⁴⁵⁶ *Tetraevangelija*, LMAVB RS F19-33.

⁴⁵⁷ *Šv. Izaoko Siro pamokslai Gavėniai*, LMAVB RS F19-64. Tyrimas atliktas Lietuvos nacionalinio muziejaus Restauravimo centro tyrimų laboratorijoje (toliau – LNM RC) 2010 m.

⁴⁵⁸ *Tetraevangelija*, LMAVB RS F19-29. Tyrimas atliktas LNM RC.

⁴⁵⁹ *Apaštalas–apraškosas*, LMAVB RS F21-807. Tyrimas atliktas LNM RC 2007 m.

⁴⁶⁰ Ypač daug popieriaus defektų aptikta *Vilniaus Chronografe*, LMAVB RS F19-109.

arba tokią vietą (ar net visą puslapį) tiesiog praleisdavo, palikdavo tuščią, o tekstą rašydavo aplink (3 paveikslas). Jei popieriaus lapas buvo per mažas numatytam formatui, trūkstamą dalelę ar net pusę lapo priklijuodavo⁴⁶¹.

Tiriant rankraštines knygas pastebėta, kad vieną egzempliorių galėdavo sudaryti skirtingos rūšies popierius (kaip anksčiau – pergamentas). N. Morozovos suregistruoti egzemplioriai su vandenženkliais leido analizuoti popieriaus rūšių panaudojimą kodeksuose, tuo pačiu liudijantį ir įvežamo popieriaus įvairovę bei kiekį. XV a. pradžios knygai pagaminti naudotas vienos-dviejų rūšių popierius (pvz., tai jau minėta 1428 m. perrašyta knyga su *Vienaragio* vandenženkliais⁴⁶²; į konvoliutą sujungtos knygos *Paterikas* – su *Svarstyklių* ir *Trijų kryžių*, o *Šv. Efrema Siro pamokslai* – su *Leopardo* ir *Varpo* ženklais⁴⁶³). Nuo XV a. pabaigos vienam kodeksui dažniausiai buvo naudojama iki aštuonių rūšių popierių (tokiu pavyzdžiu galime laikyti Slucko vienuolyne saugotą *Prologą rugsėjui–vasariui*⁴⁶⁴). Ypač didelės apimties kodeksui – tokiu galima laikyti *Vilniaus chronografą*⁴⁶⁵, perrašytą ant 736 lapų, – prireikė net 15 rūšių popieriaus. Kelių rūšių popieriaus naudojimas vienam egzemplioriui buvo įprasta praktika spausdinant ir pirmąsias knygas LDK. Pavyzdžiui, Pranciškaus Skorinos *Apaštalui* (1525 m.) panaudotas septynių vandenženklių popierius. XVI a. viduryje pastebima dar didesnė vandenženklių įvairovė, tačiau vėl pasitaiko knygų, kurioms panaudota viena ar dvi rūšys popieriaus. Tad galima manyti, kad knygų rašovai pradėjo naudoti ir vietinę žaliavą.

Žinant knygos rašymo vietą ir jai panaudoto popieriaus vandenženklus, galime apibendrinti žaliavos išteklius, saugotus skriptoriume ar raštinėje. Pavyzdžiui, 1476 m. Ivančikas, Jono Simonaičio Sapiegos tarnas, knygai panaudojo dviejų rūšių popierių⁴⁶⁶; 1487–1488 m. djakai Senka iš Smolensko ir Zanka iš Turovo, dirbę Aleksandro Aleksandraičio Soltano liepimu ir perrašę *Giedamosios minėjos* komplektą, naudojo kelių rūšių popierių. Didžiausias kiekis popieriaus buvo su ženklu *Jaučio galva su kryžiumi*⁴⁶⁷ (jo užteko beveik dviem pilniems kodeksams ir buvo panaudotas trečiam), taip pat kelių rūšių popieriaus su įvairiomis ženklo *Jaučio galva su kryžiumi ir gėle*, *jaučio galva su gėle* ir kt. atmainomis bei kitais ženklais⁴⁶⁸. Galima manyti, kad buvo įsigytas pakankamas kiekis popieriaus, o jo pritrūkus –

⁴⁶¹ *Tetraevangelija*, LMAVB RS F21-802, lap. 31-32; *Prologas kovui–ruggjūčiui*, RMAB RS 11.8.6.

⁴⁶² Tikslūs vandenženklių aprašai nekartojami, nes pateikiami N. Morozovos sudarytame kataloge pagal knygos saugojimo šifrą: *Кириллические рукописные...*, c. 24, LMAVB RS F19-64.

⁴⁶³ *Кириллические рукописные...*, c. 33, LMAVB RS F19-85.

⁴⁶⁴ *Кириллические рукописные...*, c. 36, LMAVB RS F19-94.

⁴⁶⁵ *Кириллические рукописные...*, c. 42–43, LMAVB RS F19-109.

⁴⁶⁶ *Кириллические рукописные...*, c. 100–101, LMAVB RS F21–798.

⁴⁶⁷ *Кириллические рукописные...*, c. 57, LMAVB RS F19-156; c. 58–59, LMAVB RS F19-161.

⁴⁶⁸ *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века...*, c. 157, nr. 51.

buvo panaudojami turėtų pavienių lapų likučiai. Šią mintį patvirtina faktas, kad po 8 metų rašant knygas to paties Aleksandro Aleksandraičio Soltano užsakymu buvo naudotas dar bent kelių vandenženklių popierius⁴⁶⁹.

Metropolito Juozapo Soltano skriptoriumas 1512–1515 metais turėjo mažiausiai 8 rūšių popieriaus, kurio 5 rūšis panaudojo ten dirbęs diakonas Joakimas dviems *Prologo* komplekto knygoms perrašyti⁴⁷⁰. Kokiu principu metropolijoje turėtas popierius buvo atrenkamas ir naudojamas knygoms rašyti, paaiškinti sunku. *Prologo* komplekte nustatytų rūšių popierius kartu su kitomis jo rūšimis naudojamas ir likusiose su metropolitu ar jo raštine siejamose knygose. Pavyzdžiui, popierius su vandenženkliu *Tiara su kryžiumi*⁴⁷¹ buvo panaudotas net 4 knygose: jau minėto *Prologo* tomuose, *Mozės Penkiaknygėje*⁴⁷² ir *Izmaragde*⁴⁷³. Popierius su vandenženkliu *Siaura karūna su kryžiumi*⁴⁷⁴ randamas knygose *Prologe kovui–gegužiui* ir *Aiškinamojoje palėjoje*⁴⁷⁵. Popierius su ženklu *Jaučio galva su kryžiumi, kurį 3 kartus apsisvijusi gyvatė*⁴⁷⁶ panaudotas *Prologe rugsėjui–vasariui* ir *Mozės Penkiaknygėje*.

Tačiau metropolijoje naudoto popieriaus sutinkama ir kitose to laikotarpio rankraštinėse knygose, kurios šiuo metu aiškios prieskyros neturi. Ant tokių pat vandenženklių popieriaus, kaip metropolijos *Prologo* komplektas, perrašyta konvoliuto *Margarito* dalis⁴⁷⁷, o vandenženklis *Siaura karūna su kryžiumi* popierius panaudotas *Prologo birželiui–rugpjūčiui* tome⁴⁷⁸, kuris užbaigia pilną metinį metropolijos *Prologų* komplektą. Kiti atvejai: Vitebsko vienuolyne saugotas *Apaštalas*⁴⁷⁹, perrašytas ant 4 rūšių popieriaus, o dvi jo rūšys sutampa su metropolijoje perrašyto *Prologo rugsėjui–vasariui*⁴⁸⁰ popieriumi; Turove saugotas *Prologas rugsėjui–sausiiui*⁴⁸¹ pagamintas iš 6 rūšių popieriaus, kurio 2 rūšys sutampa su metropolijoje *Prologu rugsėjui–vasariui*⁴⁸² panaudotu popieriumi, o viena rūšis su *Mozės Penkiaknygės*⁴⁸³ popieriumi. Tokių atvejų būtų galima vardinti dar daugiau. Įvairiuose kodeksuose

⁴⁶⁹ Кириллические рукописные..., c. 38, LMAVB RS F19-100.

⁴⁷⁰ Кириллические рукописные..., c. 37, LMAVB RS F19-95; c. 38, LMAVB RS F19-98.

⁴⁷¹ Кириллические рукописные..., c. 37, LMAVB RS F19-95, nr. 4 (в).

⁴⁷² Кириллические рукописные..., c. 20–21, LMAVB RS F19-51.

⁴⁷³ Кириллические рукописные..., c. 82–83, LMAVB RS F19-240.

⁴⁷⁴ Кириллические рукописные..., c. 38, LMAVB RS F19-98, nr. 2.

⁴⁷⁵ Кириллические рукописные..., c. 33, LMAVB RS F19-84.

⁴⁷⁶ Кириллические рукописные..., c. 37, LMAVB RS F19-95, nr. 1 (а).

⁴⁷⁷ Кириллические рукописные..., c. 86–87, LMAVB RS F19-251, II dalis.

⁴⁷⁸ Кириллические рукописные..., c. 38, LMAVB RS F19-101, nr. 3.

⁴⁷⁹ Кириллические рукописные..., c. 10, LMAVB RS F19-22, nr. 1, 2.

⁴⁸⁰ Кириллические рукописные..., c. 37, LMAVB RS F19-95, nr. 4(б), 3.

⁴⁸¹ Кириллические рукописные..., c. 35, LMAVB RS F19-92, nr. 1(б), 3, 6(б).

⁴⁸² Кириллические рукописные..., c. 37, LMAVB RS F19-95, nr. 2, 4 (а).

⁴⁸³ Кириллические рукописные..., c. 20, LMAVB RS F19-51, nr. 1.

popieriaus rūšių pasikartojimai leidžia manyti, kad metropolijos aplinkoje galėjo būti rašomos bei platinamos knygos ir kitoms dvasinėms stačiatikių institucijoms, pavaldžioms metropolijai. Šį teiginį paremtų ir kai kurie likę originalūs knygų įrišimai, dar E. Laucevičiaus priskirti metropolijos knygrišiui. Kitas, mažiau tikėtinas variantas, kad tuo pačiu metu tos pačios rūšies popieriumi buvo prekiaujama bent keliose LDK vietose.

Nemažas įvairaus popieriaus atsargas nuo pat XVI a. pradžios kaupė ir kitas stambus knygų centras – Supraslio vienuolynas. Šį teiginį paliudytų trijų knygų – *Atsiskyrėlių Pateriko*⁴⁸⁴, *Prologų rugsėjui–lapkričiui*⁴⁸⁵ ir *gruodžiui–vasariui*⁴⁸⁶ – pavyzdys. Visos trys rašytos ant popieriaus su ženklu *Siaura tiara su kryžiumi ir žvaigžde*, o kartu joms naudotas dar 4 rūšių popierius. XVI a. vidury tokiu pavyzdžiu galime laikyti kitas tris knygas: *Giedamąsias minėjas sausiu*⁴⁸⁷, *rugsėjui*⁴⁸⁸ ir *spaliui*⁴⁸⁹. Joms pagaminti naudotas popierius su vandenženkliais *Šernas* bei dar daugiau nei 9 rūšių popierius.

Dar du kodeksai, kuriuos norėtūsi paminėti, perrašyti ant popieriaus su vienu vandenženkliais *Jaučio galva su kryžiumi, kurį 3 kartus apsvijusi gyvatė*. Tai Slucko vienuolyne saugotas XV a. pabaigos *Oktoichas*⁴⁹⁰, kuris pagal nuosavybės įrašą priklausė Simonui II Olelkaičiui, bei vadinamasis *Avraamkos metraštis*⁴⁹¹. Žinoma, kad pastarasis buvo perrašytas jau Smolensko vyskupu tapusio J. Bulgarinovičiaus liepimu, o *Oktoicho* 187r lape likęs įrašas: *помяни Господи душу раба своего иерея Иосифа во царствии своем небесном*, priskirtinas tuo metu vienuolynui vadovavusiam Juozapui Bulgarinovičiui. Šie sutapimai leidžia manyti, kad *Avraamkos metraštis* buvo pradėtas perrašinėti dar Slucke.

Ši knygoje panaudoto popieriaus analizė leidžia daryti išvadą, kad LDK rankraštinei knygai gaminti buvo naudojamas dažniausiai kelių rūšių geros kokybės popierius. Nustatytų vandenženklių įvairovė liudija įvežamo popieriaus kaitą, numanomą kiekį ar rūšies sklaidą keliuose skriptoriumuose. Gilesnė atskirų kodeksų vandenženklių lyginamoji analizė galėtų padėti nustatyti jų priklausomybę vienam ar kitam skriptoriumui.

⁴⁸⁴ Кириллические рукописные..., с. 33, LMAVB RS F19-87.

⁴⁸⁵ Кириллические рукописные..., с. 37, LMAVB RS F19-96.

⁴⁸⁶ Кириллические рукописные..., с. 37, LMAVB RS F19-97.

⁴⁸⁷ Кириллические рукописные..., с. 56–57, LMAVB RS F19-154.

⁴⁸⁸ Кириллические рукописные..., с. 53, LMAVB RS F19-142.

⁴⁸⁹ Кириллические рукописные..., с. 54, LMAVB RS F19-145.

⁴⁹⁰ Кириллические рукописные..., с. 62, LMAVB RS F19-174.

⁴⁹¹ Кириллические рукописные..., с. 106, LMAVB RS F22-49, II dalis.

2.2. Rašymo įrankiai, rašalas ir spalvoti pigmentai

Apie rašymo įrankius ne kartą rašė archeologas E. Svetikas⁴⁹², bandydamas radiniais pagrįsti Lietuvos krikščionėjimo plėtrą. Nors ši radinių grupė nėra gausi, tačiau leidžia bent apytikriai įsivaizduoti galimas rašymo priemones ankstyviausiu raštijos istorijos laikotarpiu LDK. Pagrindinę archeologo rastų rašymo reikmenų grupę sudaro kauliniai, žalvariniai ir geležiniai/geležiniai su mediniu kotu stiliai, o taip pat kelių rūšių jų odiniai dėklai, raštininkų peiliukai-skalpeliai ir kt. Dėl kai kurių radinių interpretacijos ir jų priskyrimo rašymo reikmenims galima diskutuoti, tačiau E. Svetikas radinius identifikavo remdamasis užsienio kolegų suformuluotais kriterijais, datavo XV a. pabaiga–XVII a. viduriu pagal kartu rastas monetas ar jų fragmentus. Vien Alytaus rajone 1984–1986 m. tirtame kapinyne buvo rasti 9 kauliniai, 3 žalvariniai stiliai (vienas iš jų buvo odiniame dėkle), 2-jų geležinių stilių mediniu kotu fragmentai ir vienas geležinis stilius. Visiems jiems būdinga panaši forma: galas, skirtas rašymui, – aštrus, kitas, skirtas vaško užlyginimui, – bukas. Ant pavienių radinių buvo rasta vaško likučių, leidžiančių manyti, kad buvo rašoma vaško lentelėse. Dar vienas geležinis, 12 cm ilgio stilius rastas Kernavėje⁴⁹³. Jis datuojamas XIII–XIV a. (4 paveikslas). Panašių dirbinių rasta ir Vilniaus pilių teritorijoje: metalinis stilius, datuojamas XIII a. pabaiga–XIV a. pradžia; kaulinis stilius su vyskupo figūrėle⁴⁹⁴, datuojamas XV a. ir labai panašus į Vakarų Europoje naudotus XIV a. stilius (5 paveikslas); rašalinė, pagaminta iš kaulo, datuojama taip pat XV a. Ji puošta įrėžtomis horizontaliomis linijomis, o prie pakraščelio išgręžtos dvi nedidelės skylutės (6 paveikslas).

Kodeksuose rašovų paliktos frazės *попытаю пера* ir pan., to meto miniatiūrose vaizduojamas rašymo įrankis liudija, kad knygos buvo rašomos plunksna. Kitas reikalingas atributas – rašalinė – miniatiūrose visada stovi ant stalelio greta rašančio ar skaitančio asmens. Ji piešiama kolbos formos su įvairių formų kakleliu.

Dažnai mokslo literatūroje, kalbant apie rašalą, pigmentus ir jų rišamąsias medžiagas, remiamasi nuo Viduramžių likusiomis Vakarų Europos meistrų receptūromis⁴⁹⁵. Teigiama, kad bizantinių receptūrų neliko. Kiek šios receptūros taikytos LDK teritorijoje, nėra žinoma, nes Lietuvoje tokio tipo tyrimai tik pradėti, tad lyginti dar nėra galimybės.

Tekstas buvo rašomas rudu rašalu (nuo blizgaus, juodo atspalvio iki blyškaus, šviesiai rudo). Tamsiai ar šviesiai rudo rašalo cheminė sudėtis šiuo metu turimų ke-

⁴⁹² Žr. 28 išnašą.

⁴⁹³ Už suteiktą informaciją ir paveikslą autorė dėkoja Kernavės archeologijos ir istorijos muziejaus direktoriui Sauliui Vadišiui.

⁴⁹⁴ *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai...*, p. 206.

⁴⁹⁵ LOVETT, Patricia. *The British Library companion to calligraphy, illumination & heraldry: a history and practical guide*. London, 2000, p. 149–186.

lių tyrimų duomenimis labai nekito. Rašalas (vadinamas geležies-galo vardu) buvo gaminamas iš geležies druskos (geležies sulfato – FeSO_4), galų ekstrakto (galai, arba cecidijos, – tai parazitų sukeltų lapų ir pumpurų pakitimai) ir rišiklio – gumiarabiko (akacijų saku)⁴⁹⁶. Šio rašalo sudėtyje taip pat rasta oksalatų. Kadangi rašalą gaminosi patys rašovai, gamyboje panaudotų cheminių medžiagų sudėtis nuolat keitėsi, nuo to priklausė ir rašalo spalvos intensyvumas. Pavienių egzempliorių rašale nustatytas įvairus laisvų geležies jonų (Fe (II) ir Fe (III)) kiekis, turintis labai destruktivyvų poveikį popieriaus senėjimo procesui⁴⁹⁷. Rubrikoms, inicialinėms raidėms buvo naudojamas raudonos spalvos pigmentas, dažniausiai – cinoberis. Jis buvo gaminamas iš natūraliai gamtoje išgaunamo gyvsidabrio sulfido ir gyvūninės kilmės rišamosios medžiagos. Raudonos spalvos dažai buvo gaminami ir su kitais raudonos spalvos pigmentais (švino minija, realgaru), o kaip rišamoji medžiaga kartais buvo vartojami gumiarabikas arba želatina. Raudona spalva buvo naudojama ir piešiant atsklandas, dekoruojant miniatiūras. Išskirtiniais atvejais buvo rašoma auksu: juo puoštos antraštinės rubrikos, inicialinės raidės. Auksas dažnai buvo naudojamas miniatiūrų, atsklandų fonui ar puošybai. LDK žinomi tik du auksu nuosekliai rašyti kodeksai – *Kijevo psalmynas* bei *Biblijos knygų sąvadas*. Pastarajame – auksu parašyta dalis teksto. Tačiau išliko nemažas skaičius knygų, kuriose auksu buvo rašytos rubrikos, dailinti inicialai. XVI a. pradžios šaltinyje – *Izmaragde*⁴⁹⁸ – liko tekstas, aiškinantis, kaip rašymui ir miniatiūroms piešti buvo ruošiamas auksas, kartu atskleidžiant ir kitų dažų gamybos technologinius procesus bei įrankius. Meistras, tekste vadinamas *мастер серебрянный*, prie numatyto darbo užtrukdavo daugiau nei 3 dienas: turėtą metalo lydinį trynė ant akmens *как всякую краску*, tirpdė gautus miltelius gyvsidabryje, dėjo sierą, kaitino, plovė vandeniu sidabriniam arba marmuriniame inde, kol išnykdavo priemaišos. Gautą tirpalą laikė ir džiovino marmuriniame inde, o gautas smilteles maišė su paruoštu rišikliu – odos klėjais, gumiarabiku, vyšnių sakais⁴⁹⁹. Po to rašė arba tapė. Meistras pataria numatomą paauksuoti vietą prieš tai parašyti ar patepti cinoberiu. Nagrinėtuose egzemplioriuose sidabru rašyta nebuvo, tačiau vienoje *Evangelijoje*⁵⁰⁰ juo puošti (tapyti) miniatiūros šonai, šiuo metu gerokai pajuodavę. Dailininkai puošniuosius knygos elementus auksavo ir dėdami metalo plokšteles, ir gamindami iš miltelių dažus (dažniausiai inicialams ir atsklandoms).

⁴⁹⁶ 2010 m. tyrimas, kurio metu IR spektrinės ir mikrocheminės analizės metodais tirti rašalas ir pigmentai, naudoti rašant: *Šv. Izaoko Siro pamokslai Gavėniai*, LMAVB RS F19-64.

⁴⁹⁷ Šio poveikio pasekmė – suirusi dokumento laikmena (popierius arba pergamentas), išbyrėję teksto fragmentai. Tokių pavyzdžių aptikta knygose: *Tetraevangelija*, LMAVB RS F19-31, II knygos dalis; *Evangelynas*, LMAVB RS F19-37, lap. 183.

⁴⁹⁸ *Izmaragdas*, LMAVB RS F19-240, lap. 264v–265r.

⁴⁹⁹ *Sanguškų sinodike*, LMAVB RS F19-17, auksuojant naudota želatina.

⁵⁰⁰ LMAVB RS F21-805.

Pavieniais atvejais rašyta įvairių spalvų pigmentais. Pirmą kartą žalios spalvos pigmentas panaudotas XIV a. pradžioje *Laurušavo evangelyne*, o mėlynos spalvos pigmentu rubrikos⁵⁰¹ buvo pajvairinamos iki XVI a. antrosios pusės (tekstas – tik kartą⁵⁰²).

Išnagrinėjus rankraštines knygas ir jų puošybos elementus, galima teigti, kad tiriamuoju laikotarpiu naudoti dažai vizualiai labai skiriasi. Kai kurių kodeksų puošybos detalės išsiskiria spalvų sodrumu, ryškumu, tuo tarpu kitų spalvos primena akvarelę. Trečių spalvos nublukusios arba dėl netinkamų saugojimo sąlygų ar receptūrų išsiliejusios. Tenka konstatuoti, kad skyrėsi tiek pačių dažų cheminė sudėtis (ypač buvo svarbi rišamoji medžiaga), tiek jų gamybos technologija. Vyšninės spalvos dažus, labai panašius į cinoberį, gamino ir iš ochros (geležies oksidų) bei jau minėto gumiarabiko arba želatinos. Pavieniuose egzemplioriuose naudoto mėlynos ir žalios spalvų pigmento rašymui sudėtis nėra tirta, tačiau buvo atlikti miniatiūrose naudotų šių spalvų tyrimai. Mėlynai spalvai gauti buvo naudoti du pigmentų variantai: 1) smalta (kalio, kobalto, aliuminio silikatas) ir želatina⁵⁰³; 2) azuritas ir baltyminės kilmės rišiklis⁵⁰⁴. Žaliai spalvai gauti buvo panaudoti: 1) vario acetatas ir želatina⁵⁰⁵; 2) malachitas ir baltyminės kilmės rišiklis⁵⁰⁶. Geltonai spalvai naudojo auripigmentą (arseno sulfidas), o juodai – medžio anglį⁵⁰⁷. Šiuo metu dar nežinome, kokius pigmentus naudojo paminėtų spalvų įvairiems atspalviams išgauti, o taip pat baltai, rudai spalvoms gaminti.

Tad galima teigti, kad tiriamuoju laikotarpiu LDK veikusiose knygų rašymo aplinkose buvo nusistovėjusi tam tikra darbo organizavimo sistema, priklausiusi nuo darbų apimties; turėtos kai kurios darbo taisyklės, įpročiai: naudotasi šablonais bei formuliais, galima manyti, kad dalintasi ir darbo patirtimi. Skriptoriumuose buvo kaupiamos įvairių medžiagų atsargos, o jų panaudojimo paplitimas atskleidžia atskirų kodeksų sudarymo istoriją. Archeologiniai tyrimai suteikia nedidelį kiekį naujos informacijos apie turėtas rašymo priemones – stilius. Pradėti cheminės analizės tyrimai atskleidžia, kad skriptoriumuose buvo naudojamos skirtingos medžiagos ir pigmentai, gaminant puošybai reikalingus dažus.

Knygos meistrystė, turėtos ir naudotos medžiagos, įrankiai darė poveikį tiek knygos fiziniam pavidalui, tiek estetiniam vaizdui, turinio pateikimo būdams ir priemonėms.

⁵⁰¹ Pvz.: *Horologionas*, LMAVB RS F19-223; *Šv. Bazilijaus Didžiojo pamokslai apie pasninkavimą*, LMAVB RS F19-53.

⁵⁰² *Biblijos knygų sąvadas*, RMAB RS 24.4.28.

⁵⁰³ *Hirmologionas*, LMAVB RS F41-79, LNM RC, 2007 m. tyrimas.

⁵⁰⁴ *Sapiegų evangelija*, LMAVB RS F19-32, Dailės muziejaus P. Gudyno muziejinių vertybių restauravimo centras, 1984–1996 m.

⁵⁰⁵ *Hirmologionas*, LMAVB RS F41-79, LNM RC, 2007 m. tyrimas.

⁵⁰⁶ Minėtas *Sapiegų evangelijos* tyrimas.

⁵⁰⁷ Ten pat.

IV. KNYGOS ARCHITEKTONIKOS RAIDA

Knygos architektonikos raida atspindi visuomenėje vykusius procesus įvairiu (valstybės, regiono, tam tikros aplinkos, raštinės ar net vieno asmens) mastu ir įvairiais aspektais. Tai yra vienoje ar kitoje aplinkoje susiformavusios knygos architektonikos taisyklės, rašiusiųjų teiktas pirmumas vienam ar kitam teksto puošybos stiliui, liudija aplinkos, iš kurios kodeksas išėjo, ar galimo jo užsakovo ne tik estetinį skonį, aspiracijas, bet ir finansines galimybes. Drauge tai yra vienas iš to meto raštingosios visuomenės bendravimo kodų.

Knygos struktūra yra sudaryta iš įvairių elementų. Vieni jų atsirado konstruojant knygą (pvz., lankų signatūros), kiti – apmąstant knygos turinį (pvz., rubrikos, kolontitulai, inicialai ir pan.). Jų išpildymo ir kaitos analizė geriausiai atspindi knygos kultūros recepciją LDK.

1. KNYGOS PAVIDALO KAITA

Aptariamuoju laikotarpiu fizinis knygos pavidalas turėjo atitikti aplinkos, kurioje ji funkcionavo, poreikius ir galimybes. Tuo pačiu metu knygos vaizdas priklausė ne tik nuo ją kūrusių meistrų įgūdžių, išmanumo ir galimybių, bet ir jos pagaminimui skirtų lėšų bei medžiagų. Labai daug įtakos turėjo vyravusios knygos kūrimo tradicijos.

1.1. Knygos formatas ir blokas

Rankraštinės knygos formatas priklausė nuo dviejų veiksnių: nuo turėto pergamento/popieriaus lapų dydžio ir nuo knygos paskirties. Analizuotuose šaltiniuose formatas kartais nusakomas mažybine žodžio forma: *книжка, книжица*, tačiau dažniausiai įvardijamas frazėmis: *in folio; maiores; minore; в десть; в столи; великое паперы; в полдесть; в четверку*. Tai atitiktų dabartinių senųjų knygų skirstymą į 1⁰(2⁰), 4⁰ ir 8⁰ formatus. Tyrimo metu pastebėta, kad realūs kodeksų išmatavimai labai svyruoja ir priklauso nuo to, kiek kartų prieš įrišant blokas buvo apipjaunamas, tačiau visais atvejais išlikdavo pirminis kodekso gamintojų numatytas dydis.

Knygos formatas aptariamuoju laikotarpiu kito. Jį lėmė kodekso paskirtis, o vėliau – ir naudojimo patogumas. Išlikusios knygos leido nustatyti pagrindines forma-

tų kaitos tendencijas. Knygų, parašytų kirilika, ir knygų, parašytų lotyniškais rašmenimis, formatų kaitos tendencijos skyrėsi. Jei tarp kodeksų, rašytų kirilika, nuo XIV a. pradžios daugiausia išliko 1⁰(2⁰) formato knygų, skirtų tiek liturgijai, tiek skaitiniams, tai lotynų kalba ypač didelio formato išliko tik antifonalai ir gradualai. Mažesniojo – 4⁰, 8⁰ – formato kodeksų kirilika sparčiai gausėja tik nuo XV a. pabaišos. Tai dažniausiai knygos, skirtos skaitiniams: metraščiai, istorijos, asketiniai ir polemniai rinkiniai. Tarp jų pasitaiko pavieniai tetraevangelijų, apaštalų, triodžių egzemplioriai. Tuo tarpu tarp 4⁰–8⁰ formato knygų, rašytų lotynų rašmenimis, jau nuo XIV a. sutinkamos tiek Biblijos, psalmynai, tiek asmeniniai maldynai. Tam įtakos, matyt, turėjo ir misionieriška katalikų vienuolynų veikla.

Lankai (sąsiuviniai) yra pagrindinė knygos bloko sudedamoji dalis. Jos įvardijimas senuosiuose šaltiniuose – *memramu*, *memрямu* – išliko iki šių dienų. Lanekų sudarymo ir žymėjimo analizė leidžia pastebėti kodeksų bloko formavimo įvairovę, kuri kartu atspindi ir tai, ar knyga sudarantis asmuo suvokia ją kaip vientisos struktūros objektą (nors patį kodeksą gali sudaryti skirtingi kūriniai).

Šiai analizei pasitelkiamos tik *de visu* tirtos knygos, nes spausdintuose kataloguose šis knygos struktūros elementas dažniausiai neaprašomas, kartais vos pažymimas, nurodžius, kiek lapų sudaro kodekso lanką. Analizuojant išlikusias knygas buvo susidurta su dviem problemomis. Pirma, ne visada galima nustatyti buvusią lanko struktūrą, nes sąsiuvinius, suirusius dėl dažno naudojimo ar saugojimo sąlygų, įvairiu metu buvo bandoma restauruoti, suklijuojant išlikusius senus lapus ar įklijuojant visiškai naujus. Antra, analizuojant bloko formavimo būdus ne visada buvo galima pastebėti lankų žymėjimą: vienk kraštai naujai įrišant buvo stipriai apipjaustyti, kitų, nuskaitytų, buvo sutvirtinti popieriumi, tad lankų žymėjimo nebematyti arba likę tik pavienės signatūros ar jų elementai. Šiame tyrime neanalizuojamos atskirų skriptoriumų ar rašovų ypatybės sudarant ir žymint lankus, nes tai yra atskiro specialaus tyrimo objektas.

XIV a. kodeksuose ar likusiuose jų fragmentuose signatūros yra nupjautos arba yra likę tik pavienių jų žymių. Tačiau galima manyti, kad lankų sudarymas ir žymėjimas buvo tokie patys, kaip ir likusiose XIV–XV a. sandūrai priskiriamose pergamentinėse knygose. Pavyzdžiui, *Romos paterike*⁵⁰⁸ visus lankus sudarė 8 lapai, o *Mstyžiaus Evangelijoje*⁵⁰⁹ lankų sudėtis svyruoja nuo 4 iki 10 lapų: pavyzdžiui, šešioliktą sąsiuvinį sudaro 9 lapai, nes juo baigiasi naujųjų bažnytinių metų skaitiniai, o paskutinį, baigiamąjį lanką sudaro 6 lapai. Tokia lapų skaičiaus įvairovė ankstyviausiu laikotarpiu leidžia manyti, kad sudarydami sąsiuvinius rašovai galvojo apie juose

⁵⁰⁸ LMAVB RS F19-3.

⁵⁰⁹ LMAVB RS F19-2.

talpinamo teksto dydį, stengėsi kuo tiksliau nurašyti vieną egzempliorių nuo kito. Ėmus knygas rašyti popieriuje, dažniausiai panaudojami 8 lapų lankai, tačiau kartais į blokus buvo įterpiami mažesni ar didesni pavieniai sąsiuviniai. Tik XVI a. vidurio knygos dažniau pasitaiko 10–12 lapų sąsiuviniai. Sudėjus pergamentą/popierių lankais ir parašius tekstą, pačiame apatinės paraštės krašte preliminariai buvo pažymima, kuriame lape reikia pažymėti lanką, manant, kad po to ši žyma bus nupjauta. Perrašius tekstą ir sudėjus į bloką, sąsiuviniai buvo žymimi signatūromis paeiliui. Nuo pat XIV–XV a. sandūros signatūros žymėtos dviem būdais: lanko pradžioje ir pabaigoje; arba tik lanko pabaigoje. Kartais pats rašovas tame pat kodekse lankus galėjo žymėti nevienodai: vienus tvarkingai rašė pradžioje ir pabaigoje, o kitus – tik pradžioje arba pabaigoje. Tačiau šiuo atveju visada paraštėje išlikdavo ta pati žymėjimo vieta.

Nors dauguma knygų yra perrištos, dažnai net nebeturi pirmųjų lapų, tačiau galima teigti, kad pirmo lanko pradžia buvo žymima skirtingai: kartais signatūra parašyta pirmame lanko lape, kartais – pirmame teksto puslapyje (dažniausiai jie nesutapdavo). Visada buvo pažymima pirmo lanko pabaiga ir paskutinio lanko pradžia. Tačiau analizuotuose egzemplioriuose niekur neliko šio sąsiuvinio pabaigos ženklo, nors kai kuriuose egzemplioriuose ir išliko nedefektuotas sąsiuvinis. Visose nagrinėtose knygos lankų signatūros būdavo rašomos keliose lapo apatinės paraštės vietose: centre, vos žemiau išorinio teksto lauko kampo, arba apatinės paraštės dešiniajame išoriniame kampe. Tačiau jei tekstas buvo rašomas dviem skiltimis, dažniausiai signatūrą įrašydavo apatinės paraštės centre po tekstu (t. y. tarp skilčių).

Lankai buvo žymimi kirilinėmis raidėmis (tik vienoje knygoje lanko pradžia pažymėta žodžiu *четверт*), dažniausiai tuo pačiu rašalu kaip ir pagrindinis tekstas. Kartais signatūras parašydavo raudona spalva arba signatūrą sudarančius du skaičius rašė skirtingai: rudu rašalu ir raudona spalva⁵¹⁰. Nuo XVI a. pradžios signatūras imta puošti dekoratyviniais elementais. Dažniausiai tai pora vertikalių brūkšnelių ir vertikaliai žemyn brauktas brūkšnys, arba raudona spalva nubrėžiamas puslankis po signatūra. Kartais rašovai paversdavo signatūras puošniu puslapio elementu. Jos papuošiamos susukta spirale su taškeliais (7 paveikslas), iš kablelių ir taškelių suformuota žvaigždute-snaige (8 paveikslas), o kartais tiesiog įkomponuojamos į inicialinės raidės puošmenas.

Vieną kodeksą galėjo sudaryti gana didelis lankų skaičius. Štai XVI a. pradžios *Izmaragdą*⁵¹¹ sudaro net 76 sąsiuviniai po 10 lapų, sužymėti nuosekliai vienas po kito. Tačiau jei vieną didelės apimties kodeksą perrašinėjo keli rašovai, lankus žymėti jie

⁵¹⁰ *Volkovysko evangelija*, LMAVB RS F19-28.

⁵¹¹ LMAVB RS F19-240.

galėjo skirtingai (pvz., pirmasis rašė signatūras, antrasis – ne⁵¹²). Signatūros padeda nustatyti, kaip ir iš ko buvo formuojami kodekso blokai, kaip nuo XV a. pradžios buvo sudaromi konvoliutai. Dažniausiai kiekvienas jų sudarantis atskirai parašytas kūrinys turi ir savą lankų numeravimą, tad į kodeksą jie buvo tik mechaniškai sudedami. Įdomu tai, kad XVI a. antrojoje pusėje tokį pat principą taikė rašant *Pere-sopnicos evangeliją*, kur kiekviena Evangelija pradedama nauja signatūra⁵¹³, nors tai vientisas pagal užsakymą sukurtas kodeksas. Galima manyti, kad taip buvo norima pažymėti knygos tekstų senumą. Kitu pavyzdžiu galime laikyti tekstų rinkinį⁵¹⁴, kuris buvo suformuotas iš trijų atskirai, tačiau panašiu laiku perrašytų kūrinių: 11 pirmųjų knygos lankų žymimi pradžioje ir pabaigoje apatinės paraštės centre, nuo 12 lanko prasideda dvigubas numeravimas – įterpiamas antrasis kūrinys su savomis signatūromis lanko pabaigoje, tačiau išoriniuose kampuose pratęsimas ištinis numeravimas. Pasibaigus 24 lankams, pridedamas dar vienas naujas kūrinys, parašytas ant kitos rūšies popieriaus, tačiau lankų žymėjimas pratęstas (su kelių lankų spraga). Tad galima teigti, kad knygos lankai buvo žymimi ne tik parašius atskirą kūrinį, tačiau ir jungiant juos į vieną kodeksą. Konvoliuto dalimi, matyt, turėjo tapti ir XVI a. pradžios *Romos pateriko* nuorašas⁵¹⁵. Jo pirmasis lankas pažymėtas 28 signatūra ir numeravimas tęsimas tolyn iki paskutinio 41 lanko, o kodekso pradžioje ir pabaigoje palikta nemažai tuščių lapų. Tačiau vėliau kodeksas įrištas atskirai.

Sąsiuvinį signatūros liudija, kad atskiri kūriniai buvo ne tik jungiami, tačiau ir dalijami, skaidomi į mažesnės apimties kodeksus. Pavyzdžiui, *Oktoiche* 5–8 tonui⁵¹⁶ lankai sunumeruoti nuo 1 iki 35 apatinės paraštės centre, tačiau išoriniuose lapų kampuose lanko pradžioje yra dar vienas žymėjimas: pavyzdžiui, lape 27r pažymėta 24 signatūra, o lape 96r – 38. Toks dvigubas lankų žymėjimas leidžia manyti, kad ši knyga yra dalis pilno *Oktoicho* komplekto, kuris buvo suskaidytas įrišant.

Daugelio tirtų knygų blokai nudažyti raudona, žalia spalva ar melanžu, retkarčiais – auksuoti⁵¹⁷. Tačiau kada tai buvo atlikta, lieka atviras klausimas.

Tad knygų bloko dydžio kaita, sąsiuvinį žymėjimo tvarka paaiškina ne tik kodeksų paskirtį, bet ir dažnos knygų vidinių elementų sudėtį.

⁵¹² *Giedamoji minėja birželiui*, LMAVB RS F19-169.

⁵¹³ *Пересопнице евангелие...*, c. 76.

⁵¹⁴ *Abėcėlinis ir Jeruzalės paterikai. Šv. Efrema Siro pamokslai*, LMAVB RS F19-85.

⁵¹⁵ LMAVB RS F19-58.

⁵¹⁶ LMAVB RS F19-179.

⁵¹⁷ Liko vienas egzempliorius, kurio blokas buvo auksuotas. Tai vadinamoji *Urusovo evengelija*, XVI a. vid.-antroji pusė, LMAVB RS F19-29.

1.2. Įrišimai

Knygos įrišimas atliko kelias funkcijas. Jis sutvirtindavo knygos bloką ir saugojo jį nuo sužalojimo. Gausėjant egzempliorių skaičiui ir siekiant nurodyti jų priklausomybę, nuo XVI a. pirmo ketvirčio knygos viršelyje imta spausti superekslibrisai, nurodantys kodeksų savininkus, įrišėjus; spaudų ornamentuose įpintos datos nusakė įrišimo datas. Ima formuotis informacinė įrišimo funkcija.

E. Laucevičius studijoje, skirtoje knygų įrišimams, išsamiai aptarė knygrišystės istoriją LDK, įrišimo techniką, puošybos elementus ir raidą pasiremdamas tiek užsienio mokslininkų duomenimis, tiek likusiais knygų įrišimais jo aplankytose Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos bibliotekose. Olena Galčenko detalai aptarė Ukrainoje funkcionavusių LDK knygų įrišimų technologinius procesus, naudotus įrankius⁵¹⁸. Tačiau tyrėjai nedarė skirties tarp rankraštinų ir spausdintų knygų. Šiame tyrime svarbu tai, kad, E. Laucevičiaus nuomone, Vilnius buvo knygrišių centras, o vilniškiai meistras įrišdavo ir parduodavo knygas visoje valstybėje. Pagrindiniai jų užsakovai buvo Katedros kapitula, bernardinų vienuolynas ir stačiatikių metropolitas⁵¹⁹. E. Laucevičius pirmasis atributavo pastarajam dirbusį knygrišį pagal knygos parašymo vietą ir naudotus įspaudus. Tad šioje tyrimo dalyje bus sutelktas dėmesys į išlikusius negausius originalius rankraštinų knygų įrišimus. Jų suskaičiuota apie 20 vienetų, chronologinės ribos – XV a. pabaiga–XVI a. antroji pusė. Tačiau šio laikotarpio įrišimų ir jų detalių, panaudotų perrišant kodeksus, gali būti ir kur kas daugiau. Aptariant įrišimų apkaustus ir segtuvus, pasitelkta nauja archeologinė medžiaga. Tyrime laikomasi E. Laucevičiaus sudarytos analizės schemas.

Tyrėjas visus įrišimus skirstė į paprastus, skirtus kasdien skaitomoms knygoms, bei tuos, kuriuos puošė auksakaliai (jie prisidėdavo paauksuodami tiek metalo detales, tiek įspaudus). Galima teigti, kad visi išlikusieji ir *de visu* nagrinėti įrišimai laikytini paprastais, kasdieniais, o puošnūs tėra tik keli kodeksų įrišimai su ekslibrisais ir brangiųjų metalų apkaustais.

Knygai apsaugoti, sutvirtinti buvo naudojami kieti viršeliai. Vakarų Europoje XV a. pabaigoje jau buvo naudojami ir minkšti viršeliai, tačiau tarp LDK knygų tokių neaptikta net ir XVI a. trečiajame ketvirtyje. Meistrai stengėsi gaminti kietus viršelius iš vientisos medžio lentos, bet pasitaikydavo ir sujungtų (sukabintų siūlais arba klijuotų iš 2 gabalų). Kai kurių kodeksų viršeliai labai stori, 1–1,5 cm pločio, nepriklausomai nuo knygos bloko storio. Viršelių išilginiai kraštai būdavo kelių rūšių: lygūs, lygūs su išilginiu įdubimu ir nupjauti įstrižu kampu. Nudilęs odinis įrišimas leido pamatyti, kaip buvo išgaunami pastarieji kraštai: lygūs šonai apkalti mediniais

⁵¹⁸ ГАЛЬЧЕНКО, О. *Оправа східнослов'янських...*, 375 с.

⁵¹⁹ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 38.

vienukiais įstrižu kampu išdrožtomis medžio juostelėmis⁵²⁰. Išlikę originalūs įrišimai būdavo bebriauniai, t. y. viršelis tolygus bloko dydžiu.

LDK rankraštinės knygos buvo įrištos aptraukus kietus viršelius oda arba tekstile, dažniausiai aksomu. Tiek viršeliai, tiek nugarėlė buvo aptraukiami ta pačia medžiaga, o jos kampai užklijuojami viršelio vidinėje pusėje. Analizuotose *de visu* knygos buvo įrištos į oda aptrauktus viršelius, tekstilinių liko tik pavieniai gabalėliai po naujai aptraukta oda arba po apkaustais. Šį reiškinį galima paaiškinti mažesniu tekstilinių viršelių patvarumu ir greitesniu nusidėvėjimu: *мое евангелие старое [...] оправивши знову оксамитом и серебром [...]*. Tačiau jų būta nemažai, nes likusiuose to meto knygų sąrašuose ar turto inventoriuose jie minimi dažnai kartu su brangiųjų metalų apsaugos detalėmis: *axamento flaveo et argento deaurato reformatum; axamento rubeo reformatum; argento reformati; sine argento; серебром оковано позлотито; серебром оправити; новоокованное серебром с позолотою со всихъ сторон* ir pan. Dažniausiai tai buvo prabangios liturginės knygos, gamintos pagal užsakymą.

To meto kodeksuose nugarėlė buvo klijuojama tiesiai prie bloko, ji buvo puošta tik iškilimais, kurie susiformuodavo nuo ryšių, jungiančių lankus. Retais atvejais nugarėlės su sutvirtintomis ryšių juostelėmis buvo kiek didesnės už visą įrišimą.

Išlikę neperrišti egzemplioriai liudija, kad XV a. pabaigoje–XVI a. antrojoje pusėje rankraštinių knygų vidinės viršelių pusės nebuvo klijuojamos popieriumi, o priešlapius atstojo specialiai palikti 2–3 tušti pirmo lanko lapai (pvz., *Aiškinamoji palėja*⁵²¹). Tačiau šiuos likusius lapus vėliau panaudodavo naujai įrišant, t. y. priklijuodavo prie viršelių. Tai patvirtina *Giedamosios minėjos sausio mėnesiui*⁵²² pavyzdys: jos viršelis paklijuotas lapu, kurio išoriniame kampe matyti lanką žyminti signatūra.

Siekdami apsaugoti knygas nuo sužalojimų, o kartu ir jas papuošti, meistrai kodeksų įrišimus apvilkdavo metaliniais elementais: gumburais viršelių centruose, kampainiais/gumburais viršelių kampuose; knygas užsegdavo iš odos ir metalo gaminamais segtuvais. Šiuos elementus turėjo beveik visos knygos, o tai liudija jei ne patys apkaustai, tai likusios jų žymės įrišimų odoje.

Pasak E. Laucevičiaus⁵²³, seniausiais laikais metalinės knygos dalys buvo liejamos. Tokių išlikusių pavyzdžių turime ant Vilniaus bernardinų giesmynų įrišimų (9–10 paveikslai)⁵²⁴. Jau nuo XV a. apsaugos detalės buvo spaudžiamos iš varinės

⁵²⁰ LMAVB RS F19-56.

⁵²¹ LMAVB RS F19-83.

⁵²² LMAVB RS F19-151.

⁵²³ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 29.

⁵²⁴ Dar keli panašūs vienetai rasti bernardinų vienuolyno teritorijoje archeologinių kasinėjimų metu 1994 m. Šiuo metu saugomi LNM.

skardos arba vario lydinio su cinko, alavo ir švino priemaišomis⁵²⁵. Dažniausiai tai buvo netaisyklingos rombo formos detalės, išraižytos (iškaltos) augaliniais motyvais, su tuščiavidurėmis erdvėmis, su sferos, gėlės pumpuro, širdelės ar dobilo lapo formos gumburu viduje. Evangelijų kampainius puošė raižyti Šv. Evangelistų, Bažnyčios Tėvų atvaizdai (*a по середине бляшка и з образом Иоана Богослова*). Detales pritvirtindavo mažomis vario vinutėmis.

Knygas susegdavo dviem segtuvais (tik pavieniais atvejais buvo vienas arba trys segtuvai). Dažniausiai naudoti odiniai dirželiai su metalo kabliuku ar kilpele. Vienas jų galas keliais būdais buvo tvirtinamas prie apatinio viršelio: pavyzdžiui, metaline plokštele prispausdavo odą ir viską sutvirtindavo vinutėmis; odinis platesnis dirželis buvo įleidžiamas po įrišimo oda, įdedamas į viršelio paviršiuje specialiai parengtą įdubimą ir po to per įrišimo odą prikalamas vinutėmis. Viršutiniame viršelyje buvo pritvirtinama plokščia kilpa, ant kurios buvo užsegamas dirželis (arba ant kietviršio šone įskobtame įdubime pritvirtintos segtuvo vinutės). Kitas, rečiau išlikęs variantas, – tai siauri metaliniai dirželiai, kurie prie apatinio viršelio buvo jungiami šarnyru. Tokius segtuvus ypač mėgo vokiečių knygrišiai, o tarp archeologinių radinių Vilniuje rastas ne vienas toks artefaktas. Segtuvo metalinis dirželis dažnai būdavo puošiamas gale įstrižų linijų įspaudais, geometriniiais ornamentais. Vėlyvaisiais Viduramžiais mėgta segtuvo kilpas puošti žmogaus galva ar figūrėle. Rasti segtuvų fragmentai liudija, kad taip puoštos knygos funkcionavo ir Vilniuje. Labai didelių kodeksų užsegamosios kilpos buvo tvirtinamos vos ne viršutinio viršelio centre, kad odinis diržas stipriai apjuostų įrišimą. Knygrišys jau žinojo, kur dės kaustymo detales, tad toje vietoje kartais nebespausdavo jokių įspaudų.

Didžioji dalis išlikusių ir archeologinių kasinėjimų metu rastų apkaustų bei segtuvų labai panašūs, tačiau ne tapatūs. Didelė archeologinių radinių formų ir puošybos įvairovė patvirtina, kad nemaža dalis rūmuose saugotų knygų galėjo atkelti iš užsienio. Manoma, kad knygrišiai dažnai pirkdavo iš pirklių metalinius segtuvus ir apkaustus, pagamintus pagal vieną šabloną. Tačiau puošnius apkaustus užsakydavo ir auksakaliams pagaminti. Šaltiniuose šios detalės aprašomos frazėmis: *пукли серебрянные, позолочиванные; Евангелъе кованое; серебром окована; с позолотою; окованая позлотитыми пуклями*. Toks puošnus išliko tik jau minėto A. Goštauto *Maldyno* įrišimas (apie 1528 m.): jo viršeliai apraukti raudonu aksomu, puošti auksakalio darbo paaukuotomis sidabro plokštelėmis, kuriose iškaltos scenos iš Biblijos. Du ornamentiniai renesansiniai segtuvai pagaminti iš to paties metalo. Tokių puošnių apkaustų kainos nurodomos XVI a. vidurio šaltiniuose. 1557 m. Supraslio vienuolyno turto inventoriuje S. Kimbaras pažymi, kad atidavė Vilniaus

⁵²⁵ Lietuvos nacionalinio muziejaus LDK Valdovų rūmai, restauratorių tyrimų duomenys.

auksakaliui apkaustyti Chodkevičiaus dovanotą Evangeliją: *a вышло на оправу его серебра 3 гривны и 24 золотники, а на позолоту 5 золотых [...]*, o visas darbas, kartu su naudotomis medžiagomis, vienuolynui kainavo 15 lietuviškų kapų ir 16 grašių⁵²⁶. E. Laucevičius nurodo šaltiniuose užfiksuotą kiek vėlesnių tokių sidabruotų papuošimų bei segtuvų kainą: 1569 m. Vilniaus kapitula už užsakytus segtuvus mišiolui auksakaliui sumokėjo 6 lietuviškas kapas⁵²⁷.

Tiek išlikę pavyzdžiai, tiek šaltiniai liudija, kad apkaustams naudodavo ir jau nudėvėtų įrišimų detales. Kai kurias tiesiog pritaikydavo reikalingam įrišimui, o kitas lydė ir darė naujus apkaustus: *Требник [...] новый оксамитом черным покрит, пукли; и з полудесного Требника старого собравши серебряные на его изложены [...]*.

Dar vienas svarbus įrišimo elementas – tai odinių viršelių puošyba įspaudais. Likusiems XV a. pabaigos–XVI a. pradžios įrišimams būdingas dekoru stilius, kurį E. Laucevičius pavadino gotikiniu. Pagrindinis jo motyvas toks: rėžtuko pagalba visame viršelyje arba jo veidrodyje buvo brėžiamos dvigubos linijos, kurios plotą dalijo į rombus arba stačiakampius. Susikirtimų vietos dažnai buvo puošiamos ratukų ar gėlių įspaudais. Suformuoti rombų plotai buvo puošiami pavieniais apvaliais, rombo, keturkampės ar širdelės formos įspaudais. Jų viduje būdavo pavaizduoti fantastiniai gyvūnai, ereliai, rozetės arba įvairių formų gėlės, jų pumpurai. Viršelių kraštai dažniausiai puošiami ornamentais, sukomponuotais iš pavienių įspaudų, arba įspaustų rulete. Retai kada abu viršeliai būdavo dekoruoti vienodai. E. Karskis tokius įrišimus vadina bizantiniais⁵²⁸, tačiau E. Laucevičiaus tyrime tokie pat motyvai, dalinimas rombais, sutinkami ir iš Vakarų Europos atvežtuose įrišimuose. Šie geometriniai ir augaliniai motyvai vyravo iki XVI a. antrosios pusės. Renesansiniams E. Laucevičius priskiria įrišimus, puoštus paaukuotais įspaudais su arabeskų ir kaspinėlių ornamentais. LDK jie aptinkami XVI a. 1-o ketvirčio įrišimuose, o suklestėjo XVI a. viduryje. Nuo XVI a. 2-o ketvirčio viršelius imta puošti istoriniais-pasakojamaisiais motyvais (Antikos, biblijinėmis, o vėliau – ir reformatų temomis). Tokių įrišimų pavyzdžiu galima laikyti puošnius *Urusovo evangelijos*⁵²⁹ viršelius, puoštus arabeskos formos siužetiniais įspaudais. Juose pavaizduoti Švč. Mergelė Marija su Kūdikiu, Evangelistai, Nukryžiuavimo scena ir kt. Viršutinio viršelio įspaudai paaukuoti, o apatinio – sidabruoti. Liko pavieniai viršeliai su įrėžtu kodekso pavadinimu (*ПАЛИЯ*)⁵³⁰, įrišimo (?) data – 1537⁵³¹.

⁵²⁶ *Супрасльскій Благовещенскій монастырь...*, c. 52–61.

⁵²⁷ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 36.

⁵²⁸ КАРСКИЙ, Е. *Славянская кирилловская...*, c. 114–117.

⁵²⁹ LMAVB RS F19-29, XVI a. II pusė.

⁵³⁰ *Aiškinamoji palėja*, LMAVB RS F19-83.

⁵³¹ *Giedamoji minėja sausio mėnesiui*, LMAVB RS F19-151.

Nuo XVI a. pradžios jau žinomi ir superekslibrisais pažymėti įrišimai, priklausę tiek valdovų, tiek didikų (Goštautų, Radvilų, Sapiegų, Sluckių) šeimoms. E. Laucevičiaus teigimu, pirmoji plokštelė su superekslibrisu – Vyties herbu ir išraižyta data 1518 – buvo pagaminta minimais metais Žygimanto Senojo bibliotekos knygoms⁵³², o XVI a. 6-tajame dešimtmetyje jau bent trys auksakaliai gamino superekslibrisų spaudus⁵³³. Knygos nuosavybės ženklams, matyt, galima priskirti ir Vilniaus pilių teritorijoje archeologų rastus odinį viršelį ir segtuvo metalinę detalę su išpaustomis raidėmis BARBARA.

Vienodi išpaudai, apkaustai taip pat sudaro galimybę nustatyti, kam dirbo knygrišiai, kaip įrištos knygos migravo valstybėje. Šiuo metu žinome tik vieną asmenį, kuris gamino spaudus LDK teritorijoje. E. Laucevičius nurodo, kad Vilniaus pinigų kalykloje nuo 1535 m. dirbo mincmeisteris M. Šilingas, kurio asmeniniu ženklu laikytas trilapis⁵³⁴. Toks ženklas (kartu su kryželiais) panaudotas superekslibrise su Vyties herbu ir užrašu kaip punktuacijos ženklas. Tai leido priskirti tam pačiam įrišimui naudotus spaudus (ruletę, raidžių spaudus) M. Šilingo dirbtuvei. Tuos pačius spaudus knygrišys panaudojo puošiant tris (išlikusias) knygas: viena priklausė Vilniaus bernardinų vienuolynui⁵³⁵, o kitos dvi – kunigaikščiams Sluckiams priklausiusios *Minėjos*⁵³⁶, kurias E. Laucevičius buvo priskyręs didžiojo kunigaikščio bibliotekai. Tenka sutikti, kad visi trys įrišimai galėjo būti atlikti vieno knygrišio. Tokiu atveju, šis meistras dirbo tiek katalikams, tiek stačiatikiams.

Dar bent po vieną knygrišį dirbo Vilniaus kapitulai⁵³⁷ bei stačiatikių metropolitui. E. Laucevičius pastarojo knygrišiui priskyrė apie 20 įrišimų, saugomų šiuo metu Vilniuje ir dar 3 egzempliorius, anksčiau saugotus Polocke, o dabar – Lenkijos bibliotekose⁵³⁸ ir žinomus tik iš spausdintų katalogų. Pasak mokslininko, juos įrišant nuo XVI a. pradžios iki amžiaus vidurio panaudoti vienodi išpaudai. Kitos rankraštinių knygų tyrėjos Larisos Ščavinskajos nuomone, Supraslyje saugotos knygos buvo įrištos vienuolyne⁵³⁹. Palyginus visus LMAVB rankraštyne saugomus XV a. pabaigos–XVI a. pirmosios pusės knygų įrišimus ir knygų gyvavimo istoriją, galima teigti, kad abu autoriai su tam tikromis išlygomis buvo teisūs.

Šiam teiginiui pagrįsti pasitelksime kelis pavyzdžius. Vienodais pavieniais išpaudais (tai – lelijos žiedeliai, gėlytės, dekoratyviniai varpeliai, pynučių ornamentas),

⁵³² LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 111.

⁵³³ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 62.

⁵³⁴ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 112.

⁵³⁵ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 59, 203 ir 574 pav.

⁵³⁶ LMAVB RS F19-151 ir F19-157.

⁵³⁷ Išliko įrišta *Vilniaus kapitulos privilegijų nuorašų knyga*, LMAVB RS F43-202.

⁵³⁸ LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 42, 74–87 pav.

⁵³⁹ ЩАВИНСКАЯ, Л. *Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX в.* Минск, 1998. 175 c.

kurie priklausė tam pačiam knygrišiui, papuošti šeši kodeksai: *Mozės Penkiaknygė*⁵⁴⁰, *Senajo Testamento knygų rinkinys*⁵⁴¹, *Romos paterikas*⁵⁴², du *Atsiskyrelių paterikai*⁵⁴³ ir konvoliutas *Kirilo Jeruzaliečio katechezė. Šv. Jono Auksaburnio gyvenimas*⁵⁴⁴. Pirmosios dvi knygos, perrašytos metropolito Juozapo Soltano aplinkoje, nebuvo pakartotinai perrištos ir puoštos vienodais apkaustais⁵⁴⁵, o tai ir leido atributuoti knygrišį. *Romos paterikas* (apie 1510 m.), manoma, buvo nurašytas nuo taip pat Supraslyje saugoto ankstesnio nuorašo⁵⁴⁶. Likusios trys knygos buvo perrašytos jau po J. Soltano mirties, 3–4 dešimtmečių sandūroje. Tai leidžia daryti išvadą, kad visą šį laikotarpį metropolijoje (ar jos užsakymu) dirbo vienas ar keli knygrišiai su tais pačiais įrankiais. Tai neprieštarauja E. Laucevičiaus teiginiui apie metropolijos knygrišį, kurio veiklos chronologinės ribos mokslininko tyrime apie įrišimus nebuvo nurodytos. Konvoliutas *Kirilo Jeruzaliečio katechezė. Šv. Jono Auksaburnio gyvenimas* nenustatytu metu pateko į Žirovičių vienuolyno biblioteką, kur, beje, buvo saugoma ir daugiau su metropolija susijusių knygų. Likusios 5 paminėtos knygos apytiksliai 4-to dešimtmečio pradžioje atsidūrė Supraslio vienuolyne, nes jos minimos S. Kimbaro sudarytame knygų kataloge tarp 1501–1531 m. archimandrito Jonos, o taip pat tarp 1532–1557 m. archimandrito S. Kimbaro sukauptų knygų⁵⁴⁷.

Su metropolija siejamas knygrišys galėjo įrišinėti knygas ir kitų dvasininkų užsakymu. Nors tiesioginių rašytinių liudijimų nėra, bet žinoma, kad dvi E. Laucevičiaus šiam amatininkui priskirtas ir Polocke saugotas knygas Šv. Sofijos soborui padovanojo šventikas Aleksijus. Šis faktas leidžia manyti, kad dvasininkas knygas įsigijo (ar bent jau jas įrišo) taip pat Vilniuje.

Tačiau ir pačiame Supraslyje, kaip teigė L. Ščavinskaja⁵⁴⁸, buvo perrišamos knygos, tik ne visos. Vienuolyne atliktais įrišimais laikytume kodeksus *Šv. Bazilijaus Didžiojo pamokslai apie pasninkavimą*⁵⁴⁹ ir seniausią išlikusį *Romos pateriką*⁵⁵⁰. Rusijos

⁵⁴⁰ LMAVB RS F19-51.

⁵⁴¹ LMAVB RS F19-52.

⁵⁴² LMAVB RS F19-58.

⁵⁴³ LMAVB RS F19-87 ir F19-88.

⁵⁴⁴ LMAVB RS F19-70.

⁵⁴⁵ Tokiais pat apkaustais puoštas ir *Aiškinamasis psalmynas*, RNB RS F I.738. Jis priskiriamas metropolijos skriptoriumui. N. Morozovos ir S. Temčino nuomone, buvo saugomas Supraslyje. Žr.: ТЕМЧИН, С. Рукописи Кимбаровского..., p. 173-185.

⁵⁴⁶ LMAVB RS F19-3.

⁵⁴⁷ Šis skirstymas ir knygų sąrašo rekonstrukcija pateikta S. Temčino ir N. Morozovos straipsniuose: МОРОЗОВА, Н.; и ТЕМЧИН, С. Древнейшие рукописи..., p. 117-140; ТЕМЧИН, С. Рукописи Кимбаровского..., p. 173-185.

⁵⁴⁸ ШЧАВИНСКАЯ, Л. Литературная культура..., с. 24-38.

⁵⁴⁹ LMAVB RS F19-53.

⁵⁵⁰ LMAVB RS F19-3.

knygotyryninkai teigė, kad pastarosios knygos įrišimas (viršeliai ir oda) greičiausiai atkeliavo iš Balkanų⁵⁵¹ ir yra pirmapradis. Tačiau įrišimo oda ir ją puošiantys įspaudai sutampa su *Šv. Bazilijaus Didžiojo pamokslų* kodeksu, perrašytu XVI a. trečiajame ketvirtyje, ir kuris buvo perrištas ne kartą: tai liudija raudono aksomo likučiai ant nugarėlės. Tad klausimas, kada ir kurios knygos buvo perrišamos Supraslyje, dar laukia išsamesnio tyrimo.

Atskirų knygrišių paslaugomis naudojosi ne tik valdovai ir bažnytinės institucijos, bet ir turtingos didikų, bajorų šeimos. Manoma, kad vieno knygrišio dirbtuvei priklausė A. Goštauto knygos (tiek rankraštinės, tiek spausdintos), puoštos LDK ir Lenkijos, šeimos herbais, šventųjų atvaizdais. Viena iš šių knygų – *I Lietuvos Statuto nuorašas*⁵⁵².

Išanalizavus visus išlikusių XV a. pabaigos–XVI a. pirmos pusės rankraštinių knygų įrišimus galima teigti, kad LDK funkcionavo vietoje gaminti knygų įrišimai. Iš Vakarų Europos vis labiau skverbiantis spausdintoms knygoms, vietinių viršelių puošybos elementai, jų stilistika, vis labiau panašėjo į to meto vakarietiškus įrišimus. Knygrišiai ir jų darbo užsakovai jau tuo metu siekė, kad į viršelio kompoziciją būtų sudėti elementai, susieti su knygos turiniu.

2. TURINIO IR VAIZDO VIENOVĖ

Knygos turinys, tipas, paskirtis lėmė ir jos loginę struktūrą bei apipavidalinimą. Europoje jau XIII a. buvo nusistovėjusi knygos apiforminimo tvarka: atsklanda atskiria teksto dalis, inicialas pradeda naują kūrinių dalį ar paragrafą, rubrika arba raudona eilutė išskiria, pažymi tam tikrą teksto vietą; nusistovėjo atsklandų, rubrikų, inicialų hierarchija, jos išraiška spalvomis, dydžiu, forma. Visi šie elementai buvo naudojami siekiant akcentuoti ir išskirti knygos turinio esmę.

Kaip jau minėta, aptariamuoju laikotarpiu *knygos* sąvoka LDK buvo taikoma ne visam fiziniam kodekso vienetui, tačiau atskiram kūriniiui, tad ir vidinių elementų gausa bei įvairovė priklausė nuo kodekso sudarytojo sumanymo. Jei buvo sudaromas konvoliutas viename fiziniame vienete, kartu galėjo funkcionuoti dvi ar net daugiau skirtingų loginių struktūrų, t. y. vidiniai knygos elementai buvo taikomi atskiram kūriniiui, o ne visam kodeksui. Toks rinkinys galėjo turėti kelis turinius, kelias prarames, skirtingų stilių puošybos elementus, o viską jungė vienas įrišimas.

Kai kurių vidinių elementų raidą aptarti buvo sudėtinga, nes amžiams slenkant nukentėję kodeksai dažnai nebeturėdavo pradžios ir pabaigos. Pagrindinius pratar-

⁵⁵¹ ТУРИЛОВ, А. Заметки о кириллических пергаменных рукописях..., с. 15.

⁵⁵² LAUCEVIČIUS, E. *XV–XVIII a. knygų įrišimai...*, p. 73, 311 pav.

mių, turinių ir kolofonų bruožus stengiasi aptarti pagal išlikusius pilnus egzempliorius. Šioje tyrimo dalyje aptariamas ir knygos lapų parengimas rašymui (liniavimas), ir raštas. Nors knygotyros teorijoje jie vidiniams knygos elementams nepriskiriami⁵⁵³, tačiau tyrimo metu paaiškėjo, kad jie logiškai labiau sietini su vidine knygos struktūra, turinio pateikimo vaizdu, nei su kodeksui gaminti skirtomis medžiagomis.

2.1. Teksto laukas

Sudarius lankus, skirtus knygos rašymui, lapus reikėjo rašymui parengti – suliniuoti. Tuo pat metu reikėjo numatyti ir būsimo teksto kompoziciją: teksto skilčių skaičių, teksto užimamą plotą ir paraščių plotį, palikti vietos atsklandai, rubrikai, inicialinei raidei.

XIV a. pergamentinių kodeksų lapų išorinėse paraštėse liko apvalios arba trikampės skylutės, žyminčios vietas, kur buvo įbestas punktorius (cirkulis) linijoms brėžti. Pastarosios buvo brėžiamos vienoje lapo pusėje švino arba alavo pieštuku, tad kirilika rašytuose LDK kodeksuose jos beveik nematomos (tik kai kurios jų pajuodavę nuo laiko). Rašalu buvo liniuojama tik labai ankstyvo (XIII a.) laikotarpio egzemplioriuose⁵⁵⁴ arba puošniuose XVI a. pradžios Žygimanto I ir A. Goštauto kodeksuose. Matyt, liniavimui rašalu galime priskirti ir raudonu rašalu subraižytas linijas natoms XV a. pabaigos giesmynuose. Ar buvo naudojamas specialus šablonas linijoms braižyti, kiek įrankiai dar galėjo būti naudojami šiems darbams, žinių šiuo metu nėra.

Rašymui parengtame teksto lauke liniavimas matomas pakankamai aiškiai, ypač parengtuose, tačiau neprirašytuose lapuose. Pagrindinė teksto ploto struktūra knygoje panaši. Dėl egzempliorių gausos ir žinių apie atskirų skriptoriumų ypatybes stokos teksto liniavimas detalai nenagrinėjamas, o tik iškeliamos pagrindinės ypatybės. Visose knygoje teksto laukas (tiek kur tekstas rašytas į dvi skiltis, tiek į vieną) – stačiakampis. Dažnai laukas turi dvigubas vertikalias ir horizontalias paraštės linijas, kurios buvo brėžiamos iki pat lapo kraštų. Vidinės linijos suformuodavo lauką tekstui rašyti, o išorinių dvigubų linijų vidinės erdvės buvo naudojamos pagalbinėms knygos struktūros elementams (nuorodoms, sutrumpintiems įvardijimams, numeravimui ir pan.) žymėti. XVI a. viduryje, kai knygas ėmė dažniau perrašinėti asmeniniam naudojimui, kiek atsainiau žiūrėta ir į teksto liniavimo darbus. Liniavo tik tuos lapus, kuriuose rengėsi rašyti tekstą, o kitus palikdavo švarius⁵⁵⁵; kartais rašė ir nesilaikydami teksto liniavimo, t. y. atstumai tarp eilučių galėjo svyruoti⁵⁵⁶.

⁵⁵³ Analizuojant spausdintas knygas šriftas priskiriamas gamybos medžiagoms.

⁵⁵⁴ *Evangelynas*, LMAVB RS F19-8.

⁵⁵⁵ *Apaštalas*, LMAVB RS F19-23.

⁵⁵⁶ *Apaštalas*, LMAVB RS F19-22.

Tekstas buvo išdėstomas viena arba dviem skiltimis. Visą XIV a. didžiojo formato liturginės knygos buvo rašomos dviem skiltimis. XV a. teksto išdėstymas įvairavo, o XVI a. dviem skiltimis rašė tik pavienes knygas, dažniausiai triodes. Jei tekstas buvo rašomas dviem skiltimis, jų plotis svyravo tarp 6–7 cm, tarpelis tarp jų buvo 1–1,5 cm. Dažnai antroji skiltis buvo 0,5 cm platesnė. Tyrimo metu nepastebėta, kad teksto bendro ploto išmatavimai priklausytų nuo skilčių skaičiaus.

Dar vienas svarbus komponentas, organizuojant puslapio tvarką – paraštės. Jų plotis priklausė ne tik nuo rašovo, numaćiusio teksto ir paraščių santykį, tačiau ir nuo knygrišio, kuris įrišimo metu knygos bloką dažnai apipjaustydavo. Kodeksą perrišant vis iš naujo, paraštės sumažėdavo neatpažįstamai, kartais net siekdavo teksto ribas. Daug daugiau informacijos mums teikia knygos, kurios išlaikė originalų įrišimą, t. y. buvo apipjaustytos tik kartą, kaip ir numatydavo knygos rašovas. Išanalizavus tokius egzempliorius, galima teigti, kad nuo XV a. pabaigos iki pat XVI a. vidurio nugarėlės paraštei buvo skiriama nuo 2 iki 3 cm, viršutinei paraštei – nuo 2 cm iki 4 cm, išorinei – nuo 4 iki 6,5 cm, apatinei – nuo 4 cm iki 7. Šie dydžiai bendri visų formatų knygoms, t. y. LDK buvo įprasta palikti labai plačias paraštes. Pastebėta, kad lapo *verso* pusės išorinė paraštė dažnai vos platesnė (iki 0,5 cm) už lapo *recto* pusės išorinę paraštę.

Seniausiuose pergamentiniuose XIV a.–XV a. pr. 1° formato kodeksuose eilučių braižoma mažiau, iki 20–24 (pvz., *Smolensko psalmyne*⁵⁵⁷ skiltį sudaro tik 15 eilučių). Nuo XV a. pradžios, išskyrus pavienius atvejus, imta rašyti taupiau: pusiau ustavu, mažesnio aukščio raidėmis ir gerokai gausinant eilučių skaičių. Jei knyga 1° formato, eilučių skaičius dažniausiai svyruoja apie 30; jei knyga 4° formato – eilučių puslapyje apie 20. Raidžių dydis abiem variantais labai panašus.

Rašto lauko kompozicija taip pat kartais nusako kodekso sudarymo procesą. Jei rašomas vientisas kūrinys (ar numatytas rinkinys), net ir pasikeitus rašovui, stengiamasi išlaikyti tą pačią puslapio tvarką (teksto ploto ir paraščių pločio santykį, eilučių skaičių ir plotį). Kodeksuose, sudarytuose iš skirtingu metu ir skirtingose vietose rašytų kūrinių, teksto laukas įvairuoja.

2.2. Raštas

Rankraštinių slaviškos knygos aptariamuoju laikotarpiu buvo rašomos ustavu, pusiau ustavu ir pintiniu raštu. Seniausi išlikę knygų egzemplioriai ir fragmentai (iki XIV–XV a. sandūros) rašyti liturginiu ustavu. Šis raštas labai statiškas, raidės statmenos, tiesios, taisyklingų linijų, kai kurios labai panašios į graikiško uncialo raides. Jų

⁵⁵⁷ RNB RS F.n. I.2.

forma panaši į vertikalių stačiakampį. Raidžių korpuso aukštis eilutės vidurio juostoje analizuotose knygose svyruoja nuo 3 iki 7 mm. Jos neturi jokių papildomų elementų (taškelių, brūkšnelių, prailginimų, užlenkimų). Raidės tarpusavyje nejungiamos, išdėstytos tolygiai, vienodu atstumu viena nuo kitos, santrumpų naudota labai mažai. Šio laikotarpio knygos parašytos labai kruopščiai, kaligrafiniu raštu. Tik pavieniais atvejais raštas nežymiai pakrypęs dešinėn, dažniausiai eilutės pabaigoje⁵⁵⁸.

Nuo XV a. pradžios knygas pradėjo rašyti pusiau ustavu. Šis raštas buvo ekspresyvesnis: raidės šiek tiek praradusios taisyklumą, jų linijos ne tokios tolygios, pats raštas taip pat nėra toks kruopštus. Raidės netenka buvusio statmenumo, jų korpuso aukštis eilutės vidurio juostoje svyruoja nuo 1,5 mm iki 4 mm. Tačiau statistiškai dažniausiai pasitaiko 3 mm aukščio raidės, nebekreipiant dėmesio į puslapio eilučių skaičių. Tarp raidžių paliekami didesni tarpai, daugėja santrumpų. Kartais raštas smulkus, dailus, kruopštus, kartais – netaisyklingas, nelygus. Jau XV a. viduryje į skaitymui skirtus rinkinius (metraščius, poleminius ir enciklopedinio pobūdžio kūrinius) ima skverbtis kanceliarinio rašto elementai; raštas nėra toks taisyklingas ir tvarkingas kaip liturgijai skirtose knygose. Jis pasviręs, ne visada laikomasi išorinės vertikaliosios paraštės linijos. Tačiau didesnė dalis knygų XV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje parašytos dailiai, tvarkingai. E. Karskio nuomone, šiuo laikotarpiu LDK vartotai kirilikai būdingas manieringumas (pvz., ištęsiant linijas aukštyn arba žemyn), puošnumas, užapvalinimo principas, prailginimų apdaila ir užbaigtumas⁵⁵⁹. Šie požymiai, jo nuomone, susiformavo dėl kirilikos sąlyčio su lotyniškuoju raštu, kai tas pats raštininkas gebėjo rašyti tiek kirilika, tiek lotynų rašmenimis.

Nuo XV a. pabaigos galima kalbėti apie rankraštinės knygos kaligrafijos ir spausdintų knygų šrifto sąveiką. Jei pirmosioms spausdintoms knygoms pavyzdžiu buvo paimtas pusiau ustavas, tai rankraštinėse knygose imta mėgdžioti spausdintus puošnius inicialus. Vėl stengtasi rašyti itin kaligrafiškai, puošniuose rankraštiniuose egzemplioriuose buvo tarytum grįžtama prie seniai naudoto ustavo. Tačiau neišvengta modernumo elementų: raidžių korpuso linijos labai plačios, o prailginimai, jungiamosios detalės nubrėžtos labai plonai. Tokio ustavo pavyzdžiais gali būti *Tetraevangelijos* iš Leščės⁵⁶⁰, *Valkavyško*⁵⁶¹ ir *Peresopnicos evangelija*.

Tam tikroms loginėms teksto vietoms pabrėžti rašovai naudojo ne tik raudoną spalvą, bet ir pintinį raštą. Jei ankstyviausiose knygose pastebimi tik šio rašto elementai – sulietos pavienės raidės, tai jau nuo XV a. vidurio didžiąją rubriką (arba jos pirmą eilutę) imta rašyti nesudėtingu pintiniu raštu. Vienos raidės aukštos, sie-

⁵⁵⁸ *Evangelynas*, LMAVB RS F19-8.

⁵⁵⁹ КАРСКИЙ, Е. *Славянская кирилловская...*, с. 175.

⁵⁶⁰ RMAB RS 11.8.1. Dar vadinama *Dobrochotovo evangelija*.

⁵⁶¹ LMAVB RS F19-28.

kia viršutinę eilutės liniją, plonos, parašytos vienodu atstumu, o kitos – gerokai žemesnės ir rašytos dvejopai: arba prišlietos prie parašytų raidžių (ir praradusios kai kuriuos savo elementus), arba parašytos tuščiose erdvėse tarp aukštųjų raidžių (išlaikiusios savo taisyklingą pavidalą). Puikiai, kruopščiai atliktas pintinis raštas buvo knygos dekoro dalis, savotiškas ornamentas. Dažniausiai pintinis raštas – tvarkingas. Tačiau jau nuo XV a. pabaigos jis knygoje labai skirtingas. Puošniuose kodeksuose šis raštas buvo ypač kaligrafiškas, skaitiniams skirtose knygoje – netvarkingas, bet kūrybiškas. Pirmu kaligrafišku pavyzdžiu galima laikyti rubriką *Sinodike*⁵⁶² (11 paveikslas). Kartais rašovai bandė improvizuoti ir rašyti pintiniu raštu su papildomais elementais (12–13 paveikslai), arba savaip padalyti rašymui turimą eilutės erdvę. Tokiu atveju rubrika tarsi padalijama į dvi dalis: pavyzdžiui, viena, kairė dalis, buvo parašoma didesnėmis raidėmis į vieną eilutę, o antroji, dešinė dalis – surašyta į dvi eilutes mažesnėmis raidėmis, tačiau šių dviejų eilučių aukštis buvo lygus pirmosios dalies vienai eilutei ir pan.

LDK rašytų knygų lotynų kalba raštas taip pat kito. Tačiau išlikęs labai mažas identifiukuotų knygų skaičius leidžia tik paminėti jų rašto tipus: nuo XV a. vidurio iki pabaigos giesmynai, perrašyti gotikine kaligrafine dvigubo lūžio tekstūra⁵⁶³, o natoms buvo panaudota juoda kvadratinė notacija. XVI a. pradžios puošnūs maldynai buvo parašyti gotikine tekstūra, o jų rubrikos – itališka.

XIV a. knygoje kirilika randama įvairių skyrybos ženklų. Jie perimti iš XIV a. reformuoto rašto Bulgarijoje. Ženklaai dažniausiai buvo rašomi ant eilutės apatinės linijos arba eilutės viduryje. Dabartinio taško atitikmuo XIV–XV a. – dvigubas brūkšnis su po juo einančiu dvitaškiu (//:), kartais – kryželiai⁵⁶⁴. Dažniausiai sutinkamas ženklas – taškas. Jo forma įvairuoja: nuo vieno taško iki 4 taškų grupės ar taškų grupės su rieste. Dažniausiai vienas taškas dėtas toje vietoje, kurioje skaitovas turėjo stabtelti ir dėti loginį akcentą skaitant, o taškų grupė – pastraipos, temos pabaigoje. Kabliataškiu (;) buvo žymimas klausimas, o nuo XV a. pasirodęs kablelis dedamas tais pačiais atvejais, kaip ir taškas, tačiau jo nedėjo pastraipos pabaigoje. Nuo XV a. pabaigos skyrybos ženklai tapo ir puošybos detale. Jei eilutė nebuvo prirašyta iki galo, ją užpildydavo skyrybos ženklų ornamentu. Dažniausiai tai buvo horizontali riesčių grupė, kai kur įrašydavo kryželius arba raudona spalva braižė zigzago motyvą ir pan. (14 paveikslas). XV a. viduryje pasirodė ženklai, skirti loginiams kirčiams, intonacijai, gausėjo ir titulų, ligatūrų⁵⁶⁵. Pasirodė ir citavimui skirti ženklai. Juos rašė vertikaliai, greta teksto, išorinėje paraštėje. Senojo Testamento citatas žymėjo viena

⁵⁶² LMAVB RS F19-17.

⁵⁶³ Dėkoju dr. Rūtai Čapaitei už konsultacijas.

⁵⁶⁴ *Romos paterikas*, LMAVB RS F19-3.

⁵⁶⁵ КАРСКИЙ, Е. *Славянская кирилловская...*, с. 230.

kabute (XVI a. kartais, siekiant puošnesnio efekto, ją sudvigubindavo ir rašė skirtingomis spalvomis), o Naujojo Testamento citatas (dažniausiai – Jėzaus, kartais – šv. Apaštalų žodžius) žymėjo mažais raudonais kryželiais.

Nuo rašovo įgūdžių ir estetinio skonio priklausė teksto išdėstymas puslapyje, o nuo įgūdžių ir atidos rašant – kiek buvo padaroma įvairaus pobūdžio klaidų. Veikiausiai, perrašant knygas stengtasi, kad atitektų pavyzdžio ir naujojo perrašo lapų kompozicija ir/arba tekstai. Tad, jei rašyta glausčiau, puslapyje ar kūrinio pabaigoje likdavo tuščios vietos. Ją užpildydavo rašydami teksto pabaigą „varnele“ (trikampiu). Jei raštas stambesnis, tekstas netilpdavo į numatytą puslapį. Šią problemą sprendė keliais būdais. Jei likdavo vos keli žodžiai – nuo pat XIV a. juos rašė po tekstu (kaip kustodus): tarsi įrašydami į taurę, laikomą ranka (15 paveikslas), apgobdami augalinio ornamento šakele ar tiesiog apvesdami raudonos spalvos puslankiu. Jei netilpdavo daugiau teksto – eilutė buvo rašoma aplink tekstą išorinėje paraštėje, t. y. užriečiama. Ne visada numatytos vietos užtekdavo ir rubrikoms. Tokiu atveju rašovas frazę baigdavo rašyti aukštyt šonine parašte, o likusį tekstą rašė, pavyzdžiui, apatinėje paraštėje, pažymėjęs jį raudonos spalvos kryželiu⁵⁶⁶.

Klaidos buvo taisomos įvairiai. Blogai parašytus žodžius trynė, frazes ar teksto gabalus – braukė tuo pačiu rašalu arba raudona spalva. Pataisymus rašė ant nutrintos vietos, virš klaidingai parašyto teksto arba paraštėje. Nuo XV a. pradžios šias vietas ir pataisymus paraštėje žymėdavo tam tikrais ženklais raudona spalva: kryželiu (kartais su 4 taškeliais); viengubu/dvigubu pasviru brūkšniu su dvitaškiu virš (://); trimis taškeliais; skliaustu su 2 taškais (:)) ir kt. Galima teigti, kad LDK knygų rašovai laikėsi daugiau ar mažiau vieningos klaidų žymėjimo ir jų taisymo sistemos.

2.3. Pagrindinis ir pagalbiniai tekstai

2.3.1. **Pagrindinis tekstas.** Rankraštinės knygos (=kūrinio) tekstą galima skirstyti į pagrindinį ir pagalbinį. Aptariamuoju laikotarpiu pagrindinio teksto struktūra gana paprasta: visas tekstas rašomas vieno dydžio raštu, visos eilutės yra vienodo ilgio, stengiamasi laikytis teksto lauko. Jau seniausiuose išlikusiuose egzemplioruose tekstas skirstomas į struktūrines dalis – skyrius, poskyrius, paragrafus. Šiam skirstymui tarnavo rubrikos ir inicialai, atsklandos ir užsklandos⁵⁶⁷. Tai vadinamoji autorinė rubrikacija, kurią pakartodavo rašovas, perrašydamas kūrinį. Ši teksto skirstymo sistema, amžiams bėgant, nežymiai kito. XIV–XV a. buvo dviejų lygmenų rubrikos ir inicialai: svarbiausi – didžiausi, pradedantys kūrinį ir mažesni, pradedantys visas kitas teksto dalis. Jei svarbiausi elementai buvo puošiami tam

⁵⁶⁶ *Aiškinamoji evangelija*, LMAVB RS F19-42.

⁵⁶⁷ Atsklandos ir ornamentinės užsklandos, kaip dekoru elementai, bus aptarti kitame skyrelyje.

metui būdingu stiliumi, tai mažesnieji (tiek rubrikos, tiek inicialai) tekste išsiskyrė tik spalva – buvo rašomi raudonai. XV a. pabaigoje susiformavo rubrikų ir inicialų hierarchija: 1. Svarbiausi, pradedantys kūrinių (arba kodeksą); 2. Vidutiniai, pradedantys kūrinio dalis; 3. Mažiausiai reikšmingi – pradedantys paragrafus, mintis ir kt. smulkias teksto dalis. Rubrikos, inicialai išsiskyrė ir parašymo būdu: pradedančios kūrinių ar jo dalis rubrikos buvo rašomos pintiniu raštu, o inicialai puošiami to meto stiliumi; paragrafus, svarbias mintis pradedančios rubrikos bei inicialai išsiskyrė tik raudona spalva.

Suteiktoji ypatinga svarba pradedančiai frazei, inicialui tapo išskirtiniu rankraštinės knygos bruožu. Rubrikavimo turinys ir hierarchija priklausė nuo knygos turinio ir paskirties. Svarbiausioji rubrika visais atvejais buvo rašoma pintiniu raštu, joje aprašomuoju būdu įvardydavo kūrinių ir jo autorių (jei toks buvo). Labiausiai nusistovėjusi rubrikų struktūra buvo Evangelynuose, Tetraevangelijose bei Apaštalų darbuose. Evangelynuose rubrikos pagal kanoninius nurodymus skirstydavo tekstą į tam tikros dienos skaitinius. Tetraevangelijose ir Apaštalų darbuose tekstai būdavo padalyti į skirsnius (*зачала*). Ankstyviausiu laikotarpiu šių dalių numeravimas bei kanoniniai nurodymai buvo laikomi rubrika ir rašomi raudona spalva (16 paveikslas). Kiekviena Tetraevangelija pradedama didžiąja rubrika, mažesnės rubrikos pradėdavo turinių pradžių ir pratarmes, o tekste likdavo tik dalių įvardijimai raudona spalva. Skirsnių ir eilučių numeravimas, kanoninių skaitinių nuorodos būdavo iškeliamos į paraštes. Galima sakyti, kad nekito ir triodžių teksto struktūra bei rubrikavimas. Raudona spalva parašytos rubrikos skirstė tekstą į savaites, savaitės dienas ir ryto/vakaro pamaldas. Tekste (arba rubrikos pabaigoje) sutrumpintai būdavo pateikiami stichų, irmosų nurodymai.

Kiek ryškiau kito tekstų rinkinių (prologų, minėjų) struktūra. XV a. viduryje kiekvieno mėnesio skaitiniai, suprantami kaip atskiras kūrinys, buvo pradedami didžiąja rubrika ir inicialine raide, mažosios rubrikos ir inicialai tekstą dalijo mėnesio dienomis, o juose buvo įvardijama skaitymo data, teksto autorius, anotuojantis turinio pavadinimas, galėjo būti nurodyta švento asmens, kuriam skiriamas skaitinys, šventimo dienos data (kuri buvo ir skaitinio data). Panašiai buvo skirstomi ir homilijų tekstai (kiekvienai homilijai – mažoji rubrika). XV a. pabaigoje jungiant kelis kalendorinius skaitinius į vieną kodeksą, buvo bandoma apibendrinti jų tekstą ir struktūrą. Viena iš priemonių tapo jau minėtosios trijų lygmenų teksto dalijimo sistemos įvedimas. Tokiu būdu rinkinys (pvz., prologas trims mėnesiams) jau turėjo vieną bendrą didžiąją rubriką, kurioje įvardijamas rinkinio pavadinimas ir nusakoma, kokiems mėnesiams jis skirtas. Dažnai tai buvo ir rubrika pirmajam mėnesiui. Kiti mėnesiai buvo pradedami mažesnėmis rubrikomis, o mažiausios rubrikos visą tekstą skirstė į jau minėtus kalendorinius skaitinius. Taip pradėjo formuotis paragrafai, pastraipos.

2.3.2. Pagalbiniai tekstai. Ankstyviausia pagalba skaitytojui, ieškant reikiamos informacijos, buvo tekstinė ir techninė. Pastarosios žymės liko *Mstyžiaus Evangelijoje*⁵⁶⁸. Tai įpjavimai juostelėms ir jų likučiai, žymintys skyrių pradžią, palengvinę reikiamo teksto paiešką. Tokia pagalba buvo dažna knygoje lotynų kalba. Tačiau dažniausiai išlikusiuose egzemplioriuose nuo ankstyviausių laikų sutinkami įvairūs pagalbiniai tekstai.

Siekdami atkreipti skaitytojo dėmesį į tam tikras teksto vietas, kad palengvintų paiešką, rašovai naudojo kelis būdus. Seniausi pagalbiniai tekstai – santrumpos – nuorodos paraštėse. Raudona spalva tekste buvo pažymimi minimų posakių ar minčių autoriai, dialogo dalyvių vardai, trumpiniu *mol* žymėta, kur rašomas aiškinimas, o trumpiniu *mol* nurodoma maldos vieta ir pan. Kartu su šiomis santrumpomis jau nuo XV a. pabaigos sutinkame ir tam skirtus ženklus. Vieni jų buvo nustatyti kanonu ir dažniausiai sutinkami apeigyнуose, tipikonuose, nes žymėjo įvairaus rango bažnytines šventes. Pavyzdžiui, svarbiausioms, didžiausioms religinėms šventėms žymėti buvo naudojamas ženklas *raudonas kryžius rate* (17 paveikslas). Kiti ženklai labiau simboliški: pavyzdžiui, Jėzui Kristui pažymėti paraštėje buvo pašoma žuvelė (likusi iš tekstų graikų kalba), asketinių tekstų rinkinyje, ties šv. Hilariono tekstu, paraštėje raudona spalva nupiešta vyskupo lazda su ją apsvijusia gyvate (18 paveikslas). XVI a. pradžioje kai kurios nuorodos persikėlė į tekstą: tarkim, pirmąsias raides apvesdavo raudonos spalvos ratuku.

Analizuojamojo laikotarpio pagalbiniais tektais galima vadinti ir jau minėtus, paraštėse pateiktus dalių, pamokslų ir pan. numerius, o viršutinėje ir apatinėje paraštėse – raudona spalva surašytus kanoninius nurodymus. Pastarųjų sąvadus liturginėse knygoje (pvz., *Соборник, Месяцелов*), matyt, galime laikyti dabartinių rodyklių prototipais, kuriuose chronologiniu ir dalykiniu principais sugrupuoti kanoniniai nurodymai dvasininkams. Nuo XV a. pabaigos nurodymus stengtasi mažosiomis inicialinėmis raidėmis ir į skiltis surašytomis santrumpomis suformuoti į kelių grafų lentelę, kuri padėtų skaitytojui orientuotis ieškant reikiamos informacijos (19 paveikslas).

Analizuotose knygoje kirilika asmenvardžių, vietovardžių ir kt. rodyklių neaptikta. Tačiau apie tokias rodykles žinota, matyt, iš knygų lotynų kalba. Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvade* Jobo pranašystės pradedamos glosų, išdėstytų teksto paraštėse, sąvadu. Pradžioje surašyti vardų aiškinimai, toliau poromis surašytos pranašysčių frazės ir jų aiškinimas. Tekste aiškinamasis žodis pažymimas raudonos spalvos taškeliu, o paraštėje nurodomas ir jo numeris. Šiame kodekse dar pateikiami kai kurių frazių ir sunkesnių žodžių paaiškinamieji žodynėliai⁵⁶⁹.

⁵⁶⁸ LMAVB RS F19-2.

⁵⁶⁹ Алексеев, А. А.; и Лихачева, О. П. Супрасльский сборник..., с. 54–88.

Vienu pirmųjų, ankstyviausių pagalbinių tekstų buvo turinio išvardijimas. Jis visada buvo kūrinio pradžioje. Šaltiniuose dažniausiai vadinamas *главы*. Anksčiausiai turinys aptinkamas prieš kiekvieną Evangeliją. Nurodomi jos metmenys, tokiu būdu tarsi supažindinama su teksto sandara ir pagrindinėmis temomis. XV a. viduryje turinį turi ir asketinių pamokymų rinkiniai, net jei jie sudaryti iš vieno autoriaus tekstų. Nuo XV a. pabaigos turiniai sudaromi ir skaitinių rinkiniuose. Tačiau jų turinys ir pateikimas priklauso nuo to, kaip buvo sudarytas kodeksas. Jei tai konvoliutas, tai turiniai pateikiami prieš kiekvieną kūrinių (= knygą) atskirai. Nuo XVI a. pradžios kai kuriuose rinkiniuose turinys sudaromas vienas visam kodeksui ir yra traktuojamas kaip atskira kūrinio dalis. Tokio vientiso turinio pateikimas dar labai įvairuoja: pavyzdžiui, jei tai skaitomoji minėja trims mėnesiams, tai visi trys turiniai galėdavo būti surašyti vienoje vietoje, tačiau kiekvienas atskirai. Kitas variantas – surašomi visi iš eilės, atskiriant kiekvieną mėnesį kaip kodekso skyrių, tačiau teksto dalių numeravimas visiems trims mėnesiams išlaikomas ištisinis⁵⁷⁰.

Tuo pačiu metu pasirodo ir pirmi viso kodekso turiniai, t. y. kelių kūrinių sąvadas. Pirmasis žinomas toks turinys buvo pateiktas Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvade*, trumputėje pratarinėje sulyginus knygą su bičių koriu: *И яко же пчела собирает со всякого цвета в един сот и изливает та яд сладку б тако и сия книги изложены от всех в единую*⁵⁷¹. O antrasis – *Мозės Penkiaknygės*⁵⁷² pabaigoje, prieš kolofoną: *Списана быс сия книги беседа божия к великому пророкоу Моусею законодавцоу. В неи же 1-я книга глеголемая бытея. 2-я книга исход сыновъ израелев из егупта сквоз черное море в землю обетованную. 3-я книга леввиты еже ес священоначальники. 4-я книга числа изочтение сыновъ израелев. 5-я книга девторономъя сиреч моусеево второзаконье еже в немь писаны суды и оправдания.*

XIV–XV a. turinio tekstas komponuojamas kaip ir pagrindinis tekstas, tik naujos dalies pavadinimo pirma raidė rašoma raudona spalva. Jei tekstas buvo išdėstytas dviem skiltimis, tai ir turinio tekstas taip pat. XV a. pabaigoje greta spalvos pasitelktas ir erdvinis išdėstymas: tekstas rašomas viena skiltimi (kartais į ją sutalpinamos dvi loginės struktūros). Turiniai šiuose tekstų rinkiniuose formuojami taip pat priklausomai nuo knygos paskirties. Jei tai minėja, turinys būdavo sudaromas kalendoriniu principu, t. y. dėstant skaitinius pagal kalendoriaus dienas, kurios ir nurodomos turinyje.

P r a t a r m ė s, autoriniai įžanginiai tekstai visuose pilnai išlikusiuose kodeksuose randami nuo pat XV a. pradžios. Jų apimtis labai skirtinga – nuo puslapio iki kelių

⁵⁷⁰ Skaitomoji minėja gruodžiui–vasariui, LMAVB RS F19-80, lap. 1r–2r.

⁵⁷¹ RMAB RS F. Nr. 24.4.28, lap. 1.

⁵⁷² LMAVB RS F19-51.

puslapių. Dažniausiai pratarmes sudarydavo kito asmens parašyti tekstai apie kūrinio autorių, aprašant jo gyvenimo istoriją ir nuopelnus. Tik po to buvo pateikiamas kūrinio turinys. XV–XVI a. sandūroje pasirodo rinkinio sudarytojo parašytos pratarinės visam kodeksui. Tekstai būdavo trumpučiai, pateikiami viename lape kartu su žemiau esančiu turiniu, t. y. kaip vienas elementas⁵⁷³.

Ankstyviausiuose kūriniuose buvo dar vienas elementas – tai kolontitulas (puslapio antraštė). Jis buvo rašomas viršutinės paraštės išoriniame kampe arba paraštės centre, dažniausiai raudonai. Kolontitulo tekstas, priklausęs nuo knygos turinio ir struktūros, labai įvairavo. Tai galėjo būti rašomas tiek turinį ar pavadinimą anotuojantis tekstas, tiek skaičius, žymintis knygos dalies eilę. Dažnai kolontitulo loginė frazė buvo skaldoma į dvi dalis ir rašoma abiejose lapų atvarto pusėse. Tačiau buvo ir nusistovėjusių dalykų. Jei tai Evangelijos, tai sutrumpintai buvo žymimas evangelisto vardas; jei tai Apaštalo darbai, tai lapo *verso* pusėje rašė apaštalo vardo trumpinį, o gretimo lapo *recto* pusėje – laiško numerį arba adresatą⁵⁷⁴. XV a. pradžios *Abėcėlinio pateriko*⁵⁷⁵ tekstai turėjo savos rūšies kolontitulą – kiekviename puslapyje jie buvo pažymėti raide, kuria prasidėdavo aprašomo šventojo vardas. Giedamosios minėjos lapo *verso* pusėje rašydavo žodį *месяц*, o lapo *recto* pusėje – jį įvardydavo⁵⁷⁶. Pamokymų rinkinyje tokiu pačiu principu galėjo būti pažymima skaitinio kalendorinė diena ir skaitinio numeris⁵⁷⁷. Tik viename XV–XVI a. sandūros *Aiškinamajame apaštale* informacija buvo išdėstyta kitu būdu: viršutinėje paraštėje žymėtos pagrindinės knygos dalys, o apatinėje paraštėje – skyrių pavadinimai⁵⁷⁸.

Nuo XVI a. pradžios kodeksuose esama ir raudona spalva parašytų puslapio anotacijų, kurios trumpa fraze nusakydavo pagrindinę kūrinio ar puslapio mintį. Pavieniais atvejais šios anotacijos panašėdavo į komentarą apie dėstomą turinį, minimą asmenį arba įvykį⁵⁷⁹.

Kūrinyse, kartais ir jo atskiros dalys, dažnai baigdavosi užsklanda, ypač jei tekstas neužimdavo viso puslapio. Dažniausiai tekstas susiaurėdavo trikampi (vadinamąja *varnele*). Trikampis būdavo sudaromas iš 3–22 žemyn rašomų ir vis trumpėjančių eilučių, o smaigalyje eilutę sudarė nepilnas žodis ar net viena raidė. Trikampio dydis priklausė nuo likusio perrašyti teksto ir turimo puslapio tuščios erdvės santykio. Kartais trikampio kraštus dekoruodavo rudo rašalo ir/arba raudo-

⁵⁷³ *Teodoro Studito pamokymai*, LMAVB RS F21-798; jau minėtas Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvadas* ir kt.

⁵⁷⁴ RMAB RS 31.3.24.

⁵⁷⁵ LMAVB RS F19-85.

⁵⁷⁶ LMAVB RS F19-156, F19-161.

⁵⁷⁷ LMAVB RS 19-55.

⁵⁷⁸ LMAVB RS F19-21.

⁵⁷⁹ *Šventųjų gyvenimo rinkinys*, LMAVB RS F19-102.

nos spalvos brūkšneliais, taškeliais, o pabaigą puošdavo iš skyrybos ženklų sudarytu ornamentu (pvz., trys taškai ir vertikalus brūkšnys žemyn), gėlyte ir pan. (20 paveikslas). Kitas dažnai pasikartojantis variantas – kai tekstas tarsi „subėga“ į rankoje laikomą taurę. Kartais užsklandos tekstas buvo rašomas taip, lyg sudarytų geometrinę figūrą (21 paveikslas). Šv. Evangelijų užsklandoje surašydavo skirsnių ir eilučių skaičių, o pabaigoje kartais plunksna braižė Golgotos kalno simbolį⁵⁸⁰. Užsklandų puošyba ypač įvairuoja XVI a. pradžioje. Dažniausiai užsklandoje buvo parašoma malda-padėka baigus perrašyti knygą, pavyzdžiui: *Слава свершителю Иисусу совершившему всяко дело доброе ныне и всегда во веки, аминь*⁵⁸¹. Neretai knygos baigiamos apibendrinamąja fraze ir padėka, o jų tekstai pritaikyti prie viso kūrinio turinio. Pavyzdžiui, užbaigus mėnesio giedamąją minėją raudonai parašyta: *Конец месяцу тому. Слава свершителю богу. Аминь*⁵⁸²; užbaigus Grigaliaus Nazianziečio kūrinį – malda už visus Bažnyčios Tėvus⁵⁸³. Kiti panašūs tekstai: *Аминь слава тебе х[ристе]; от чести и благослови конец сии* ir pan.

Išliko ir 31 kolofonas. Ankstyviausi knygos metrikos tekstai buvo rašomi po pagrindiniu tekstu, palikus kelias tuščias eilutes. Nuo XV a. pabaigos kolofonai dažniausiai būdavo pateikiami atskirame lape kaip kūrinio savarankiška dalis. Tekstas visada buvo pradedamas nors ir nedidele, tačiau inicialine raide. Tai tarsi titulinio puslapio užuomazga. Kolofone buvo pateikiama bendroji informacija apie knygos perrašymo istoriją: kūrinio pavadinimas ir autorius, data (trukmė) ir vieta, kur knyga buvo perrašyta, kuris valdovas ir/ar Bažnyčios hierarchas valdė, nurodomas kodekso užsakovas (detaliai įvardijant pareigas, kartais – ir jo kilmę), dažnai nurodomas šventasis globėjas (perrašymo vietos?), kam skirta knyga, skriptorius. Kolofono tekstas dažniausiai užbaigiamas prašymu perskaityti kūrinius ir nepykti už klaidas, padėkojama Dievui už pagalbą. Kartais keliomis eilutėmis žemiau išreiškiamas džiaugsmas pabaigus darbą. Kolofonas buvo parašomas dviem variantais: kaip paprastas tekstas arba kaip užsklanda – trikampiui, o puošiamas tokiomis pat detalėmis (22 paveikslas).

Jau XVI a. pradžioje didikų užsakymu perrašytuose puošniuose maldynuose buvo antraštinio lapo prototipas. Kadangi dar vyraudavo atskiro kūrinio kaip atskiros kodekso dalies supratimas, tai ir antraštinis lapas vietoj puošnios rubrikos būdavo parengiamas atskiram kūriniiui. Tokiu galime vadinti Goštauto *Maldyno* 1-ąjį lapą, kurio svarbiausias elementas – puošniai dekoruotame stačiakampyje nupieštas

⁵⁸⁰ *Tetraevangelija*, LMAVB RS F19-35.

⁵⁸¹ *Triodė*, LMAVB RS F19-217, lap. 243r.

⁵⁸² *Giedamoji minėja rugsėjui*, LMAVB RS F19-141.

⁵⁸³ *Grigaliaus Nianziečio pamokslai su Herakliono vyskupo Nikitos aiškinimais*, LMAVB RS F19-56, lap. 464v–465r.

skydas, o jame įrašytas lotyniškų maldų rinkinio pavadinimas *Clypeus spiritualis anime devote conta ad versa et insidias*⁵⁸⁴. Labai panašus, tik dar puošniau dekoruotas (angelų prilaikomais Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės herbais) antraštinis lapas puošia Žygimanto Senojo *Maldyno* antrąją dalį⁵⁸⁵. Tačiau tas pats kūrinys šiame *Maldyne* turi ir įprastą knygos lotynų kalba incipitą, pradedantį kūrinį. Tokiu būdu šis kūrinys turi dvi antraštes.

2.4. Knygos puošyba ir iliustracijos

Beveik visi išlikę rankraštinų knygų egzemplioriai buvo daugiau ar mažiau dekoruoti. Aptariamus puošybos elementus galima suskirstyti į dvi grupes: tuos, kurie tekstą iliustruoja, ir tuos, kurie jį puošia. Iliustruojantys elementai skirstomi į miniatiūras, schemas, lenteles, grafikus, žemėlapius, piešinius. Puošybos elementams galima priskirti raštą, kuriuo knyga parašyta, atsklandas, rubrikas, inicialus. Tyrime šie elementai nagrinėjami kaip knygos struktūros dalys, o detalus meninis miniatiūrų, kitų puošnių elementų nagrinėjimas paliekamas menotyrininkams. Dažnai tie patys elementai (pvz., miniatiūros) ir iliustruoja, ir dekoruoja kodeksą.

2.4.1. Iliustruojantys elementai.

Seniausi tekstą iliustruojantys elementai – miniatiūros. Išlikusiose kirilika parašytose knygose jos sutinkamos Tetraevangelijose ir psalmynuose, knygose lotynų kalba – maldynuose. Didžiausią skaičių miniatiūrų turi du Psalmynai: XIV a. pabaigos *Kijevo psalmynas* ir XVI a. pradžios *Aiškinamasis psalmynas* (127 miniatiūros⁵⁸⁶). Miniatiūromis su gausiai dekoruotais rėmais papuošti LDK valdovų Aleksandro, Žygimanto I, Bonos bei LDK kanclerio Alberto Goštauto *Maldynai*, specialiu užsakymu kurta *Peresopnicos evangelija*.

Iki pat XVI a. antrosios pusės LDK rankraštinų knygų bizantinio stiliaus miniatiūros perteikia dėstomo įvykio vaizdinę versiją, todėl jose dažniausiai vaizduojamas tas pats siužetas. Jam papasakoti naudojami tie patys vaizdai, čia nėra dailininko kūrybinės interpretacijos. Nuo Antikos laikų priimta, kad autoriaus ar knygos užsakovo atvaizdas puoštų knygos pradžią, todėl Evangelijos pradedamos evangelistų, rašančių tekstus, portretinėmis miniatiūromis. Apaštalų darbų rinkiniuose vaizduojami šventieji apaštalai, aiškinantys Šventąjį Raštą. Be paties vaizduojamo įvykio šiose miniatiūrose atsispindi visa veikėjų aplinka – interjerai (patalpos, kuriose rašoma), architektūrinės detalės (pvz., miesto vaizdai) arba peizažai (pvz., ola), kuri perteikiama pasitelkiant tam metui būdingas priemones ir stilistiką. Ankstyviausioji

⁵⁸⁴ AMEISENOWA, Z. *Cztery polskie...*, ilustr. 37 (įkl.).

⁵⁸⁵ BORKOWSKA, U. *Królewskie modlitewniki...*, p. 103–105, ilustr. 12.

⁵⁸⁶ *Aiškinamasis psalmynas*, RNB RS F. I.738.

taip iliustruota knyga – *Laurušavo Evangelynas*, turintis net 18 miniatiūrų, vaizduojančių Arkangelą Mykolą, evangelistą šv. Joną, kitus evangelinius pasakojimus⁵⁸⁷. Vėlesniuose, XIV a. pabaigos kodeksuose pasitelkiami zoomorfiniai motyvai ir pynės, kurios arba užpildo vaizduojamos šventyklos sienas (*Mstislavlio psalmyne* tokios šventyklos viduryje, kambarėlyje sėdi šv. Sava su knyga ant kelių) arba jų pagalba šventykla pavaizduojama stilizuotai (*Smolensko psalmyne*). Dažname psalmyne tapomas karalius Dovydas ir jo istorija, miniatiūrose, priklausomai nuo psalmės, vaizduojamos atskiros temos.

Miniatiūros buvo tapomos ant atskiro lapo *verso* pusės, prieš tai paliekant tuščią bent to paties lapo *recto* pusę. Keliuose kodeksuose tokios puošnios miniatiūros turi specialią apsaugą – į popieriaus lapą karpinių kraštine įrėmintą šilko medžiagą. Psalmynų miniatiūros išsiskiria tuo, kad buvo tapytos viename lape, tačiau dažniausiai sudarytos iš kelių dalių (2–6), vaizduojančių skirtingus siužetus⁵⁸⁸. Tik trijuose kodeksuose miniatiūra užima ne visą lapą. Tai jau minėtas *Laurušavo evangelynas* ir šv. Luko miniatiūra, nupaišyta po dviem 5 eilučių skiltimis. Antrasis atvejis – tai XVI a. pradžios kodekso miniatiūra, vaizduojanti apaštalą šv. Joną ir jo mokinį šv. Prochorą. Ji užima tik dalį vienos skilties⁵⁸⁹. Trečias kodeksas – *Radvilų metraštis*, kuriame miniatiūros paišytos teksto viduje⁵⁹⁰. Kitas miniatiūrų dėstymo variantas – kai naratyviniai, turintys realaus gyvenimo scenų, vaizdų, siužetai išdėstomi visos knygos paraštėse (*Kijevo psalmyne*⁵⁹¹). Ukrainiečių kilmės menotyrininkas A. Grabar tokias miniatiūras priskiria graikiškų IX–X a. psalmynų kopijoms⁵⁹². Kodeksuose esančiose miniatiūrose dažnai raudona spalva arba rudu rašalu būdavo paliekami įrašai, kurie įvardija vaizduojamus asmenis arba anotuoja siužetus.

Vilniuje išlikusiose *Tetraevangelijose*⁵⁹³ ir *Aiškinamojoje palėje*⁵⁹⁴ rastos evangelistų miniatiūros labai panašios. Poroje Evangelijų pastebėtas skirtumas – evangelistai sėdi pasisukę į skirtingas puses. Panašumų tarp Motiejaus Dešimtojo sudaryto sąvado ir *Aiškinamojo psalmyno* miniatiūrų siužetų bei jų atlikimo būdų pastebėjo ir M. Nikolajevs⁵⁹⁵. Tikėtina, kad šioms iliustracijoms taip pat buvo naudojami šablonai.

⁵⁸⁷ Trys miniatiūros spalvotai publikuotos knygoje: НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай кнігі...*, с. 30, 34–36.

⁵⁸⁸ Toks vaizdavimas, matyt, sietinas su freskų tapyba. Vincento Smakausko nukopijuotose Trakų pilies freskose (XV a. pr.) kai kurie siužetai ir jų vaizdavimo būdas labai panašūs į psalmynuose esančių miniatiūrų vaizdavimo būdą.

⁵⁸⁹ *Aiškinamoji palėja*. Konvoliutas su kitomis Senojo Testamento knygomis. LMAVB RS F19-262.

⁵⁹⁰ *Радзивиловская летопись*. Санкт-Петербург, 1994. 2 t.

⁵⁹¹ ВЗДОРНОВ, Г. *Исследование о Киевской...*, т. 2.

⁵⁹² GRABAR, André. *Krikščioniškoji ikonografija: antika ir viduramžiai*. Vilnius, 2003, p. 158.

⁵⁹³ LMAVB RS F21-805, F21-809.

⁵⁹⁴ LMAVB RS F19-262, lap. 368r.

⁵⁹⁵ НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай кнігі...*, с. 102, 104, 106.

Vėlyvaisiais viduramžiais ikonografija prarado savo vaizdinės kalbos, lygiagrečios žodinei, statusą⁵⁹⁶. Ji tapo nebevaldi kolektyvinei krikščionių tradicijai, bet vis labiau priklausė nuo dailininkų valios ir talento. LDK šios permainingos pirmiausia sutinkamos knygoje lotynų kalba. XV a. pabaigoje jų miniatiūrose imti vaizduoti realūs asmenys – Vladislovas Jogailaitis, Aleksandras, XVI a. pradžioje – Žygimantas I, Bona, Albertas Goštautas. Asmeninių maldynų miniatiūrose atsispindėjo ir LDK valdovų remiama religinė programa. Puošybės elementuose vaizduojami šventieji, globoję LDK ir Lenkiją: šv. Brigita, išpranašavusi vokiečių ordino pralaimėjimą (initialas su istorine miniatiūra Aleksandro *Maldyne*), šv. Adalbertas Vaitiekus (miniatiūra A. Goštauto *Maldyne*).

Spausdintų knygų įtaka miniatiūroms bei atskiriems puošybės elementams pastebima XVI a. pradžioje. Lenkų menotyrininkai pastebėjo, kad kai kurios miniatiūros jau minėtuose maldynuose turi panašumų su Albrechto Dürerio grafikos darbais⁵⁹⁷.

Kitas iš ankstyvosios krikščionybės perimtas iliustruojantis elementas – tai lentelių formos astrologiniai kalendoriai. Seniausias toks išlikęs pavyzdys – rato formos lentelė XIV a. pabaigos *Lucko psalmyne*⁵⁹⁸. Nubraižyta prieš pirmąją Dovydo psalmę (kodekso pradžios nėra), ji užima pusę puslapio. Lentelę sudaro 8 ratai, suskirstyti mažesniais laukeliais, kuriuose surašyti skaičiai kirilika. Centriniam rate įrašyta raidė A, antrame rate laukeliai sunumeruoti nuo 2 iki 12, trečiame – nuo 13 iki 27, ketvirtame – nuo 28 iki 46, penktame – nuo 47 iki 70, šeštame – nuo 71 iki 99, septintame – nuo 100 iki 134 ir aštuntame – nuo 135 iki 180. Šio paskutiniojo rato tuščioji dalis papuošta geometriniu ornamentu. Grafiškai šis kalendorius panašus į Izidoriaus Seviliečio (560–636 m.) sudarytą kalendorių⁵⁹⁹. Carlas Verdiani's bandė šią diagramą lyginti su skandinavų runų kalendoriumi, tačiau iki šiol šios lentelės turinys ir paskirtis nėra išaiškinti. Kitą lentelių grupę enciklopediniuose veikaluose sudaro kalendorinės lentelės, skirtos įvairiems metų ir švenčių skaičiavimams. Jos paprastai braižomos raudona spalva ir pateikiamos atskirai arba kelios sugrupuojamos kartu ant atskirų lapų tarp teksto. Tokiu pavyzdžiu laikytume XVI a. vidurio rinkinį⁶⁰⁰, kuriame įkomponuota visa grupė Velykų šventės apskaičiavimo lentelių, puoštų smulkiais geometriniais ornamentais, pateiktų su trumpais įvardijimais, paaiškinimais⁶⁰¹. Lentele, matyt, galima vadinti ir šv. Jono Klimako knygoje vaiz-

⁵⁹⁶ GRABAR, A. *Krikščioniškoji ikonografija...*, p. 10.

⁵⁹⁷ AMEISENOWA, Z. *Cztery polskie rękopisy...*, p. 14–17, 20, 23, 25–27 ir kt.

⁵⁹⁸ VERDIANI, C. *Il Salterio Laurenziano...*, lap. 17, iliustr. 2.

⁵⁹⁹ GRABAR, A. *Krikščioniškoji ikonografija...*, p. 275–277, iliustr. 160.

⁶⁰⁰ RMAB RS Dobr. rink. 18, lap. 160v–166v.

⁶⁰¹ Žr.: НИКАЛАЕВ, М. *Палата книгачисная...*, с. 99–103.

duojamas kopėčias, simbolizuojančias žmogaus kilimą Dievo link. Viena jų pakopa atitinka dvasinio tobulėjimo žingsnį⁶⁰². Tarp šių kopėčių pakopų surašytasis tekstas sudaro knygos turinį. Pirmoji tekstą aiškinanti ir iliustruojanti lentelė nubraižyta raudona spalva XVI a. pradžios *Izmaragde*⁶⁰³. Ji pateikiama ir su trumpu įvardijimu-paaiškinimu (23 paveikslas). Tame pat kodekse pateikiamos *schemos*, kurios turėjo grafiškai ir lakoniškai skaitytojui paaiškinti šv. Jono Damaskiečio tekstus apie pasaulio sandarą, gyvųjų organizmų klasifikaciją pagal tam tikrus požymius ir kt. (24 paveikslas).

Kodeksuose rastas ir vienas tekste įterptas *žemėlapis*. Deja, perteiktas labai schematiškai. Tai vieno pirmųjų žinomų kartografų, Aleksandrijos graiko, krikščionio, žinomo Kosmo Indikopleusto vardu, sudaryto žemėlapių kopija (25 paveikslas). Autorius manė, kad Žemė plokščia, tad vaizdavo ją stačiakampiu, o joje buvo keturi kontinentai, kuriuose toliausiai gyveno 4 tautos: keltai – vakaruose, skitai – šiaurėje, etiopai – pietuose ir indai – rytuose. Virš brėžinio nurodomos pasaulio šalys (šiaurė, pietūs, vakarai); šias nuorodas galime laikyti žemėlapių legenda. Tekste Kosma paaiškina, kad cituoja kito autoriaus – graiko Eforo (*Ephorus*, 405–330 pr. Kr.) – knygą⁶⁰⁴. Beje, Kosmo Indikopleusto kūriniuose⁶⁰⁵ paliekama vietos ankstyviausiems galimiems *piešiniams*, o greta tuščių plotų surašomos menkutės legendos, įvardijančios būsimo piešinio objektą (pvz., *вепьреслонь* – šernas? raganosis?) ir pan.

XVI a. vidurio burtų–astrologinio rinkinio parašėse randame rudu rašalu pa-vaizduotus simbolinius zodiako ir planetų ženklus, kelis neišaiškintus nedidelius piešinius-ženklus⁶⁰⁶. Virš zodiako ženklų raudona spalva parašyti pavadinimai. Minėtame enciklopediniame rinkinyje pateikiama daugiau iliustracijų, skelbiančių to meto mokslines žinias: tai schema, vaizduojanti keturis pagrindinius elementus – žemę, orą, vandenį ir ugnį; visatos sandaros brėžinys (26 paveikslas)⁶⁰⁷.

Dar vienas įdomus atvejis – maža teksto iliustracija greta jį pradedančios atsklandos. Skaitinio, skirto Švč. Dievo Motinos apsireiškimo Konstantinopolyje šventei, pradžia papuošta plunksna pieštu biustu su aureole, numanomai vaizduojančiu pačią Švč. Dievo Motiną (27 paveikslas). Piešinys labai primena renesansinius antikos veikėjų portretus inicialinėse raidėse.

⁶⁰² Žr.: НИКАЛАЕЎ, М. *Палата кнігапісная...*, с. 112.

⁶⁰³ LMAVB RS F19-240, lap. 683v.

⁶⁰⁴ EDSON, Evelyn. *Mapping time and space: how medieval mapmakers viewed their world*. London, 1999, p. 145–149.

⁶⁰⁵ LMAVB RS F19-77, F19-78.

⁶⁰⁶ СТАНКЕВИЧ, Л. *Рукописный сборник...*, с. 94–127.

⁶⁰⁷ Kitas pavyzdys publikuotas: НИКАЛАЕЎ, М. *Палата кнігапісная...*, с. 105.

2.4.2. **Puošybos elementai.** Knygos puošyba, laikui bėgant, kito, tačiau pagrindiniai elementai išliko tie patys: inicialinės raidės, rubrikos, atsklandos, o taip pat ir teksto rašto dailumas. Puošnumo gausą lėmė knygos paskirtis (skirta liturgijai ar skaitymui), priklausomybė bažnytinei institucijai (pvz., vienuolynui) ar asmeniui. Dažnai atskiro kodekso dekoro stilių lemdavo ir tai, kaip buvo puoštas protografas. Rašovas galėjo iliustruoti ne tik savo meto stiliumi, tačiau galėjo ir kopijuoti egzempliorių, esantį prieš akis: viskas priklausė nuo iliuminatoriaus meistriškumo ir užsakovo/globėjo pageidavimo. Tad kiekvienos knygos puošyba labai nevienoda: kai kurios tik papuoštos kiek įmantresne rubrika ir vienu kitu didžiuoju inicialu, o kitos turi visus išvardytus puošybos elementus, ir ne po vieną. Aptariamuoju laikotarpiu rankraštines knygas kirilika puošė bizantiniu-teratologiniu, Balkanų, neobizantiniu stiliais. Išlikusioms knygoms lotynų kalba būdinga renesansinė puošyba.

Raštas ir rubrikos. Kodekso puošnumas, dailumas, bendras jo estetiškas vaizdas ne visada priklausė tik nuo dekoro elementų gausos. Kai kurios knygos, nors papuoštos labai menkai, atrodo labai dailiai, gražiai ir tvarkingai: bendrą knygos estetiško vaizdą lėmė rašto taisyklingumas, dailumas. Tai ypač būdinga ankstyviausiojo laikotarpio kodeksams. Nuo XV a. pabaigos rašto dailumas knygoje ima įvairuoti, o kai kurie egzemplioriai perrašyti labai atsainiai. Tuo pačiu metu atsiranda ir naujovių: imta varijuoti teksto spalvomis. Norėdami pagyvinti, pajvairinti teksto vaizdą, rašovai įvesdavo atvirkštinį principą: jei tekstą rašė raudona spalva, tai pirmąją žodžio raidę įrašydavo rudu rašalu. Išskirtinis pavyzdys, matyt, davęs impulsą ir kitiems skriptoriams – Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvadas*. Jį rašant, pakaitomis naudotas ne tik tamsiai rudas rašalas ir raudona spalva, tačiau ir aukso, mėlynos spalvos. Visos jos turėjo savo paskirtį: Jėzaus Kristaus žodžiai ir pamokymų citatos iš Senojo Testamento buvo rašomi auksu⁶⁰⁸; mėlyna spalva buvo žymimos remarkos tiesioginėje kalboje. XVI a. pradžioje rašalo spalvomis žaidžiama ir rašant pintines rubrikas: raidės gerokai išdidintos, kai kur rašoma tik raudona spalva arba auksu⁶⁰⁹, kai kur spalvos dar kaitomos, pavyzdžiui, trys raidės mėlynos, viena spalvinta auksu. XVI a. vidury rubrikas ir inicialus imta rašyti ne tik raudona, bet ir mėlyna⁶¹⁰ ar žalia spalva. Kartais auksu rašė ne tik didžiąsias rubrikas, tačiau ir kanoninius nurodymus (28 paveikslas). Mažiau puoštuose kodeksuose tiek rubrika, tiek inicialinės raidės buvo surašytos pusiau ustavu, tačiau be jokių dekoratyvių detalių, kiek didesnio dydžio raidėmis, nei surašytas visas tekstas.

⁶⁰⁸ НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 144.

⁶⁰⁹ *Sanguškų sinodikas*, LMAVB RS F19-17; *Urusovo evangelija*, LMAVB RS F19-27; *Drujos evangelija*, RNB RS F. I.8 ir kt.

⁶¹⁰ *Horologionas* (konvoliutas), LMAVB RS F19-223. III dalis surašyta XVI a. viduryje.

Atsklandos. Stilių kaitą ryškiausiai atspindėjo atsklandos ir inicialai, jiems naudoti ornamentai bei jų atlikimo būdai. Visos išlikusios atsklandos yra stačiakampio formos, su viduje išpaisytais ornamentais ir augaliniais motyvais, pumpurais puoštais išoriniais rėmais (arba be jų, formą sudarant tik iš naudotų ornamento elementų). Atsklanda kūrinio pradžioje buvo paišoma įvairiai. Įprastai ji buvo teksto pločio, tačiau jei tekstas buvo išdėstytas dviem skiltimis, atsklanda buvo vienos (pirmosios, pradedančios) skilties pločio. Dažniausiai tokios atsklandos sutinkamos teratologinio stiliaus bei pavieniuose XV a. pabaigos kodeksuose. Kartais viename egzemplioriuje galėjo būti ir skirtingo meninio lygio atsklandų: pirmosios atliktos meistriškai, puošniai, o vėliau jų meninis lygis menksta, ar net lieka tuščia vieta. Visu aptariamuoju laikotarpiu jau buvo nusistovėjusi atsklandų hierarchija: kūrinių pradėdavo didžiausia, puošniausia atsklanda, vėliau sekdamo mažesnės, dalijančios tekstą į smulkesnius skyrius. Grynojo bizantinio stiliaus (su tiksliais geometriniais ornamentais, aiškiai pieštais augaliniais, gyvūnų ir žmonių vaizdais viduje) kodeksų neliko. Tačiau iki pat XVI a. antrosios pusės liko šiuo laikotarpiu susiformavusios mažiosios atsklandos. Jos buvo sudaromos iš paprasčiausių geometrinių motyvų: gyvatėlė, zigzagas, mažos apskritimų puselės, kampeliai, besikeičiančių vertikalių ir horizontalių brūkšnelių seka, siauros pynės ir kt. (29 paveikslas). Tokios atsklandos forma – siaura juostelė, dažniausiai užsibaigianti kokiu augaliniu motyvu (pvz., šakele), kurį laikui bėgant ėmė keisti gyvio galva. Taip pynės tapo *gyvatėlėmis*, *drakonais* (nuo graikų kalbos žodžio *drákontos* – gyvatė).

Ankstyviausiu aptariamuoju laikotarpiu LDK gyvavo mišrus bizantinis-teratologinis stilius. Iš bizantinio stiliaus buvo likusi architektūrinė atsklandų forma, atsklandų puošyba augalo lapeliais, pumpurais, žiedais, ūgliais, retais atvejais – visa augalo šakele. Viršutinio rėmo centre buvo paišoma augalo, gyvūno figūra; dažnai pasitaikantis motyvas – du paukščiai. Atsklandose buvo suformuojami tarpai (tiek viduje, tiek apatinėje linijoje), kuriuose įrašydavo kūrinio pavadinimą. Matyt, iš Vakarų Europoje paplitusio romaninio stiliaus, bėgant amžiams, buvo perimti ir kai kurie modifikuoti ornamento elementai. Juostos, šakelės persipina, susilieja su gyvūnų, kartais su žmogaus kūno elementais, įgydamos fantastinių gyvūnų ar augalų pavidalus. Nebeliko aiškių geometrinių formų ir rėmų. Dažniausiai buvo piešiama raudona arba mėlyna spalvomis, paliekant susidariusias erdves baltas (arba pergamento spalvos), puošiama švelniai geltona spalva, juodais rateliais, fonas dažomas mėlyna, raudona arba žalia spalva. Ryškiausi bizantinio-teratologinio stiliaus pavyzdžiai, puikiai iliustruojantys visus to meto puošybos elementus, ornamentinius geometrinius motyvus, spalvinę gamą – tai *Smolensko psalmynas*⁶¹¹, *Mstyžiaus evangelij*

⁶¹¹ RNB RS F.n. I.2.

ja⁶¹², *Romos paterikas*⁶¹³ (30 paveikslas). M. Nikolajevus šiuo stiliumi apipavidalintas knygas priskiria Kijevo Rusios palikimui⁶¹⁴.

Iš Balkanų atvykstančių metropolitų atvežtos knygos paskleidė ir naują apipavidalinimo stilų, kuris literatūroje vadinamas *Balkanų*. Tai – persipynimų ir pynių stilius. Pagrindiniai jo ornamentų motyvai: persipynę apskritimai ar ovalai, nesibai-giančios aštuoniukės, viena ar dviem eilėmis ir pan.; arba vadinamojo arabiško rašto ornamentai (žr. 28 paveikslą). Vienų ornamentų rėmai matomi, geometriniai, kitų tik menami, t. y. stačiakampis suformuojamas iš pačių perpintų figūrų. Nors literatūroje teigiama, kad šiuo stiliumi knygas imta puošti nuo XV a. pradžios, tačiau tarp likusių nagrinėtų LDK egzempliorių Balkanų stiliaus atsklandas randame tik XV a. pabaigoje⁶¹⁵. Jau tuo metu šias atsklandas pagal atlikimo būdą galima suskirstyti į kelias grupes. Ir ši įvairovė išsilaikė iki pat XVI a. trečiojo ketvirčio.

Pirmajai grupei priskirtume įvairiaspalvius ornamentus, dažytus raudona, geltona, žalia, mėlyna, rusva spalvomis. Geometrinių figūrų dvigubas kontūras pašomas raudona spalva, tačiau jo erdvė paliekama balta. Ornamentų vidus dažniausiai užpildomas spalvota tempera, kuri liejasi tarsi akvarelė (31 paveikslas). Pavieniais atvejais ornamentų vidus užpildytas įvairiaspalvėmis plonytėmis linijomis (tarsi pamėgdžiojant grafikos darbus (?), 32 paveikslas). Nuo XVI a. 3-io dešimtmečio ornamentų spalva nebe vientisa. Susidaro įspūdis, kad net dedant spalvą uždedamas dar vienas šablonas, kurio vietoje lieka popieriaus spalvos mažos ornamentinės figūros (33 paveikslas).

Antrą grupę sudaro tik raudona spalva paišytos atsklandos, sudarytos iš perpintų geometrinių figūrų kontūrų⁶¹⁶. Tai, matyt, galime vadinti XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje pasirodžiusia LDK rankraštinės knygos puošybos naujove (34 paveikslas). Toks atsklandų tipas sutinkamas tik skaitiniams skirtose knygoje.

Mažosiose atsklandose išlieka senasis bizantinis, kiek pajavairintas, motyvas: riekšnių, vertikalių ir horizontalių brūkšnelių, kitų geometrinių elementų kaita; iš brūkšnelių sudaryti zigzagai, kurių viduje – rudo rašalo taškeliai; lyg išpintos gyvatėlės ir pan.

Likę knygų egzemplioriai liudija, kad Europos Renesanso įtakoje, nuo XV–XVI a. sandūros LDK teritorijoje atgimsta neobizantinis stilius. Vėl ima kartotis geometri-

⁶¹² LMAVB RS F19-2.

⁶¹³ LMAVB RS F19-3.

⁶¹⁴ НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 17–76.

⁶¹⁵ Tai, matyt, galima sieti su aktyvia asketinės literatūros sklaida.

⁶¹⁶ Rasti 2 XV a. pab. kodeksai, LMAVB RS F22-79, F19-100, 7 XVI a. pr. kodeksai, kurių didžiosios atsklandos suformuotos tik iš geometrinių figūrų kontūrų, LMAVB RS F19-25, F19-59, F19-84, F19-96, F19-101, F19-239, F19-257, ir 2 XVI a. vidurio kodeksai, LMAVB F19-105, F19-206.

nės formos ir augalinis motyvas, gyvūnų figūros, tačiau ornamentuose spalvos jau atskiriamos kontūru, o spalvų pertvaros sukuria reljefiškumo pojūtį. Dar viena naujovė, virtusi LDK knygų puošybos ypatybe – iš Vakarų Europos iluminatorių nužiūrėtos didelės, dekoratyvios augalų šakos, tarsi įrėminančios tekstą, suformuojančios jo bordiūrą (35–36 paveikslai). Šiuo stiliumi dekoruojami Evangelijų, Apaštalų darbų ir psalmynų puošniausieji egzemplioriai. Pirmi tokie pavyzdžiai – *Sanguškų sinodikas* (žr. 11 paveikslą) ir Motiejaus Dešimtojo *Biblijos knygų sąvadas*⁶¹⁷. Didžiosios atsklandos apibrėžtos stačiakampio ar kvadrato rėmu, yra įvairiaspalsvės, dažnai auksuotos arba paišytos ant auksinio fono (37 paveikslas). *Peresopnicos evangelijoje* šios puošnios atsklandos beveik susilieja su teksto rėmu, gausiai puoštu augaliniais motyvais. Toje pačioje knygoje galėjo būti tiek neobizantinio, tiek Balkanų stiliaus atsklandos. Neobizantinio stiliaus knygoose mažosios atsklandos dvejojopos: vienos išlaiko Balkanų stilių, o puošniose knygoose šios atsklandos turi siaurą rėmelį, pačios yra spalvingos (38 paveikslas). Pasirodo pirmosios vertikalios atsklandos, dalijančios tekstą ar lentelę į kelias dalis⁶¹⁸.

Nuo XVI a. pradžios knygoose atsiranda didžiosios atsklandos, kurios paišytos be šablono, nelabai įgudusia ranka. Jose pieštas augalinis, geometrinis arba mišrus motyvas labiau panašus į nužiūrėtą, perpieštą spaudos, grafikos darbą, dažnai pagražintą spalvomis (40 paveikslas). Galima teigti, kad nuo XV a. knygų puošyba klestėjo, buvo naudojama stilių ir technikos įvairovė.

I n i c i a l a i. Inicialinė raidė taip pat pradėdavo pagrindinį tekstą. Jos stilius tiksliai atitikdavo atsklandos stilių. Tad bizantinio-teratologinio stiliaus knygoose dekoratyviausios inicialinės raidės puošė pradžių, jos būdavo įlietos į tekstą arba rašytos greta jo, apimdamos 4–6 teksto eilutes. Raidėse persipynę augaliniai, zoo- ir antropomorfiniai elementai. Kontūras apvestas dažniausiai raudona arba mėlyna spalva. Būdinga šio meto stiliui tai, kad raidės formą dažniausiai perteikia ne pats raidės piešinys, bet raidės fonas (29, 39 paveikslai). Nuo XIV a. Rusios ir LDK teritorijoje teratologinis stilius įgauna naują motyvą – imta vaizduoti žmogaus figūreles. *Mstyžiaus evangelijoje* liko 300 inicialinių raidžių, tarp kurių ir pora buitinių vaizdų: valstietis su naminiu paukščiu, kasantis žmogeliukas ir pan.⁶¹⁹ Rasta ir viena inicialinė raidė – O – su istorine miniatiūra⁶²⁰: raidė tarsi suformuoja kambario erdvę, kurioje sėdi ilgabazdis asmuo. Vienoje rankoje jis laiko stilių (plunksną?), o kitoje – atverstą knygą. Mažesnieji inicialai buvo vos didesni nei kitos eilutės raidės, išvedžioti stora linija, raudona spalva.

⁶¹⁷ Žr.: НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 2–3.

⁶¹⁸ НИКАЛАЕЎ, М. *Гісторыя беларускай...*, с. 91.

⁶¹⁹ НИКАЛАЕЎ, М. *Палата кнігапісная...*, с. 151–155.

⁶²⁰ *Smolensko psalmynas*, RNB RS F.n. I.2., lap. 297v.

Nuo XV a. pradžios inicialines raides rašant Balkanų stiliumi dar nėra nusistovėję raidės puošimo elementai. Dažniausiai tai tik raudona spalva rašytos ir kiek padidintos raidės, labai santūriai – taškais ir plunksnelėmis – puošti inicialai. Kai kuriuose egzemplioriuose raidė dar turi ir bizantinių elementų, perpynimų, o kartu ir pailginimų, dar netapusių augalinėmis šakelėmis. Raidės puošiamos juodais taškeliais, plunksnelėmis. XV a. pabaigoje inicialų puošyba jau nusistovėjusi: tai plona plunksna parašytos raidės raudona spalva su ornamentinėmis linijomis (mokslo literatūroje rusų kalba šie inicialai vadinami *тонкие* – laibi, ploni, subtilūs). Tuo metu įsivyravo raidžių hierarchija. Visų jų puošybai įtakos turėjo ir kūrinio turinys, tad raidės skyrėsi dekoru gausia. Didžiausi puošnių knygų inicialai sutinkami dviejų rūšių. Jei knyga skirta liturgijai, inicialinė raidė būdavo beveik teksto dydžio, spalvinga (41 paveikslas). Kartais – tik perpinto dvigubo raudono kontūro, puošta smulkiomis spalvotomis detalėmis (žr. 33 paveikslą). Tačiau dažniausiai (tiek liturginėse, tiek skaitinių) knygose sutinkami *laibieji* inicialai. Jie rašomi greta teksto, apima 4–7 eilutes. Vakarų Europos įtakoje šios raidės pradėtos puošti augalinėmis šakelėmis, ištemptomis arba susuktomis vingriomis linijomis. Raides rašė raudona spalva, o kai kuriuos puošiančius elementus – rudu rašalu. Raidės būdavo laibos, gausiai puoštos taškeliais, stambiais taškais, užraitymais (31–32 paveikslai), į jų vidines erdves kartais įrašomos greta esančio žodžio raidės. Tačiau jei turinys asketinis, tai visos inicialinės raidės puoštos labai menkai arba visai nepuoštos. XV a. pabaigoje pasirodo pavienės labai storo brūkšnio, panašios į spausdintas raidės. Vidurinė inicialinė raidė būdavo kiek didesnė už mažiausiąją, apimdavo 2–3 eilutes, vos puošta arba visai be puošmenų, dažnai įleista į tekstą. Mažiausia inicialinė raidė buvo vos didesnė už kitas teksto raides, pačiame tekste įrašyta raudona spalva ir be jokių puošybos elementų. Vidurinė ir mažiausia inicialinės raidės nekito iki XVI a. antrosios pusės.

Nuo XV–XVI a. sandūros pasirodžiusios inicialinės neobizantinio stiliaus raidės išsiskiria puošnumu, dažnai naudojamu auksavimu, teratologiniais motyvais (42 paveikslas). Šie inicialai įvairūs dydžiu, forma, spalvomis. Vieni jų apima beveik visą puslapio tekstą, kiti vos įlieti į jį. Inicialai dažnai pratęsimi iš augalų, gėlių šakų suformuotų teksto rėmų, arba įrašyti stačiakampio rėme, apima 4–6 eilutes (žr. 35 paveikslą). Ypatingai puošniame Motiejaus Dešimtojo rašytame kodekse tokių puošnių, auksuotų inicialų yra net 250, kai kur viename puslapyje jie nupiešti net septyni.

XVI a. viduryje inicialines raides, kaip ir atsklandas, imta ir savaip puošti, pridėdant įvairių geometrinių elementų (43 paveikslas). Nuo XV a. pabaigos rašovai nevengė ir taip vadinamų „proto išdaigų“ (groteskų). Jos sutinkamos ne tik skaitinių knygose, bet ir biblijiniuose tekstuose. Skriptoriai inicialines raides paversdavo paukščiais (44 paveikslas), įpaišydavo veidus; raidės papuošimai panašėjo į stilizuotą

žmogų (45 paveikslas) ar gyvūnų; raidės buvo sudaromos iš sukomponuotų įvairių elementų⁶²¹.

Dar vienas puošybos elementas – tai raudonos spalvos ornamentinės figūros teksto paraštėse. Jų paskirtis – padėti pastebėti naują svarbų kūrinio skyrių, akcentuoti tekstui parašytą pastabą ir pan. Dažnai tai būdavo įvairiai paišytos manikulos, nukreiptos į reikiamą vietą. Kartais paraštėje nupaišyta ranka tarsi laikė taurę, kurioje buvo surašytos pastabos. Rubrikatorius ar rašovas ornamentines detales galėjo nupaišyti ir šiaip, tikėdamasis, kad įrišant jos bus nupjautos.

Nagrinėjamoju laikotarpiu knyga buvo vientisas organizmas, su sava architektūra, vidiniais ir išoriniais struktūros elementais, pritaikytais kiekvieno tipo knygai, nusistovėjusia jų hierarchija. Kodekso užsakovas, knygos struktūros elementai, jų meninis apipavidalinimas bei knygos paskirtis būdavo glaudžiai susiję. Tokią pačią knygos architektūrą, tokius pačius vidinius elementus naudojo ir pirmieji spaustuvininkai, pavyzdžiui Fiolas Švaipoltas. Jo spausdintame *Horologione* (Часослов, 1493) paliktos panašaus dydžio paraštės, rubrikos, spaustos raudona spalva ir pintiniu raštu, 2–3 eilučių aukščio inicialai, panašūs į Balkanų stiliaus raides, o teksto raidės – apie 4 mm; skyrybai panaudota 2 taškų grupė su rieste bei paprastas taškas ir t. t. Tad nuo XV a. pabaigos LDK knygos kultūroje galima kalbėti apie apie rankraštines bei spausdintas knygų sąveiką.

⁶²¹ *Pamokslų rinkinys*. RMAB RS Dobr. rink. 17, lap. 235v; inicialinėje raidėje pieštos *gilės* sutiktos kitoje knygoje, kuri XVI a. viduryje taip pat priklausė A. Soltanui.

IŠVADOS

1. Atlikti tyrimai patvirtina ginamąjį teiginį, kad rankraštinės LDK knygos kultūros istorijos ištakos sietinos su pirmąja XIV a. puse. Valdovo dvaro krikštas XIII a. viduryje sudarė palankesnes sąlygas Katalikų Bažnyčios veiklai Lietuvoje. Prijungtose senosios Rusios žemėse tuo metu jau veikė Stačiatikių Bažnyčia, tad tiek *Lithuania propria*, tiek prijungtose rusėnų žemėse funkcionavo stačiatikių bei pavienės katalikų liturgijai skirtos knygos. Aukštaitijos krikštas 1387 m. ir Žemaitijos krikštas 1413–1417 m. sudarė sąlygas Vakarų Europos civilizacijos reiškinių (evangelizacijos, valdovo dvaro ir kanceliarijos, lavinimosi) spartesnei recepcijai. Valdymo struktūros kūrimas, Katalikų Bažnyčios institucijų, mokyklų tinklo steigimas ir plėtra lėmė, kad rašytinį dokumentą imta naudoti ne tik valstybiniu lygmeniu, bet ir socialinio elito tarpusavio bei turto santykiuose. Šalyje buvo įvaldyta rašymo kultūra, sparčiai didėjo raštingų pasaulėjančių žmonių grupė, kuri mokėjo skaityti ir rašyti rusėnų, bažnytine slavų, lotynų, lenkų kalbomis.

2. Nors daugelį knygos kultūros reiškinių pokyčių skatino didžiojo kunigaikščio aplinka ir Katalikų Bažnyčia, tačiau tiek pat svarbi buvo ir Stačiatikių Bažnyčios veikla. Prijungusi rusėniškas žemes ir priėmusi katalikų tikėjimą, LDK siekė Bažnytinės unijos, stengėsi krašto Stačiatikių Bažnyčią padaryti priklausomą tik nuo Konstantinopolio. Kijevo metropolijos kūrimas su centru Naugarduke ir Vilniuje, aktyvi metropolitų politinė, religinė ir kultūrinė veikla sudarė sąlygas formuoti savitai rankraštinei LDK knygai. Stengtasi turėti savus Šventraščio knygų komplektus, vaizduoti savo valstybės šventuosius tiek literatūroje, tiek to meto dailėje (miniatiūrose). Tai galėjo būti daroma ir valstybės politikos tikslais, siekiant Bažnytinės unijos. Tuo pačiu tai buvo atsvara tiek katalikiškai, tiek Maskvos Rusios bažnytinei raštijai.

3. Integravus stačiatikių kultūros palikimą į valstybės kultūrinį gyvenimą (valstybės kanceliariją, metraščių kūrimą), buvo pasinaudota rusėniškos valstybės dalies potencialu. Valstybėje visą aptariamąjį laikotarpį dėl buvusių politinių ir religinių sąlygų knygos lotynų rašmenimis ir kirilika funkcionavo kartu, buvo steigiami nauji ne tik katalikų, bet ir stačiatikių rašto centrai. XV a.–XVI a. antrojoje pusėje buvo atgavinti arba sukurti nauji pajėgūs (sukurtų kodeksų apimtimi ir kokybe) rašto centrai Kijevo Olų lauros, Slucko, Leščės vienuolynuose, Smolensko vyskupo ir Stačiatikių Bažnyčios metropolito raštinėse Vilniuje, Naugarduke; Vilniaus kapitulos, Vilniaus

vyskupo ir bernardinų vienuolyno aplinkose; krašto valdovų, didikų Soltanų, Sluckių, Goštautų, Radvilų, Ostrogiškių dvaruose. Vienu svarbiausiu ir reikšmingiausiu tokiu centru XVI a. pradžioje laikytina metropolito Juozapo Soltano aplinka. Nuo XVI a. vidurio stačiatikių raštijos centras persikėlė į Supraslio vienuolyną.

Aptartieji reiškiniai lėmė, kad išaugo rankraštinės lotyniškos knygos poreikis kasdienei veiklai valdovo dvaro, didikų, bažnytinių institucijų aplinkoje, o nuo XV a. vidurio toks poreikis ėmė formuotis ir turtingų bei raštingų miestiečių luome. Užfiksuoti knygos gyvavimo faktai LDK gyventojų aplinkoje liudija knygos visuomenės genezę ir kaitą XIV–XVI a. antrojoje pusėje.

4. Atlikę tyrimą galime teigti, kad jau XIV a. LDK susiformavo ankstyvoji knygos visuomenė. Krašto valdovai, daliniai kunigaikščiai ir abiejų Bažnyčių hierarchai pirmieji perėmė knygos kultūrą, suprato jos svarbą, globojo ir rėmė knygos sklaidą valstybėje. Jau XIV a. susiformavo vyraujantys iki pat XVI a. vidurio knygos funkcionavimo būdai. Kodeksai buvo užsakomi, perrašomi ir dovanojami, kaupiami, o tuo pačiu jie atliko atminties saugojimo, puoselėjimo ir perdavimo funkcijas. Knyga taip pat buvo laikoma prabangos ir prestižo dalyku. Valdovai stengėsi kitiems visuomenės nariams rodyti sektiną pavyzdį. Ypatinę poveikį dvasiniam gyvenimui darė viešai demonstruojamas pamaldumas ir dosnumas Bažnyčiai. Nuo XV a. vidurio LDK knygos visuomenę papildė ir didikai, dalis miestiečių ir studentų. Susiformavę konfesiniai, informaciniai, kultūriniai poreikiai, kartu gyvavusios skirtingos kultūrinės tradicijos skatino jų tarpusavio sąveiką, o sykiu ir sparčiau knygos sklaidą. Kūriniai buvo pradėti versti iš lotynų, lenkų ir čekų į rusėnų kalbą. Nuo XV a. pabaigos–XVI a. pradžios galima kalbėti apie susiformavusią sociokultūrinę aplinką knygai funkcionuoti, t. y. intelektualiu darbu besiverčiančių bei kultūrinių poreikių turinčių asmenų grupę, kuri tapo pagrindine gausėjančių įvairiakalbių knygų (tiek rankraštinių, tiek spausdintų) vartotoja, rašymo iniciatore, mecenate bei kūrėja. Kodeksai imti užsakinėti meistrų-dailininkų dirbtuvėse, pirkti tam tikrose vietose. XVI a. viduryje LDK knygos visuomenė jau apėmė įvairaus visuomeninio statuso gyventojus, o rankraštinės knygos komunikacija įgijo pilno ciklo bruožus. Politinio elito ir abiejų Bažnyčių hierarchų užsakymu, politinių, visuomeninių, asmeninių intencijų dėka buvo sudaromi nauji tekstų rinkiniai, kuriami metraščiai, teisiniai, polemniai ir panegiriniai tekstai. Knygas imta kaupti tiek instituciniuose, tiek asmeniniuose rinkiniuose.

5. Aptariamuojų laikotarpiu taip pat kito – pasaulėjo – knygos meistrų socialinė sudėtis. Jei XIV a. fiksuojami dvasininkai, tai XVI a. pirmojoje pusėje perrašant knygas dalyvavo ir dvasininkai, ir pasauliečiai rašovai, derinę raštininkų karjerą su užsakytų knygų perrašymu. Skirtinga rašovų geografinė kilmė, jų kelionės pagal tarnystės vietą, atskiros rašovų kartos, užsakovų ir rašovų santykiai liudija, kad tuo metu

pradėjo formuotis knygos meistrų (amatininkų) grupės, kad buvo susiformavusios įvairios (pasaulietinės ir religinės) knygų perrašymo aplinkos.

6. Pagrindinis knygos gaminimo procesas buvo jos perrašymas. XV a. paskutiniame ketvirtyje–XVI a. viduryje LDK jis buvo suklestėjęs. Daugybė rašymo vietų, naudotų medžiagų įvairovė, užfiksuotas darbo pasidalijimas arba komandinis darbas, susiformavę kolofonų formuliarai, turėtieji iliuminacijų šablonai liudija egzistavus nusistovėjusį knygų rašymo procesą, tam tikras darbo tradicijas ir taisykles. Rašovas ne tik perrašinėjo, bet ir naudojo visas savo kūrybines galias darbo procese. Visa tai leido gausinti perrašomų egzempliorių skaičių, darėsi įvairesnis kodeksų apipavidalinimas.

7. XIV–XV a. liturginių knygų dovanojimas ne tik skatino krikščionybės, bet ir knygos kultūros sklaidą visuomenėje, kartu formavo naują kultūros reiškinių, įskaitant ir knygą, supratimą. Jau šiuo laikotarpiu knyga vieniems visuomenės nariams buvo darbo priemonė, kitiems – statuso ženklas. Nuo XV a. pabaigos iki XVI a. antrosios pusės kodeksas kai kuriems asmenims tapo dvasinių poreikių, kūrybingumo išraiška. Knyga atliepė įvairius poreikius: tarnybinius, visuomeninius, asmeninius.

8. Gausėjant egzempliorių bei rinkinių skaičiui, įvairėjant asmenų santykiams su knyga, LDK visuomenėje keitėsi ir knygos suvokimas. Jei ankstyviausiu nagrinėjamu laikotarpiu kodeksas buvo suvokiamas kaip statiškas, sakralus, vientisas objektas, kuriam žmogus mažai turi įtakos, tai jau nuo XV a. galime kalbėti apie knygą kaip mobilų, kintantį objektą, labai priklausantį nuo žmogaus, tiesiogiai susieto su knyga. Knygos migravo geografinėje ir gyvenamoje erdvėje, jų gyvavimas įgijo laiko dimensiją. Taigi, jos ne tik keliaudavo su žmogumi iš vienos vietos į kitą, bet ir buvo nuolat vartojamos. Knygos pajudėjo iš dėžių, kuriose buvo saugomos, į kurių bibliotekų lentynas. Knygos ar sudaryti kodeksų rinkiniai tapo paveldimi ir būdavo perduodami iš kartos į kartą. Mobilus tapo ir pačios knygos struktūra: jei ankstyviausiu laikotarpiu kodeksus stengtasi tiksliai atkurti, tai vėliau pradėta perrašomus kūrinius komponuoti į konvoliutus pagal tematiką ar paskirtį. Tuo tikslu iš knygų pradėta išimti vieną ar kitą netinkamą dalį, skyrių ar lanką. Pasikeitus bažnytiniams statutams, kai kurie kodeksai tapdavo nereikalingi, gaudavo įvardijimą *vetus* arba *старые*. Dažnai jie buvo naudojami ir pakartotinai (pvz., pergamento lapai naudoti sudaromų naujų knygų įrišimams).

9. Besikeičiantis knygos suvokimas atsispindėjo to meto šaltiniuose. XV a. pradžioje knyga apibūdinama tik trumpu, turinio esmę apibendrinančiu pavadinimu. Dar XV a. pabaigoje ji būdavo apibūdinama kaip daiktas, registruose nurodžius tik fizinius jos požymius. XVI a. viduryje LDK raštingi žmonės jau naudojo bibliografinio aprašo prototipą, fiksavusį knygos požymius. Toks aprašo prototipas buvo naudojamas sudarant knygų registrus ir katalogus.

10. Remiantis kodikologiniu tyrimu, galime išskirti tris rankraštinės knygos, kaip materialinės ir dvasinės kultūros produkto, visuomenės komunikacijos įrankio, raidos etapus LDK. Ankstyviausias raidos etapas apima laikotarpį iki XIV a. pabaigos. Knygos buvo gaminamos 1° formatu, rašomos ant pergamento ustavu, puošiamos teratologiniu stiliumi. Jų repertuaras – liturginis. Antrasis etapas prasideda nuo XV a. Imtos gaminti 4°, o vėliau ir 8° formato knygos. Kodeksai buvo rašomi tiek ant pergamento, tiek ant popieriaus, pusiau ustavu, knygos dažniausiai dekoruotos Balkanų stiliumi. Repertuare atsiranda ir pasaulietinių skaitinių, vertimų iš lotynų, čekų, hebrajų kalbų. Nuo XV–XVI a. sandūros galima kalbėti apie trečiąjį laikotarpį, kai ant pergamento buvo rašomi tik pavieniai puošnūs egzemplioriai. Knygos rašomos pusiau ustavu, greta Balkanų dekoro tradicijos ima plisti neobizantinis dekoras, paveiktas Vakarų Europos meno. Šios stilistikos iliuminavimas kartu su ypatingai plačiais teksto laukais tapo išskirtiniu LDK rankraštinės knygos požymiu. Tuo pačiu metu prasideda ir naujas reiškinys – abipusė spausdintos ir rašytos knygos sąveika, turėjusi įtakos repertuarui ir dekorui. Rašovai perrašinėjo spausdintas knygas ar jų dalis į rankraštinius kodeksus, o spaustuvininkai spausdino rankraštinių knygų tekstus, perimdami visą rankraštinės knygos struktūrą ir architektoniką. Tokia knygos kaita atskleidžia to meto visuomenės ar tam tikros aplinkos poreikių bei ekonominio, finansinio ir kultūrinio potencialo pasikeitimus.

11. Nagrinėjamu laikotarpiu knyga jau buvo vientisas organizmas, pasižymėjęs specifine architektonika, kiekvieno tipo knygai pritaikytais vidiniais ir išoriniais struktūros elementais. Didžioji jų dalis buvo nusistovėjusi, tradicinė. Visi knygos elementai, meninis apipavidalinimas ir knygos funkcinė paskirtis, taip pat jos užsakovas buvo glaudžiai susiję. XVI a. pradžioje pakinta knygos kaip vieneto samprata. Kodekso, kaip atskirus kūrinius (knygas) fiziškai jungiančio vieneto, suvokimą pakeitė kodekso, kaip vientiso vieneto (naujo kūrinio), turinčio bendrus, vienijančius vidinius ir išorinius knygos elementus, samprata. Tad jei ankstyviausiu laikotarpiu sąvoka *knyga* aprėpė tik turinį, tai nuo XVI a. pradžios ši sąvoka apėmė tiek turinį, tiek fizinę formą ir sutapo su sąvoka *kodeksas*. Atsirado visam kodeksui bendras turinys, pratarmė, trijų lygmenų atsklandos ir inicialai. Knygų dekoro detalės ėmė atspindėti epochos pasaulėjautą.

12. Remiantis atliktu šaltinių tyrimu galima teigti, kad dėl knygų, parašytų kirilika, ir dėl lotyniškais rašmenimis parašytų kodeksų koegzistencijos jau nuo XV a. antrosios pusės ėmė formuotis savita LDK knygos kultūra. Valstybėje buvo finansinio potencialo, o vartotojai jau turėjo estetinį skonį išskirtinėms puošnioms rankraštinėms knygoms užsakyti. Rankraštinės knygos meistrystė buvo pasiekusi atitinkamą lygmenį ir galėjo tenkinti įvairių užsakovų reikalavimus.

13. LDK knygos kultūros pavidalai artėjo prie Vakarų Europos knygos kultūros ir pagal turėtą intelektualinį potencialą ją atliepė. Išsilavinę raštingi daugiatautės LDK asmenys jungė tautas ir kultūras, o jų įsisavintos mokslo bei kultūros žinios veikė XVI a. LDK raštijos, mokslo ir kultūros pasiekimus. XVI a. pirmojoje pusėje knygos, surašytos bažnytine slavų, rusėnų bei lotynų kalbomis, patyrė tiek stačiatikių, tiek katalikų tradicijų įtaką kalbos, tekstologijos bei meno aspektais, tai yra jos atspindėjo Vakarų ir Rytų krikščionybės sąveiką LDK ir tapo geriausia jos kultūrinės raiškos forma.

Rankraštinės knygos kultūros recepcija sudarė sąlygas dinamiškai spausdintos knygos raidai. Buvo sukurti rašto tekstų resursai, parengta intelektualinė ir materialinė dirva spausdintai knygai įsitvirtinti ir funkcionuoti. Rankraštinės ir spausdintos knygos sklaida nuo XVI a. pradžios sustiprino visuomenės mokslinės minties ir informacijos poreikius.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ARCHYVINIAI ŠALTINIAI

1. *[Bajoro Mikalojaus Boboro (Bobro), Martyno sūnaus, žemės pardavimo Pasvalio miestiečiui Mikui, Žolkvinonio sūnui, aktas]*. 1527 05 22. LMAVB RS F1-527. 1 lap.
2. DRĖMA, Vladas. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos rankraštinės ir spausdintinės knygos istorija: išrašai, knygų aprašai, šriftų bei iliustracijų pavyzdžių piešiniai ir nuotraukos*. Autografas. 1944, liep. 1–1945, bal. 27. LLMA F541, ap. 1, b. 26. 267 lap.
3. DRĖMA, Vladas. *Vienos sumanytos studijos fragmentas: išrašai, knygų aprašai*. Autografas. 1944, liep. 1–1945, bal. 27. LLMA F541, ap. 1, b. 25. 203 lap.
4. *[Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro duotis Žemaičių vyskupui Martynui]*. 1505. LMAVB RS F1-509. 1 lap.
5. *[Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegija Vitebsko parapijinei bažnyčiai]*. 1503. LMAVB RS F6-85. 1 lap.
6. *[Nemenčinės savininko Andriaus Sakavičiaus duotis Vilniaus katedrai]*. 1434 06 19. LMAVB RS F6-15. 1 lap.
7. *[Pasvalio gyventojų Simano Juškevičiaus našlės Elenos testamentas]*. 1535 05. LMAVB RS F1-540. 1 lap.
8. *[Pasvalio klebono kanauninko Jono dokumentas Petruui Rakui, Pasvalio miestiečiui, dėl žemės]*. 1522 01 09. LMAVB RS F1-519. 1 lap.
9. *Privilegia seu fundationes ecclesiarum diocessiae Vilnensis: [1387–1678 m. privilegijų nuorašai]*. XVII a. LMAVB RS F43-204, lap. 1v–2.
10. *Regestr apparatow y ynszego sprzētu, zlotu y srebra w kosciele S. Stanisława cathedralnym na zamku Wileńskim spisany y rewidowany w roku Panskim 1598*. VUB RS F 4-35808. 118 lap.
11. *Regestrum perceptorum pecuniae...*: [Vilniaus kapitulos pajamų ir išlaidų registras]. 1569–1570. LMAVB RS F43-3231. 15 lap.
12. *Vilniaus kanauninko Pasvalio klebono Erazmo Eustacho ir Pasvalio miestiečio Jurgio Kšiešovskio malūno prie Svalios upės pardavimo-pirkimo sandoris*. 1531 01 25. LMAVB RS F1-537. 1 lap.
13. *Vilniaus kapitulos privilegijų nuorašų knyga*. 1500–1534. LMAVB RS F43-202. 236 lap.
14. *Vilniaus katedros vertybių inventorius fragmentai, 1598, 1601–1603 m.* XVIII a. LVIA F1135, ap. 4, b. 471. 40 lap.
15. *Кувѣдомости [...] Григорью Войне старосте Ровеньскому [...] што речей церьковныхъ поданьней [...]*. [Apie 1569 m.]. LMAB RS F16-202, lap. 101–104.

16. *Реестр записания имения манастиря святого славного пророка Илья за росказаньем <...> его милости пана нашего [...] през нас коморника а войта Слуцкого [...].* 1575 07 26. LMAB RS F21-1420. 4 lap.
17. *Реестр речей брата моего меньшего Кристофа [Корсака] ведлуг тестаменту справеных [...].* [Arie 1565 m]. LMAB RS F16-4, lap. 22–25.
18. *Реестр списанья имения Ацин его милости пана Филона Кмиты Чернобыльского старосты Оршанского двора Антоновского и сел к нему належачих [...].* 1572 12 10. LMAB RS F16-12, lap. 70–73.
19. *Реестр списанья скарьбу, што мне подано на инвентарь и тым речам расход, што кольвек давал за росказаньем его милости пана [Костентина].* [Arie XVI a. antrąją pusę]. LMAVB RS F16-7. 30 lap.

SPAUSDINTI ŠALTINIAI

1. *Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni ducis Lithuaniae etc. (1501–1506) = Akta Aleksandra króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego i t. d. (1501–1506).* Wydał F. Papeé. Kraków, 1927, p. 540–546.
2. *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans:* Gedimino laiškai. Sudarė S. C. Rowell. Vilnius, 2003. V–LVIII, 1–420 p., [1] atsk. faks. lap.
3. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376–1430.* Collectus opera Antonii Prochaska. Warsaw, 1965. Ps. 1: 1376–1430. CXVI, 490 p.
4. *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis.* Collegit Paulus Jatulis. Roma, 1984. Ps. 1: (1416.II.13–1609.IV.2). XXXIV, 709 p., [3] žml.
5. *Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI = Lietuvių Krokuvą XIV–XVI amžiais:* [registras]. Sudarytojai: Waclaw Urban, Sigitas Lūžys. Vilnius, 2000 [antr. lape 1999]. 343, [1] p.
6. *Istorijos archyvas.* Surinko Konstantinas Jablonskis. Kaunas, 1934. T. 1: XVI a. Lietuvos inventoriai. 680, [13] p.
7. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.* [Komitet redakcyjny Stanisław Gawęda ... et al.]. Warszawa, 1982. Ks. 10–11: 1406–1412. 270 p.
8. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej (1387–1507).* Wydali: J. Fijałek, W. Semkowicz. Kraków, 1932. T. 1. 771 p.
9. LEBEDYS, Jurgis. *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime.* Vilnius, 1976, p. 125.
10. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504).* Vilnius, 2007. 511, [1] p.
11. *Lietuvos Metrika.* Vilnius, 1998. Kn. 3: (1440–1498): užrašymų knyga 3. 161 p.
12. *Lietuvos Metrika.* Vilnius, 1995. Kn. 8: (1499–1514): užrašymų knyga 8. 708 p.
13. *Lietuvos Metrika.* Vilnius, 2001. Kn. 12: (1522–1529): užrašymų knyga 12. 854 p.
14. *Lietuvos Metrika.* Vilnius, 2008. Kn. 14: (1524–1529): užrašymų knyga 14. 639 p.
15. *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis:* istorijos šaltinių antologija. Vilnius, 1994. T. 1: XIII–XVII a. 350, [2] p.

16. *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais = Students from Lithuania in foreign universities during XIV–XVIII centuries*. Vaclovas Biržiška; redagavo ir papildė Mykolas Biržiška. Chicago, 1987. 217 p.
17. *Memoriale ordinis fratrum minorum a fr. Ioanne de Komorowo compilatum*. Wydali: X. Liske, A. Lorkiewicz. Lwów, 1888. 1170 p.
18. *Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Parengė ir į lietuvių kalbą išvertė: Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis redaktorius), Rimvydas Petrauskas. Vilnius, 2005. 422, [1] p., 4 iliustr. lap.
19. *Акты, относящиеся къ исторіи Западной Росіи*. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1: 1340–1506. V, 400, [32] с.
20. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*. Вильна, 1870. Т. 5. 136 с.
21. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*. Вильна, 1870. Т. 9. 486 с.
22. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1887. Ч. 1, т. 7. X, LXXXII, 554 с.
23. *Полоцкие грамоты XIII–начала XVI вв.* Москва, 1977. Т. 2. 227 с.
24. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею*. Петербург, 1903. Т. 20: Литовская Метрика. Т. 1, ч. 2: Книги судных дел. VII, 50 p., 1566 sklt., 258, IV p., [5] iliustr. lap.
25. *Туровское Евангелие одиннадцатого века*. Издание Виленского учебного округа. Санкт-Петербург, 1868. X, 20 с.

RANKRAŠTINIŲ KNYGŲ KATALOGAI

1. *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: katalog*. Opracowali: Aleksander Naumow, Andrzej Kaszlej. Kraków, 2004. 569 s.
2. *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*. Составитель Я. Н. Шапов. Москва, 1976. 2 т.
3. ГИЛЬТЕНБРАНД, Петр. Перечневая опись. Из Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки. Вильна, 1871, вып. 1, с. 1–66.
4. ГНАТЕНКО, Людмила. *Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст.: з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог*. Київ, 2003. 193, [3] p., [79] faks. lap.
5. ГРАНСТРЕМ, Евгения. *Описание русских и славянских пергаменных рукописей: рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские*. [Государственная публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина]. Ленинград, 1953. 152 с.
6. *Исторические сборники XV–XVII вв.* Составили: А. И. Копанев ... [et al.]. Ленинград, 1965. 362 с.
7. *Каталог славяно-русских рукописных книг XV века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов*. Составители: И. Л. Жучкова, Л. В. Мошкова, А. А. Турилов; под редакцией А. А. Турилова. Москва, 2000. 409, [3] p., 8 faks. lap.

8. *Латинские рукописи библиотеки Академии наук СССР: описание рукописей латинского алфавита X–XV вв.* Составила Л. И. Киселева. Ленинград, 1978. 319 с.
9. *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских.* Составил Флавиан Добрянский. Вильна, 1882. 533 с.
10. *Описание рукописного отделения библиотеки Императорской академии наук.* Составили: В. И. Срезневский, Ф. И. Покровский. Санкт-Петербург, 1910. Т. 1. XVI, 525 с.
11. *Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР: описание русских и славянских рукописей XI–XVI вв.* Составили: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Ленинград, 1976. 235 с.
12. *Рукописные книги собрания М. П. Погодина: каталог.* Санкт-Петербург, 1988. Вып. 1. 340 с.
13. *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии: XIV век.* [Редакционная коллегия: С. О. Шмидт (главный редактор) ... et al.]. Москва, 2002. 766 с.
14. *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII в.в.* [Редакционная коллегия: Л. П. Жуковская (ответственный редактор), Н. Б. Тихомиров, Н. Б. Шеламанова]. Москва, 1984. 405 с.
15. *Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу Рукописів центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР.* Склали: М. В. Геппенер ... [et al.]. Київ, 1969. 152 с.
16. ТИХОМИРОВ, Михаил. *Описание Тихомировского собрания рукописей.* Москва, 1968. 191, [2] с.

LITERATŪRA

1. ABRAMOWICZ, Władysław. *Piśmiennictwo i książka na Litwie.* Wilnius, 1957. 122, [2] p.
2. ADOMONIS, Tadas. Lietuvos XIV–XVI amžių miniatiūra. *Menotyra*, 1967, t. 1, p. 203–243.
3. ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus. *Praeitis, istorija, istorikai.* Vilnius, 2000. 510 p.
4. ALIŠAUSKAS, Vytautas. Fides ex auditu: pastabos dėl sakytinės ir rašytinės kultūros Lietuvos krikščionėjime. Iš *Tarp istorijos ir būtovės.* Vilnius, 1999, p. 307–318.
5. ALIŠAUSKAS, Vytautas. *Sakymas ir rašymas: kultūros modelių tvėrmė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.* Vilnius, 2009. 259 p.
6. ALTBAUER, Moshé. *The five Biblical scrolls in a sixteenth-century Jewish translation into Belorussian (Vilnius codex 262).* Jerusalem, 1992. 421 p.
7. AMEISENOWA, Zofja. *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych.* Krakow, 1967. 96, [30] p.
8. BACKHOUSE, Janet. *The illuminated page: ten centuries of manuscript painting in the British Library.* London, 1997. 240 p.
9. BALČIENĖ, Irena. Juzefo Jasinskio biblioteka. *Knygotyra*, 1998, t. 34, p. 20–29.
10. BALDWIN, John W. *Viduramžių kultūra.* Vilnius, 1996. 185, [1] p.

11. BANIONIS, Egidijus. Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija. *Lietuvos istorijos metraštis*, 1988. Vilnius, 1989, p. 135–148.
12. BANIONIS, Egidijus. Žodžio ir papročio kultūros pėdsakai Gedimino laiškuose. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 1996, kn. 4, p. 22–34.
13. BARONAS, Darius. Katalikiška ir stačiatikiška Lietuva XIII a. Iš *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*. Vilnius, 2008, p. 244–259.
14. BARONAS, Darius. Stačiatikiai. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 674–689.
15. BARONAS, Darius. Stačiatikiai kitatikių valdžioje: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atvejis XIII–XV a. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004. Vilnius, 2005, t. 1, p. 5–24.
16. BARONAS, Darius. *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija: (istorinė studija ir šaltiniai)*. Vilnius, 2000. 382 p.
17. BIRŽIŠKA, Mykolas. Svetimosios kalbos lietuvių rašto istorijoje. Iš BIRŽIŠKA, Mykolas. *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*. Kaunas, 1931, kn. 1, p. 55–69.
18. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Senujų lietuviškų knygų istorija*. Chicago, 1953. D. 1. 208 p.
19. BOHATKIEWICZ, Aleksandr Wiktor. *Rzecz bibliografii powszechney: na utworzenie tego kursu w Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim dnia 10. stycznia 1829. roku napisana*. Wilno, 1830. 74 p.
20. BOHATKIEWICZIUS, Aleksandras Viktoras. *Veikalas apie visuotinę bibliografiją*. Parengė: A. Braziūnienė, A. Navickienė, S. Rankelienė. Vilnius, 2004. 268, [1] p.
21. BORKOWSKA, Urszula. *Królewskie modlitewniki: studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*. Lublin, 1999. 349 p.
22. BUMBLAUSKAS, Alfredas. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio. *Lietuvos istorijos studijos*, 1996, nr. 3, p. 9–27.
23. BUMBLAUSKAS, Alfredas. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius, 2005. 486 p.
24. CANNISTRARO, Philip V.; ir REICH, John J. *The Western perspective: a history of civilization in the West*. Belmont, 2004. XXXII, 1098 p., [1] žml.
25. CICĖNIENĖ, Rima. Rankraštinė knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pradžioje–XVI a. viduryje: sklaidos ir funkcionavimo sąlygos. *Knygotyra*, 2009, t. 53, p. 7–37.
26. CLANCHY, Michael. Parchment and paper: manuscript culture 1100–1500. Iš *A companion to the history of the book*. Edited by Simon Eliot and Jonathan Rose. Oxford, 2007, p. 194–206.
27. CLEMENT, Richard W. Books and universities: medieval and Renaissance book production. Iš *ORB online encyclopedia* [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. gruodžio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.the-orb.net/encyclop/culture/books/medbook1.html>>.
28. ČAPAITĖ, Rūta. *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*. Vilnius, 2007. 543 p.
29. ČERNIUS, Remigijus. Bažnyčios unija. Iš *Krikščionybės istorija Lietuvoje*. Vilnius, 2006, p. 126–143.
30. ČERNIUS, Remigijus. Bažnytinė unija. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 72–93.

31. ČERNIUS, Remigijus. Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės Unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje. Iš *Tarp istorijos ir būtovės*. Vilnius, 1999, p. 235–262.
32. DAHL, Svend. *Dzieje ksiązki*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. 455 p.
33. DARNTON, Robert. Kas yra knygos istorija? *Knygotyra*, 1998, t. 34, p. 134–154.
34. DAUGIRDAS, Vidmantas. Kultūros reiškinių difuzija: teritoriniai aspektai. Iš *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste: tarpdalykiniai tyrimai*. Vilnius, 2007, p. 35–48.
35. DAVIES, Norman. *Europa: istorija*. Vilnius, 2002. 1365, [2] p., [16] iliustr. lap.
36. DETTLAFF, Marek Adam, OFM Conv. Pranciškonų vienuolynas ir Švenčiausios Merge­lės Marijos bažnyčia Vilniuje (XIV–XVII a.). Iš *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Vilnius, 2006, p. 54–81.
37. DUBY, Georges. *Katedrų laikai: menas ir visuomenė, 980–1420*. Vilnius, 2004. 371, [1] p., [16] iliustr. lap.
38. DUBONIS, Artūras. Raštininkas. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinė­jimai ir vaizdai*. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 574–587.
39. EDSON, Evelyn. *Mapping time and space: how medieval mapmakers viewed their world*. London, 1999. 210 p.
40. ELIOT, Tom S. Pastabos apie kultūros apibrėžimą. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 257–353.
41. *Europos istorija*. Vilnius, 2001. 415, [1] p.
42. *Europos mentaliteto istorija*. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius, 1998. 589 p.
43. FINKELSTEIN, David; ir McCLEE, Alistair. *An introduction to book history*. New York; London, 2005. V, 160 p.
44. *Form and meaning in the history of the book*. Selected essays by Nicolas Barker. London, 2003. 514 p.
45. FRIEDELŌWA, Teresa. *Ewangeliarz Ławryszewski: monografia zabytku*. Wrocław, 1974. 279 p.
46. GIDŽIŪNAS, Viktoras. Pranciškonų, observantų-bernardinų gyvenimas ir veikla Lietu­voje XV ir XVI a. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. Roma, 1982, t. 9, p. 35–134.
47. GLOSIENĖ, Audronė [ir kt.]. *Lietuviškoji knyga: istorijos metmenys: nuo rašto atsiradi­mo LDK iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m.* Vilnius, 1996. 226 p.
48. GRABAR, André. *Krikščioniškoji ikonografija: antika ir viduramžiai*. Vilnius, 2003. 370 p.
49. GREEN, Dennis H. Orality and reading: the state of research in Medieval studies. Iš *Spe­culum* [interaktyvus], 1990, nr. 65, p. 267–280 [žiūrėta 2009 m. gruodžio 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org>>.
50. GUDAVIČIUS, Edvardas. Albertas Goštautas: jo asmenybė ir politinės veiklos reikšmė. Iš *Lietuvos europėjimo keliais*. Vilnius, 2002, p. 270–274.
51. GUDAVIČIUS, Edvardas. Knygos kelias į Lietuvą. *Knygotyra*, 1999, t. 35, p. 47–65.
52. GUDAVIČIUS, Edvardas. Lenkų kultūrinio fenomeno užuomazga Lietuvoje. *Kultūros barai*, 1998, nr. 3, p. 69–72.

53. GUDAVIČIUS, Edvardas. I Lietuvos Statuto redagavimo etapai. Iš *Mokslas ir gyvenimas* [interaktyvus], 2002, nr. 9 [žiūrėta 2010 m. birželio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://ausis.gf.vu.lt/mg/>>.
54. GUDAVIČIUS, Edvardas; LAZUTKA, Stanislovas; ir VALIKONYTĖ, Irena. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius, 2001. 381 p., [2] p., XXXII iliustr.
55. GUDMANTAS, Kęstutis. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai. *Knygotyra*, 2003, t. 41, p. 9–24.
56. HALECKI, Oskar. *Dzieje unii Jagiellońskiej*. Kraków, 1919. T. 1: W wiekach średnich. 482 p.
57. JABLONSKIS, Konstantinas. 1510 m. Alberto Goštauto biblioteka. *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto bibliotekos metraštis, 1958–1959*. Vilnius, 1961, p. 21–25.
58. JASAS, Rimantas. Bychovco kronika ir jos kilmė. Iš *Lietuvos metraštis*: Bychovco kronika. Vilnius, 1971, p. 8–38.
59. JONYNAS, Ignas. Vytauto šeimyna. *Praeitis*, 1933, t. 2, p. 183–244.
60. JOVAIŠAS, Albinas. Trumpojo Lietuvos metraščių sąvado literatūrinės ypatybės ir paslaptys. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 1996, kn. 4, p. 222–358.
61. JOVAIŠAS, Albinas; ir ULČINAITĖ, Eugenija. *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*. Vilnius, 2003. 520 p.
62. JUČAS, Mečislovas. *Lietuvos metraščiai ir kronikos*. Vilnius, 2002. 207 p.
63. JUČAS, Mečislovas. *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.* Vilnius, 2007. 197 p.
64. JUČAS, Mečislovas. Pirmieji mėginimai sudaryti bažnytinę uniją. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2006, t. 28, p. 103–114.
65. JURGINIS, Juozas; ir LUKŠAITĖ, Ingė. *Lietuvos kultūros istorijos bruožai*. (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus). Vilnius, 1981. 345 p.
66. KALAVREZOU-MAXEINER, Ioli; ir OBOLENSKY, Dimitri. A Church Slavonic Graffito in Hagia Sophia, Constantinople. Iš *Harvard Ukrainian Studies* [interaktyvus]. 1981, vol. 5, nr. 1, p. 5–10 [žiūrėta 2010 m. lapkričio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://140.247.132.248/huri/pdf/hus_volumes/vV_n1march1981.pdf>.
67. KANTAK, Kamil. *Bernardyni Polscy*. Lwow, 1933. T. 1: 1453–1572. XXIV, 324 p.
68. KAVOLIS, Vytautas. Lietuvių kultūros vertinimai. Iš *Nepriklausomųjų kelias*: publicistikos straipsniai (1951–1965). Vilnius, 2006, p. 271–299.
69. KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia. *Biblioteka ostatnego Jagiellona*: pomnik kultury renesansowej. Wrocław, 1988. 341, [3] s.
70. KIAUPA, Zigmantas. Kauniečių knygų rinkiniai XVI–XVIII a. Iš *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*. Vilnius, 1984, p. 6–8.
71. KING, Margaret L. *Western civilization: a social and cultural history*. New Jersey, 2000. XXXII, 960 p.
72. KIRKIENĖ, Genoefa. Ar būta stačiatikių LDK politiniame elite Aleksandro valdymo laikais? Iš *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*. Vilnius, 2007, p. 123–130.
73. KIRKIENĖ, Genutė. Stačiatikių integracija į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenę XV–XVI a. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Vilnius, 2008, p. 157–168.

74. KIRKIENĖ, Genutė. Supraslio vienuolyno konfesinės priklausomybės ir pobūdžio klausimas XVI a. pradžioje. *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, nr. 18, p. 39–50.
75. *Kościół Zamkowy czyli katedra Wilenska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*. Oprac. Jan Kurczewski. Wilno, 1908–1916. 3 cz.
76. KOSMAN, Marcelli. Kancelaria wielkiego księcia Witolda. *Studia źródłoznawcze*. Warszawa; Poznań, 1969, t. 14, p. 91–119.
77. KUCHARSKI, Gerard. Geneza urzędu pisarza wielkiego litewskiego i jego ewolucja do połowy XVI w. Iš *Wspólnota pamięci: studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Katowice, 2006, p. 359–385.
78. LAUCEVIČIUS, Edmundas. *XV–XVIII a. knygų įrašimai Lietuvos bibliotekose*. Vilnius, 1976. 125 p., [153] iliustr. lap.
79. LAUCEVIČIUS, Edmundas. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vilnius, 1967. 2 t.
80. LEBEDYS, Jurgis. *Mikalojus Daukša*. Vilnius, 1963. 422 p.
81. LEBEDYS, Jurgis. *Senoji lietuvių literatūra*. Vilnius, 1977. 362 p.
82. LEBEDYS, Jurgis; ir PALIONIS, Jonas. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas. Iš LEBEDYS, Jurgis. *Lituanistikos baruose*, 1972, t. 1, p. 21–54.
83. LELEWEL, Joachim. *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke Historia drukarni Krakowskich tudzież Historia biblioteki uniw. Jagiell. w Krakowie a przydany katalog inkunabułów polskich*. Wilno, 1826. 2 t.
84. LEMEŠKIN, Ilja. *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas: (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus)*. Vilnius, 2009. 332 p.
85. *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai Vilniaus žemutinėje pilyje = Palace of the Grand Dukes of Lithuania in Vilnius Lower Castle: istorija ir rinkiniai: albumas*. Sudarytojai: Dalius Avižinis, Vydas Dolinskas, Erika Striškienė. Vilnius, 2010. 470 p.
86. *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a. = The Lithuanian catholic clergy (14th–16th c.)*. [Sudarė: Vytautas Ališauskas ... et al.]. Vilnius, 2009. 456 p.
87. LOVETT, Patricia. *The British Library companion to calligraphy, illumination & heraldry: a history and practical guide*. London, 2000. 320 p.
88. MAČZKA, Adam. Najstarsze klasztory franciszkańskie na Litwie (XV w.) w świetle wizytacji prowincjałów: Jana Donati Caputo (1596–1598) oraz Adama Goskiego (1612–1615). Iš *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Vilnius, 2006, p. 82–103.
89. MAKARCZYK, Józef. Wikariat litewski i klasztory minorytów Pińskich i Drohiczyńskich. Iš *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Vilnius, 2006, p. 104–116.
90. MATUŠAKAITĖ, Marija. *Išėjusiems atminti: laidosena ir kapų ženklimas LDK*. Vilnius, 2009. 351 p.
91. MATUŠAKAITĖ, Marija. *Lietuvos skulptūra iki XVII a. vidurio*. Vilnius, 2007. 267, [1] p.
92. MIGOŃ, Krzysztof. Bibliologia – nauka o kulture książki. Iš *Nauka [interaktyvus]*, 2005, t. 2, s. 49–57 [žiūrėta 2011 m. balandžio 2 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.portalwiedzy.pan.pl/images/stories/pliki/publikacje/nauka/2005/02/N_205_05_Migon.pdf>.

93. MIGOŃ, Krzysztof. Šiuolaikinės knygos istoriografijos aspektai. *Knygotyra*, 1998, t. 34, p. 155–163.
94. MIGOŃ, Krzysztof. Парадигмы науки о книге двести лет тому назад и сегодня. *Knygotyra*, 2010, t. 54, p. 44–53.
95. MIKULSKI, Jury. Smoleński ośrodek łatopisarski w latach 20–50, XV w. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 2010, t. 33, p. 17–49.
96. Miodońska, Barbara. *Małopolskie malarstwo książkowe, 1320–1540*. Warszawa, 1993. 264 p., 100 iliustr. lap.
97. MOROZOVA, Nadežda. LDK bažnytinė slavų literatūra (XV–XVII a. pradžia). *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 1996, kn. 4, p. 372–374.
98. MÜLLER, Jan-Dirk. The body of the book: the media transition from manuscript to print. Iš *The book history reader*. Edited by David Finkelstein and Alistair McCleery. London; New York, 2003, p. 143–150.
99. MURAWIEC, Wiesław. Bracia mniejsi zwani barnardynami w Wielkim Księstwie Litwskim w latach 1468–1628. Iš *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Vilnius, 2006, p. 117–138.
100. MURDOCK, George P. Kultūrinio kitimo dinamika. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 213–256.
101. MURDOCK, George P. Kultūros prigimtis. Iš *Kultūros prigimtis*. Vilnius, 1993, p. 167–212.
102. NARBUTAS, Sigitas. Latinitas LDK raštijos raidoje. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2006, kn. 21, p. 137–169.
103. NARBUTAS, Sigitas. Valdovė ir jos tarnaitės: Lietuvos lotyniškoji raštija dominavimo laikotarpiu. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2008, kn. 26, p. 19–54.
104. NARBUTAS, Sigitas; ir ZINKEVIČIUS, Zigmas. Lietuviškos glosos 1501 m. mišiole. *Baltistica*, 1989, priedas 3 (2), p. 325–341.
105. NORKUS, Zenonas. „Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija?“ Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Vilnius, 2008, p. 205–261.
106. OCHMAŃSKI, Jerzy. *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie*. Poznan, 1972. 118 p.
107. OCHMAŃSKI, Jerzy. Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku. Iš *Europa orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność: studia i materiały ofiarowane prof. Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*. Toruń, 1996, p. 73–84.
108. OCHMANSKIS, Ježis. Seniausios Lietuvos mokyklos XIV a. pabaigoje–XVI a. viduryje. Iš *Senoji Lietuva*. Vilnius, 1996, p. 131–156.
109. PACEVIČIUS, Arvydas. Asmeniniai knygų rinkiniai Žemaitijoje XVII a. pirmoje pusėje. Parengta pagal to paties pavadinimo publikaciją, išsp.: Žemaičių bibliofilas, 2000, nr. 2. Iš *Lietuviškas žodis* [interaktyvus][žiūrėta 2010 m. gegužės 30 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.spaudos.lt/Spauda/Asmeniniai_rinkiniai.htm>.
110. PACEVIČIUS, Arvydas. Bibliotekos. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 94–108.

111. PACEVIČIUS, Arvydas. Mokyklos. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*: tyrimėjimai ir vaizdai. Sudarė: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2002, p. 378–396.
112. PACEVIČIUS, Arvydas. Skriptorius ir raštinių kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. *Acta Academiae artium Vilnensis*, 2002, t. 24, p. 25–50.
113. PACEVIČIUS, Arvydas. Štrichas informacijos įstaigų Lietuvoje genezei: bibliotekos gimimas. *Informacijos mokslai*, 2000, t. 15, p. 28–43.
114. PACEVIČIUS, Arvydas. *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais*: dingęs knygos pasaulis. Vilnius, 2005. 311 p.
115. PAKNYS, Mindaugas. Vienuolijos. Iš *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Vilnius, 2006, p. 87–91.
116. PETRAUSKAS, Rimvydas. Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje–XV a. viduryje). *Lietuvos istorijos metraštis*, 2005, t. 1, p. 27–30.
117. PETRAUSKAS, Rimvydas. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a.*: sudėtis, struktūra, valdžia. Vilnius, 2003. 279, [1] p.
118. PETRAUSKAS, Rimvydas. Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema. Iš *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*. Vilnius, 2007, p. 47–55.
119. PETRAUSKAS, Rimvydas. Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai. Iš *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*. Vilnius, 2007, p. 206–222.
120. PETRAUSKAS, Rimvydas. Valdovo pinigai. Iš *Versus žurnalas* [interaktyvus], 2007, geg. 23 [žiūrėta 2010 m. birželio 6 d.]. Prieiga per internetą: <<http://istorija.eversus.lt/naujienos/403>>.
121. PETRAUSKAS, Rimvydas. Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje. *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, nr. 23, p. 69–84.
122. PETRAUSKAS, Rimvydas; ir ANTANAVIČIUS Darius. Aleksandro Jogailaičio dvaras ir jo sąskaitų knygos. Iš *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*. Vilnius, 2007, p. IV–XXVI.
123. PIETKIEWICZ, Krzysztof. Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506). Iš *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Vilnius, 1997, p. 75–131.
124. PIETKIEWICZ, Krzysztof. Uwagi o dokumencie łacińskim w praktyce kancelarii Litewskiej. Iš *Praeities pēdsakais*. Vilnius, 2007, p. 119–134.
125. PIETKIEWICZ, Krzysztof. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*. Poznań, 1995. 256 p.
126. POTKOWSKI, Edward. *Książka i pismo w średniowieczu*. Pułtusk, 2006. 436 p.
127. POTKOWSKI, Edward. *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*. Warszawa, 1984. 301 p.
128. RAABE, Paul. Knygos kultūros reikšmė Europai. *Knygotyra*, 2002, t. 39, p. 84–97.
129. RIMŠA, Edmundas. Vienos XVI a. bibliotekos pēdsakais. *Bibliotekų darbas*, 1987, nr. 9, p. 33–34.

130. ROČKA, Marcelinas. Abraomo Kulviečio bibliotekos pobūdis. Iš *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2002, p. 85–94.
131. ROČKA, Marcelinas. Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui. Iš *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2002, p. 11–18.
132. ROČKA, Marcelinas. Lietuvių studentai Krokuvoje ir humanizmo pradžia Lietuvoje (XV a.–XVI a. pradžia). Iš *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2002, p. 43–70.
133. ROČKA, Marcelinas. Vaclovas Jonas Agripa – kultūros veikėjas ir literatas. Iš *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 2002, p. 168–190.
134. ROWELL, Stephen C. *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva*. Vilnius, 2001. 381 p.
135. ROWELL, Stephen C. Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais. Iš *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Vilnius, 1997, p. 45–74.
136. ROWELL, Stephen C. A pagan's word: Lithuanian diplomatic procedure 1200–1385. *Journal of Medieval History*, 1992, vol. 18, p. 145–160.
137. ROWELL, Stephen C. Pranciškonų (konventualų) ordino įsitvirtinimas Lietuvoje XV a.: Vilniaus pavyzdys. Iš *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Vilnius, 2006, p. 32–53.
138. ROWELL, Stephen C. Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio dvaro: neeilinė kasdienybė tarnauja valstybei. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004, t. 1, p. 25–56.
139. SLAVĖNAS, Erikas. Šis tas apie Vilniaus bernardinų iliuminatorius. *Naujasis židinys–Aidai*, 1992, nr. 11, p. 44–53.
140. SLAVĖNAS, Erikas. Trys manuskriptai iš Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos. *Menotyra*, 1991, t. 18, p. 41–56.
141. *Słownik pracowników książki polskiej*. [Pod redakcją Ireny Treichel]. Warszawa; Lodz, 1972. 1042, [2] p.
142. SMITH, Margaret M. *The title page: its early development 1460–1510*. London, 2000. 160 p.
143. SUBAČIUS, Giedrius; LEŅCZUK, Mariusz; ir WYDRA, Wiesław. Seniausios žinomos lietuviškos glosos. *Archivum Lithuanicum*, 2010, t. 12, p. 31–70.
144. SVETIKAS, Eugenijus. Lietuvoje aptikti vaškuotų lentelių pėdsakai. *Lituanistica*, 1999, nr. 3 (39), p. 45–77.
145. SVETIKAS, Eugenijus. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab.–XV a.*: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais. Vilnius, 2009. 2 t.
146. SZYBKOWSKI, Sobiesław. Polish staff as a social group in the chancery of grand duke Witold. *Quaestiones mediæ aevi novae*, Warszawa, 1998, vol. 3, p. 75–94.
147. SZYMAŃSKI, Józef. *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa, 2002. 763 p.
148. ŠAPOKA, Adolfas. *Mokslo ieškančių senovės lietuvių keliai*. Kaunas, 1935. 25 p. Atsp. iš: *Židinys*, 1935, Nr. 10–11.
149. TEMČINAS, Sergejus. Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*. Vilnius, 2008, p. 130–156.
150. TEMČINAS, Sergejus. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*. Vilnius, 2009, p. 54–85.

151. THOMAS, Marcel. Manuscripts. Iš FEBVRE, Lucien; ir MARTIN, Henri-Jean. *The coming of the book: the Impact of printing 1450–1800*. London, 1984, p. 14–28.
152. TYLA, Antanas. Žemaičių valstiečių prievolių surašymas 1537 ir 1538 m. Iš MACKA-VIČIUS, Andrius. *Žemaitijos valsčių surašymas 1537–1538*. Vilnius, 2003, p. 7–16.
153. TOPOLSKA-PIECHOWIAK, Maria Barbara. *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*. Wrocław, 1984. 338 p.
154. TRAJDOS, Tadeus M. Dominikanie i franciszkanie na ziemiach ruskich Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec władzy państwowej za panowania Władysława II Jagiełły. Iš *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*. Wrocław; Opole; Warszawa, 2005, p. 429–445.
155. TRIMONIENĖ, Rita Regina. Katalikų bažnyčios politika bažnytinės unijos klausimu Kazimiero ir Aleksandro valdymo metais. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 1998, t. 12, p. 327–340.
156. TRIMONIENĖ, Rita Regina. Kultūriniai ryšiai Jogailaičių Europoje XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje. Iš *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*. Vilnius, 2007, p. 6–15.
157. TRIMONIENĖ, Rita Regina. Šv. Jono Kapistrano misija ir Lietuva. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. Vilnius, 2005, t. 19, p. 291–319.
158. *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*. Spisy. Opr. Henryk Lulewicz i Andrzej Rachuba. Kórnik, 1994. 255 p.
159. VASILIAUSKAS, Antanas. Vytauto Didžiojo diplomatika: išorinės žymės. *Senovė*, 1938, t. 4, p. 135–172.
160. VERBOVEN, Koenraad; CARLIER, Myriam; ir DUMOLYN, Jan. *A short manual to the art of prosopography* [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. birželio 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://prosopography.modhist.ox.ac.uk/course_syllabuses.htm>.
161. VERDIANI, Carlo. Il Salterio Laurenziano–Voliniense. *Ricerche slavistiche*, Roma, 1952, nr. 45/46, p. 1–29.
162. VERKHOLANTSEV, Julia. *Ruthenica Bohemica: Ruthenian translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland* [interaktyvus]. Wien, 2008 [žiūrėta 2010 m. gruodžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://books.google.com/books?id=EtGQOnnTQzQC&printsec=frontcover&dq=verkholtantsev,+julia&source=bl&ots=0VyAt30Niv&sig=QpfhKMkVesusQvYNos96mq2p_Yg&hl=lt&ei=bnkYTb34HdC08QOhtvmGBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CDQQ6AEwAw#v=onepage&q&f=false>.
163. VLADIMIROVAS, Levas. Dėl žodžio „knyga“ kilmės. *Bibliotekų darbas*, 1973, t. 11, p. 18–20.
164. VLADIMIROVAS, Levas. *Knygos istorija: Senovė. Viduramžiai. Renesansas, XVI–XVII a.* Vilnius, 1979. 544 p.
165. WYDRA, Wiesław; ir RZEPKA, Wojciech Ryszard. *Chrestomatia staropolska: teksty do roku 1543*. Wrocław; Warszawa; Krakow, 1995. 481 p.
166. ZANDERS, Ojārs. *Senās Rīgas grāmatniecība un kultūra Hanzas pilsētu kopsakarā (13.–17. gs.)*. Rīga, 2000. 395 p.

167. ŽUKAS, Vladas. Asmeninės bibliotekos Lietuvoje XV–XVIII a. *Bibliotekų darbas*, 1976, nr. 12, p. 31–33; 1977, nr. 2, p. 33–34; nr. 6, p. 33–36; nr. 9, p. 31–33.
168. АЛЕКСЕЕВ, А. А.; и ЛИХАЧЕВА, О. П. Супрасльский сборник 1507 г. *Из Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги библиотеки Академии наук СССР*. Ленинград, 1978, с. 54–88.
169. БАРОНАС, Дарюс. По поводу литературной истории Мучения трех виленских мучеников. *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 1997, t. 3, p. 73–98.
170. ВЗДОРНОВ, Герольд. *Исследование о Киевской Псалтыри*. Москва, 1978. 2 т.
171. ВЕРХОЛАНЦЕВА, Юлия. Чешские и хорватские глаголяши-бenedиктинцы среди православных Литвы и Польши и латинские тексты, записанные кириллицей. *Из Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. Vilnius, 2009, p. 81–95.
172. ВИЗИРЬ, А. П. Собрание книг в отделе рукописей ЦНБ АН УССР. *Из Проблемы рукописной и печатной книги*. Москва, 1976, с. 63–70.
173. ВИЛКУЛ, Татьяна. Имена и специальные обозначения в Александрии Хронографической Иудейского (Виленского) хронографа. *Из Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. Vilnius, 2009, p. 96–105.
174. ВИЛКУЛ, Татьяна. Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.). *Istorijos šaltinių tyrimai*, Vilnius, 2010, t. 2, p. 11–32.
175. ГАЛЬЧЕНКО, Мария. Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII–XV вв. (из архива М. Г. Галченко). *Palaeoslavica: International Journal of the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology*, 2003, vol. 11, p. 68–141.
176. ГАЛЬЧЕНКО, Олена. *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні*. Київ, 2005. 375 с.
177. *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі = Gudų knygos istorija*: спроба паясыніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя. Апрацаваў В. Ластоўскі. Коўна, 1926. 776 с.
178. ГОЛЕНИЩЕВ, Илья. *Гуманизм у восточных славян: (Украина и Белоруссия)*. Москва, 1963. 92 с.
179. ГОФФ, Жак ле. *Цивилизация средневекового Запада = La civilisation de l' occident medieval*. Москва, 1992. 372 с.
180. ЗУБОВ, А. Заметка о травнике Троцкого воеводы Станислава Гажтовта. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1887, кн. 3, с. 1–27.
181. ЖЕМАЙТИС, Сергей. К вопросу о происхождении и бытовании Киевской Псалтыри (1397–1518 г.г.). *Хризограф*, Москва, 2005, вып. 2, с. 126–138.
182. КАРСКИЙ, Евфимий. *Западнорусские переводы Псалтыри в XV–XVII веках*. Варшава, 1896. XIII, 444 р.
183. КАРСКИЙ, Евфимий. *Западнорусский сборник XV века, принадлежащий Императорской публичной библиотеке, 01. № 391*. Санкт-Петербург, 1897. 73 с.
184. КАРСКИЙ, Евфимий. *Славянская кирилловская палеография*. Москва, 1979. 494 с.

185. КИПРИАНОВИЧ, Гигорий. *Исторический очеркъ православія, католичества и униі въ Белоруссии и Литве: съ древнейшаго до настоящаго времени*. Вильна, 1899. XV, 288 с.
186. *Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе*: каталог. Составила Надежда Морозова. Vilnius, 2008. 243 p.
187. КИСЕЛЕВА, Людмила. *Западно-европейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв.* Ленинград, 1985. 303 p., 2 lent. lap. + 8 iliustr. lap.
188. КИСЕЛЕВА, Людмила. *О чем рассказывают средневековые рукописи*. Ленинград, 1978. 143 с.
189. КНЯЗЕВСКАЯ, О. А.; ЛИФШИЦ, А. Л.; и ТУРИЛОВ, А. Пергаменные рукописи собрания Виленской публичной библиотеки: (библиотека Академии наук Литовской Республики, ф. 19). *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 2001, t. 3, p. 7–60.
190. КОБЯК, Н.; МОРОЗОВА, Надежда; и ТУРИЛОВ, Анатолий. Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов БАН Литвы. *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 1997, t. 2, p. 41–112.
191. ЛАЗУТКА, Стасис; ВАЛИКОНИТЕ, Ирена; и ГУДАВИЧЮС, Эдвардас. *Первый Литовский Статут (1529 г.)*. Вильнюс, 2004. 522 с.
192. ЛИХАЧЕВ, Николай. *Палеографическое значение бумажных водяных знаков: три части и приложение: таблицы, поясняющие в хронологическом порядке изменения формата и строения бумаги*. Санкт-Петербург, 1899 г. 3 ч.
193. ЛЮБАВСКИЙ, Матвей. *Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской униі включительно*. 2-ое изд. Москва, 1915. 401 с.
194. МОИСЕЕВА, Г. «Собрание российских древностей» профессора Баузе. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Санкт-Петербург, 1980. Т. 35: Рукописное наследие Древней Руси, с. 301–344.
195. МОРОЗОВА, Надежда. Из истории библиотеки Жировицкого монастыря: жировицкие рукописи в библиотеке Академии наук Литвы. *Іš Беларуская книга у кантэксце сусветнай кніжнай культуры*: зборник кніжнай культуры. Минск, 2006, ч. 1, с. 80–88.
196. МОРОЗОВА, Надежда; и ТЕМЧИН, Сергей. Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1550–1532 г. г.). *Іš Z dziejów monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa“ (Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005 r.)*. Białystok, 2005, p. 117–140.
197. НИКАЛАЕЎ, Мікалай. *Гісторыя беларускай кнігі*: в двух тамах. Мінск, 2009. Т. 1: Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. 423 с.
198. НИКАЛАЕЎ, Мікалай. Гісторыя кніжнай культуры Беларусі: праблемы і перспектывы даследаванняў. *Іš Беларуская книга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры*. Мінск, 2006, ч. 1, с. 19–30.
199. НИКОЛАЕВ, Николай. Начала кніжнай культуры Великого Княжества Литовского. *Іš Федоровские чтения, 2005*. Москва, 2005, с. 443–464.

200. НИКАЛАЕЎ, Мікалай. *Палата кнігапісная*: рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск, 1993. 239 с.
201. НИКОЛАЕВ, Николай. „500 лет иллюминации Библии в Беларуси“. *Художественный вестник*, 2007, № 4, с. 3–10.
202. *Пересопницке Евангеліе, 1556–1561*: дослідження, транслітерованій текст, словопоказчик. Київ. 2001, 670 с.
203. *Радзивилловская летопись*. Санкт-Петербург, 1994. 2 т.
204. РОЗОВ, Николай. *Книга в России в XV веке*. Ленинград, 1981. 152 с.
205. РОЗОВ, Николай. *Книга Древней Руси XI–XIV в.в.* Москва, 1977. 122 с.
206. *Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков = The painting sacred of Belarus XV–XVIII centuries*. Автор текста и составитель Надежда Федоровна Высоцкая. Минск, 2007. 219 с.
207. САМОДУРОВА, З. Г. Роль Византийской школы в организации системы обучения в окружающих империю странах в VII–XII вв. *Из Византия между Западом и Востоком: опыт исторической характеристике*. Санкт-Петербург, 2001, с. 160–192.
208. *Славянские Евангелия*: интернет-версия электронного многотекстового издания [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. birželio 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://manuscripts.ru/mns/portal.main?p1=30>>.
209. СОБОЛЕВА, Л. П. Соф’я Гальшанская: мифы и реальные факты. *Из Ягелонь: дынастыя, эпоха, спадчыні*. Мінск, 2007, с. 172–183.
210. СТАНКЕВИЧ, Людмила. Рукописный сборник гадательно-астрологического содержания XVI в. («Аристотелевы врата, или Тайная тайных») из фонда Национальной библиотеки Беларуси. *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*, Мінск, 2007, вып. 9, с. 94–127.
211. СТОЛЯРОВА, Любовь. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков*. Москва, 2000. 543 с.
212. СТОЛЯРОВА, Любовь; и КАШТАНОВ, Сергей. *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*. Москва, 2010. 448 с.
213. *Супрасльскі Благовещенскі манастыр*: историко-статистическое описание. Составитель Архимандрит Николай (Далматов). Санкт-Петербург, 1892. 611 с.
214. ТЕМЧИН, Сергей. О возможном восточном происхождении мифа о Совии, изложенного в Иудейском хронографе 1262 года. *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2010, kn. 29, p. 19–30.
215. ТЕМЧИН, Сергей. О времени появления «Супрасльской летописи» (списка 1519 г.) в Супрасльском монастыре [interaktyvus] [žiūrėta 2011 m. sausio 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.history.org.ua/JournALL/ruthenica/5/10.pdf>>.
216. ТЕМЧИН, Сергей. Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого Княжества Литовского. *Latopisy Akademii Supraskiej*. Białystok, 2010. Vol. 1: Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej, p. 27–35.
217. ТЕМЧИН, Сергей. Рукописи Кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532–1557 г. г.). *Кныготыра*, 2010, t. 54, p. 173–185.
218. ТЕМЧИН, Сергей. Супрасльскі список Хронікі Георгія Амартола середыны XVI века и его антиграф 1494 года. *Кныготыра*, 2007, t. 49, p. 68–86.

219. ТЕМЧИН, Сергей. Схария и Скорина: об источниках Виленского Ветхозаветного свода (F19-262). *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2006, kn. 21, p. 289–316.
220. ТЕМЧИН, Сергей; и МОРОЗОВА, Надежда. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского. *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 1997, t. 2, p. 7–39.
221. ТУРИЛОВ, Анатолий. Заметки о кириллических пергаменных рукописях собрания бывшей Виленской публичной библиотеки (ф. 19 БАН Литвы). *Krakowsko–Wileńskie studia slawistyczne*. Kraków, 1997, t. 2, p. 113–142.
222. ТУРИЛОВ, Анатолий. К вопросу о заказчике и датировке древнейшего списка славянского перевода «Бесед папы Григория Великого (Двоеслова) на Евангелие» (РНБ, № 70). Iš *Miscellanea Slavica*: сборник статей к 70-летию Бориса Андреевича Успенского. Составитель Ф. Б. Успенски. Москва, 2008, с. 86–91.
223. ТУРИЛОВ, Анатолий. *К истории украинско–болгарских художественных связей XVI в.* [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. liepos 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/turilo.htm>>.
224. ТУРИЛОВ, Анатолий. Старые заблуждения и новые «блохи» [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. liepos 14 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.sedmitza.ru/data/2009/11/27/1234916868/320_360.pdf>.
225. ТУРИЛОВ, Анатолий. Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско–белорусскими книжниками (XV–начало XVI в.). Iš: *Исследования по истории церкви: древнерусское и славянское средневековье*. Москва, 2007, с. 468–479.
226. *Франциск Скорина и его время*: энциклопедический справочник. [Редакционная коллегия: И. П. Шамякин (главный редактор) ... et al.]. Минск, 1990. 631 с.
227. ФРИС, Віра. *Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст.* Львів, 2003. 187, [1] p., [4] iliustr.
228. ЧИСТЯКОВА, Марина. Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени. *Latopisy Akademii Supraskiej*. Białystok, 2010. Vol. 1: Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej, p. 37–48.
229. ЧИСТЯКОВА, Марина. К вопросу о структуре и источниках 3-ей редакции Измарагда: (на материале списка БАН Литвы, ф. 19, № 240). *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2008, kn. 26, p. 121–182.
230. ЧИСТЯКОВА, Марина. *Текстология Вильнюсских рукописных прологов: сентябрь–ноябрь* = *Vilniaus rankraštinųjų sinaksarių tekstologija*: rugšėjis–lapkritis. Вильнюс, 2008. 477 с.
231. ЧИСТЯКОВА, Марина. Третья (литовская) редакция Измарагда и Изборник Симеона-Святослава. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir rašties tradicijos*. Vilnius, 2009, p. 137–151.
232. ЩАВИНСКАЯ, Ларыса. *Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX в.* Минск, 1998. 175 с.
233. ЩЕПКИН, Вячеслав. *Русская палеография*. Москва, 1967. 224 с.

SANTRUMPOS

LDK	– Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
LLMA	– Lietuvos literatūros ir meno archyvas
LMAVB RS	– Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius
LNB RS	– Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius
LNМ	– Lietuvos nacionalinis muziejus
LNМ RC	– Lietuvos nacionalinio muziejaus Restauravimo centro tyrimų laboratorija
LVIA	– Lietuvos valstybės istorijos archyvas
LeNB BOZ	– Lenkijos nacionalinės bibliotekos Zamojskių ordinacijos biblioteka
LeNB RS	– Lenkijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius
RNB RS	– Rusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius
RMAB RS	– Rusijos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius
RMA IIA	– Rusijos mokslų akademijos Istorijos instituto archyvas
RMA Sibiro sk.	– Rusijos mokslų akademijos Sibiro skyriaus biblioteka
RVB RS	– Rusijos valstybinės bibliotekos Rankraščių skyrius
RVIM	– Rusijos valstybinio istorijos muziejaus Rankraščių ir senų spaudinių skyrius
RVSAА	– Rusijos valstybinis senųjų aktų archyvas
VUB RS	– Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
UkrNB RI	– Ukrainos nacionalinės V. I. Vernadskio bibliotekos Rankraščių institutas

1 PRIEDAS. Asmenys, turėję knygas arba prisidėję prie knygos kultūros plėtros XIV a.–XVI a. antrojoje pusėje

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
I. VALDOVAI			
1. Mindaugas, karalius (m. 1263)	<p>1. Manoma, kad 1262 m. buvo sukurtas <i>Chronografo</i> prototipas su įpintu Sovijaus mito tekstu. Tai galėjo atlikti Lietuvos Juodojoje Rusijoje arba karaliaus aplinkoje veikę raštininkai, kilę iš Haličo-Volinės žemės.</p> <p>2. Manoma, kad jo aplinkos žmogui Eustafijui Konstantinovičiui, išvytam Riazanės kumigaikščiui, priklausė ar buvo jo užsakymu 1235–1264 m. Haličo-Volinės žemėje (arba iš jos kilusių rašovų) perrašyta knyga <i>Grigaliaus Didžiojo pokalbiai apie Evangeliją</i>, RNB RS Pogodino rink., nr. 70.</p>	<p>1. Hipotezę iškelė: LEMEŠKIN, I. <i>Sovijaus sakmė...</i>, p. 14–15; apie ją diskutuoja: ТЕМЧИН, Сергей. О возможном восточном происхождении bei: ВІЛКУЛ, Татьяна. Создание Свия: работа... 2. Hipotezę iškelė: ТУРИЛОВ, А. К вопросу о закавказке..., c. 86–91.</p>	
2. Jogaila, Lk ir Ldk (m. 1434)	<p>1. 1398 m. Klemensas iš Moskoržovo atvežė Vilniaus katedrai Jokūbo Voraginečio <i>Aukso legendą, arba Šventųjų skaitinius</i>. Dar vadinama <i>Liber passionalis</i>.</p> <p>2. Užsakinėjo knygas Lietuvoje ir Rusijoje steigiamoms bažnyčioms, o jas perrašinėjo mokyklų rektoriai ir mokytojai</p> <p>3. 1405 m. Vladislovas Jogaila <i>Florijono psalmyną</i>, XIV–XV a. sąvarta, padovanėjo Laterano kanauninkų vienuolyno Šv. Dievo Kūno bažnyčiai Kazimierze, Krokuvoje. LenNB RS, sygn. 8002.</p> <p>4. Dovanoto Lenkijos bažnyčioms iš kryžiuočių pagrobtas knygas.</p>	<p>1. HALECKI, O. <i>Dziejeje unii...</i>, t. 1, p. 156, nuor. 3. 2. POTKOWSKI, E. <i>Książka rękopiśmienna...</i>, p. 94, nuoroda į Lenkijos valstybinį senųjų aktų archyvą, <i>Rachunki krolewskie</i>, nr. 4, k. 54r; 102r, 1394. 3. WYDRA, W.; RZEPKA, W. <i>Chrestomatia staropolska...</i>, p. 51–58. 4. MIODONSKA, B. <i>Matopolskie malarstwo...</i>, p. 59–60.</p>	
3. Jadvyga, Lk (1372–1399)	<p>1. Jos užsakymu perrašyta <i>Polocko pasija</i>, XIV a. pab. (<i>Aukso legendos</i> likučiai).</p> <p>2. Turėjo knygų rinkinį ir grupę asmenų, kuri jas perrašinėjo.</p> <p>3. Krikščionybės įvedimo proga dovanoto Lietuvos bažnyčioms kartu su kitais liturginiais daiktais ir knygas</p>	<p>1. WYDRA, W.; RZEPKA, W. <i>Chrestomatia staropolska...</i>, p. 115–116. 2–3. <i>Jana Długosza Roczniki ...</i>, p. 214.</p>	

¹ Nurodyto informacijos šaltinio numeris atitinka knygos gyvavimo fakto numerį. Jei informacijos šaltinis nenurodomas, žinios pateikiamos remiantis išlikusių kodeksu ir nuoroda į jo saugojimo vietą.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
4. Sofija Alšėniškė, Lk (m. 1461) Tėvas – Andrius Alšėniškis, Jono Algimantaitičio-Alšėniško sūnus; motina – Smolensko kunigaikščio Semiono Druckto sesuo. Teta – Ldk Vytauto žmona Julijona	1. 1443–1445 m. jos iniciatyva kapelionas Andrius iš Jaskovičių (Andrzej z Jaszowic) iš čekų į lenkų kalbą vertė <i>Bibliją</i> (2 tomai). Paskutinis rašė Piotras iš Radoszycių. I tomas – Sáros-Patak gimnazijos bibliotekoje (Vengrija), sign. O.916; II tomo likučiai – Vroclavo universiteto bibliotekoje ir Nacionaliniame muziejuje Prahoje. 2. Auksinio liturginius reikmenis Sv. Trejybės koplyčiai Vavelyje. 1563 m. katedros inventoriuje minimos ir paaukotos liturginės knygos, o tarp jų <i>Missale scriptum, pergamenium, obvolutum flaveo axamento, cum puelis argenti et clausuris</i> , du brevioriai, rašyti ant pergamento, paminėti kaip seni (<i>vetus</i>), ir pergamentinis gradualas. 1602 m. inventoriuje dar minima <i>Officium cantum de SS. Trinitate</i> .	1. WYDRA, W.; RZEPKA, W. <i>Chrestomatia staropolska...</i> , p. 60–68. 2. MIODOŃSKA, B. <i>Małopolskie malarstwo...</i> , p. 60.	
5. Ona, Ldk (m. 1418) Ldk Vytauto žmona	XV a. pradžioje įsigijo knygą <i>Sv. Dorotėjos gyvenimas (Librum de vita ipsius domine Dorothee editum desideranter petivit)</i> .	OCHMANSKI, J. <i>Najdawniejsze księgozbiory...</i> , p. 73–84.	
6. Vytautas, Ldk (apie 1350–1430)	1. 1384 08 23 <i>Evangelijoje</i> buvo įrašyta Ldk žemių duotis Skaisčiausio Dievo Motinos cerkvei Trakuose. 2. Knygas ėmė kaip karo grobį. 1411 04 20 laišku Vytautas žada Ordino magistrui gražinti pagrobtas knygas: <i>...die bucher, die czu Holland woren genomen...</i> 3. 1428 m. <i>Sv. Izaoko Siro pamokslai Gavėniai</i> , perrašyti Vytautui liepiant, Fotijaus pakėlimo į metropolitus proga. Rašė Smolensko vyskupo Gerasimo raštininkas Timotiejus. RNB RS FI.476. 4. 1430 10 21 Trakuose rašytoje donacijoje vyskupui Motiejui (1422–1453) tarp kitų dovanų minimas <i>Psalmynas</i> .	1. <i>Археографический сборник документов...</i> , t. 5, p. 11–12, nr. 10. 2. <i>Codex epistolaris...</i> , 1882, p. 223, nr. 476. 4. <i>Kodeks dyplomatyczny...</i> , p. 135.	
7. Kazimieras IV Jogailaitis, Lk ir Ldk (1427–1492)	1. Dovanoto knygas bažnyčioms Krokuvėje, Gniezne. 2. Jo sūnūs turėjo asmeninius maldynus. 3. Jo raštininku (notariu) dirbo kanauninkas Janas Złotkowski, iluminatorius ir skriptorius, perrašęs maldynus Lk Aleksandriui (1491 m.), pontifikalą Frederikui Jogailaičiui (1493 m.) ir kt.	1. MIODOŃSKA, B. <i>Małopolskie malarstwo...</i> , p. 225. 2. POTKOWSKI, E. <i>Książka rękopiśmienna...</i> , p. 108.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
8. Kazimieras, Lenkijos karalaitis ir Lk (1458–1484)	Turėjo asmeninį <i>Maldyną</i> .	Neišlikęs; BORKOWSKA, U. <i>Królewskie modlitewniki...</i> , p. 59.	
9. Jonas Albrechtas, Lenkijos karalius, Kazimiero sūnus (1459–1501)	Turėjo <i>Gradualą</i> , 1499–1506 m., kuri iliuminavo Motiejus iš Drohičino; rašė Stanislovas iš Bukų ir Tomekas.	MIODONŖSKA, B. <i>Matopolskie malarstwo...</i> , p. 199.	
10. Aleksandras Jogailaitis, Lk ir Ldk (1460–1506)	<p>1. 1499 12 20 (f. 43v) už 25 kapas perka knygas iš jas atgabenusio asmens.</p> <p>2. 1500 m. (f. 55v) sumoka pusę kapas už knygą bernardinų pamokslininkui.</p> <p>3. Asmeninis <i>Maldynas</i> su septyniomis psalmėmis, sukurtomis Francėsko Petrarkos (1304–1374 m.). Sukurtas 1491 m. Jano Złotkowski; Britų muziejus, mss. 386033.</p> <p>4. Išde 1506 07 24–25 buvo 39 knygos: ... <i>missale axamento flaveo et argento deaurato reformatum</i>. [...] ... <i>liber statutorum novorum</i>. [...] ... <i>oracionale axamento rubeo reformatum auro illuminatum</i>. ... <i>libelli argenti reformati sex</i>. ... <i>libeli sine argento decem</i>. ... <i>libellus in Ruthenico scriptus sine auro</i>. ... <i>codices octo minores, item quatuor maiores</i>. ... <i>codices tres maiores, quatuor minores</i>. [...]</p> <p>5. Dovanojo knygas Lenkijos bažnyčioms 1502 m.: <i>libros sibi commissos scribere et notare pergamento, auro et coloribu</i></p>	<p>1–2. <i>Lietuvos didžiojo kunigaikščio...</i>, p. 59, kt.</p> <p>4. <i>Akta Aleksandra krola...</i>, p. 540–546.</p> <p>5. MIODONŖSKA, B. <i>Matopolskie malarstwo...</i>, p. 61–62.</p>	Pasirašinėjo dokumentus.
11. Elena, Ldk (1474–1513) Tėvas – Maskvos dkt Ivanas III; motina – paskutinio Bizantijos imperatoriaus dukterėčia Sofija Paleologaitė	<p>1. 1497 m. 13 knygų iš Maskvos parvežė Rusijos pasiuntinys Nikolajus Angelovas (knygos buvo siunčiamos ir vėliau, jas kunigaikštienė laikė bernardinų vienuolyne).</p> <p>2. Lietuvos Brastoje ji pirko knygų už 25 kapas grašių.</p>	<p>1–2. VLADIMIROVAS, L. <i>Knygos istorija...</i>, p. 134.</p> <p>2. PAPEE, F. <i>Aleksander Jagiellonczyk...</i>, p. 28.</p>	Rašė laiškus tėvui.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
12. Žygimantas I (Senasis), Lk ir Ldk (1467–1548)	1524–1528 m. dailininko Stanislawo Samostrzelniko dirbtuvėje sukurtas asmeninis <i>Maldynas</i> , Britų muziejus, mss. AD. 15 281. Lap. 90: <i>Vytis ir Erelis</i> ; lap. 66, 92r puošti <i>Vytimi</i> , apatinėje bordiūro dalyje. Knygos įrišimas puoštas superekslibritu.	AMEISENOWA, Z. <i>Cztery polskie...</i> , p. 11–17; BORKOWSKA, U. <i>Królewskie modlitewniki...</i> , p. 288, 290, 291.	
13. Bona, Lk ir Ldk (1494–1557)	1. 1524–1528 m. dailininko Stanislawo Samostrzelniko dirbtuvėje sukurtas asmeninis <i>Maldynas</i> , Oksfordas, Bodlio biblioteka, Douce 40/ 21614. Lap. 36v jungtiniame herbu skyde yra ir <i>Vytis</i> . 2. Turėjo <i>Maldyną</i> , XV a.; Varšuva, Karališkosios pilies rinkinys, 2010/40/84. 3. Jai priklausė <i>Lietuvos Statuto nuorašas</i> (taip vadinamas Lauryno), Schulpforte Bibliothek, Heim-oberschule, MSr.A-59. Pirmas ir paskutinis lapai puošti <i>Vyties</i> ir Bonos Sforcos herbais; įrišimas su superekslibrisais.	1. AMEISENOWA, Z. <i>Cztery polskie...</i> , p. 31–41.	
14. Žygimantas Augustas, Lk ir Ldk (1520–1572)	1. Tarp 1533–1539 m. Šv. Atanazo <i>Raštų</i> nuorašą padovanojo Vilniaus vyskupui Jonui iš Lietuvos kunigaikščių. 2. Jam priklausė istoriografijos veikalai: <i>De rebus Sigismundi Augusti Poloniae regis a. 1552–1558</i> ir <i>Rerum Transilvanicarum acta... a. 1552–1555</i> ; Jogailaičių biblioteka; rps DD IV 44; DD IV 45; 3. Žygimanto Augusto bibliotekininkas Stanislovas Košuckis (m. 1559) sudarė rankraštinių dalties karaliaus bibliotekos katalogą <i>Index alphabeticus librorum iurisprudentialie in bibliotheca d. Sigismundi II Augusti, Polonorum regis, 1553</i> ; Stokholme, Karališkoji biblioteka. 4. Turėjo Filipo Kalimacho (Filippo Buonaccorsi, 1437–1496) kūrinių rankraščių rinkinį. Jį apie 1553 m. padovanojo Krokuvos kanauninkas, istorikas ir archyvaras Stanislovas Gurskis (apie 1497–1572 m.). 5. Vilniaus pilyje turėjo biblioteką.	1, 4. Žuvo Antrojo pasaulinio karo pabaigoje kartu su visais Zamojskių ordinacijos rinkiniais. Žr.: KAWECKA-GRYCZOWA, A. <i>Biblioteka ostatnego...</i> , p. 32; 300.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
II. DALINIAI KUNIGAİKŠČIAI, DIDIKAI			
1. Karijotas (Mykolas Gediminaitis), kunigaikštis (po 1300–apie 1365)	1. Remiantis įrašu knygoje, manoma, kad XIV a. pradžioje Naugarduke jo liepimu buvo perrašytas <i>Laurušavo evangelynas</i> , Čartoryskių biblioteka Krokuvoje, sign. IV 2097. 2. Išliko dar vienas <i>Evangelynas</i> , kuriame jis 1350 m. įrašė dovanojimą Laurušavo vienuolynui. RVB RS Vostokovo apr. Nr. 117.	I. FRIEDELÓWA, T. <i>Ewangeliarz Ławryszewski...</i> , p. 7; 71. <i>Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...</i> , s. 69.	I. M. Nikolajevo teigimu, tai pirma LDK surašyta knyga. A. Naumovo nuomone, knyga galėjo būti perrašyta pastutiniame XIII a. ketvirtyje.
2-4. Teodoras (po 1349–1432), nuo 1383 Lucko kunigaikštis; Lazaris ir Simeonas Liubartaičiai, kunigaikščiai. Tėvas – Liubartas (Dimitrijus) Gediminaitis, Lucko, Voluinės ir Galičo kunigaikštis	Jų užsakymu 1384 m. buvo perrašytas <i>Lucsko Psalmynas</i> . Perrašė prie Lucko vyskupo Ivano Šv. Jekaterinos cerkvės popas Ivanas. Šv. Lauryno Medičių biblioteka, Florencija.	VERDIANI, C. Il Salterio Laurenziano... СТОЛЯРОВА, Л. <i>Сводъ записей...</i> , с. 349–351.	
5. Julijona, Smolensko kunigaikščio Glebo žmona	[Po 1390 m.] stodama į vienuolyną, padovanojo Šv. Arangelo Mykolo cerkvei Smolenske <i>Psalmyną</i> , XIV a., RNB RS F.n.I.2, vyrui, Smolensko kunigaikščiui Glebui, sau ir vaikams atminti.		
6-7. Vasilijus Michailovičius su žmona Vasilisa; Drucko kunigaikštis, Sofijos Alšėniškės dėdė, Semiono Druckio brolis	1400–1401 m. padovanojo pastatytai Drucke cerkvei <i>Evangeliją</i> ir ją apkaustė; RMA, Sibiro sk. bib., Tichomirovo rink. nr. 1.	<i>Сводный каталог ...</i> , с. 330–331.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
8. Anofrijus, kunigaikštis (<i>кнзь великїи Анофреи</i>)	XV a. pr. apdovanoto Šv. Jono Krikštytojo vienuolyną ir cerkvę saloje, Polocke: dovanojo <i>Evangelyną</i> , XIV a., RNB RS F.n.I.17	<i>Сводный каталог ...</i> , c. 302–307.	
9. Jurgis Lengvenaitis, Lengvenio (Simono) Algirdaičio, Didžiojo Novgorodo kunigaikščio, sūnus	Manoma, kad jis turėjo 1432–1440 m. minėtą knygą <i>Grigaliaus Didžiojo pokalbiai apie Evangeliją</i> , RNB RS Pogodino rink., nr. 70.	ТУРИЛОВ, А. К вопросу о записке..., c. 87.	
10. Anastasija, Teodoro Karbutaičio žmona	apie 1445 m. <i>Evangelijne</i> jos ir jos vyro vardu sudarytas įrašas apie dovanojimus cerkvei. RVIM RS Muz. 1072.	ГАЛЪЧЕНКО, М. Записи писцов..., c. 76.	
11. Aleksandras, Oelka, (XV a. pr.–1454) Vladimiro Algirdaičio sūnus, Kopyllo, Slucko, 1443–1454 – Kijevo kunigaikštis ir jo žmona Anastazija, Maskvos dk Vasilijaus I dukterė, Vytauto anūkė	Su šia šeima siejami dovanojimai cerkvei Lušneve (netoli Slonimo, Gardino apskr.) ir <i>Evangelynas</i> , XIV a. II pusė; RMA Rus. liter. ins-tas, op. 25, nr. 30.	<i>Сводный каталог ...</i> , c. 279–282.	
12. Simonas I Oelkaitis (m. 1470, Kijeve) vedė Jono Goštauto dukterį Mariją; iki 1470 valdė Kijevą.	1. Valdymo metu knygų perrašymas Kijeve suaktyvėjo. Kijevo Olų lauroje jo valdymo metu sukuriama nauja redakcija <i>Kijevo Olų Pateriko</i> (žinomo ir kaip <i>Akakijaus, Акакиевская</i> , 1460 m.) ir <i>Kasjano redakcija</i> (<i>Кассиановская</i> , 1462). 2. Iš tuo metu perrašytų knygų žinomos tik kelios išlikusios: <i>Aiškinamoji Evangelija</i> (1434 m., RVB RS); <i>Kopėčios</i> (1455 m.).	1. ВИЗИРЬ, А. Собрание книг..., c. 63–70. 2. <i>Каталог славяно-русских...</i> , c. 173–175.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
13. Simonas II (Semionas) Olekaitis (m. 1505), Mūkolo Olekaitio sūnus, Slucko kunigaikštis	<p>Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Bychovco kronikos</i> dalį sudaro Slucko kunigaikščių Olekaitių aplinkos užrašai iki 1506 m. 2. Priklausė <i>Zlatostruj</i>, 1474 m., saugotas buvusiame Maskvos dvasinėje akademijoje). 3. 1500 m. dovanoją <i>Evangeliją</i> Mežigoro vienuolynui (netoli Kijevo). 4. Priklausė <i>Oktoidžas</i> (книга князя Семена Михайловича), XV a. pab.–XVI a. pr., LMAVB RS F19-174. 5. Slucke turėjo knygų rinkinį. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. JUČAS, M. <i>Lietuvos metraščiai...</i>, p. 86–118. 2–3. ВИЗИРЬ, А. Собрание книг..., с. 63–70. 	
14. Jurgis I Simonaitis Olekaitis (apie 1492–1542), Simono II Olekaitio sūnus, Slucko kunigaikštis	<p>Jo užsakymu parašytos knygos:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. 1539 m. Копулюе, Sv. Mikalojaus vienuolyne ant Moročės Vasilijus perrašė ir įrašė <i>Evangeliją</i>. 2. <i>Giedamoji minėja</i>, 1539 m., Slucke. 3. 1542 m. <i>Pamokslų rinktinė</i>, perrašyta Justino Jackovičiaus Čečeranino. 4. Jo įsakymu XVI a. pradžioje perrašytas <i>Lietuvos metraščio Slucko perrašas</i>. 5–6. Liko XVI a. vidurio 2 <i>Giedamosios minėjos</i>, saugotos Slucko vienuolyne, su Olekaitių herbais (<i>Vyčiu ir Rogatina</i>), LMAVB RS F19-151 ir LMAVB RS F21-157. 	<ol style="list-style-type: none"> 1–3. <i>Гісторыя беларускай...</i>, с. 329. 4. JUČAS, M. <i>Lietuvos metraščiai...</i>, p. 86–118. 	
15. Jurgis II Olekaitis (m. 1579) Jurgio I Olekaitio sūnus	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1575–1577 m. dvare gyveno ir dirbo Motiejus Strijkovskis. 2. Dvare gyveno iš Maskvos išvytas rašytojas Artemijus. 3. Jam liepus, 1575 m. sudaryti cerkvių Slucke inventoriai su knygų sąrašais, LMAVB RS F21-420. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. JOVAIŠAS, A. <i>Trumpoji Lietuvos...</i>, p. 233. 	
16. Michailas Vasiljevičius Čartoriskis , (m. apie 1489) Vladimiro kunigaikštis; 1445–1451 dk Svitrigailos dvaro maršalka	<p>1475 m. netoli Vladimiro buvusiame vienuolyne jo liepimu kunigaikščio kamarinkas Artomas perrašė <i>Giedamoją minėją spalitui</i>. RVIM RS Bars. 1213.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. JOVAIŠAS, A. <i>Trumpoji Lietuvos...</i>, p. 233. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ГАЛЪЧЕНКО, М. <i>Записи писцов...</i>, с. 30–31.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
<p>17. Aleksandras Aleksandraitis Soltanas (m. 1495) 1474–1482 valdovo dvaro išdėininkas; 1483–1490 Slonimo seniūnas; 1482–1493 valdovo maršalka; 1486–1487 Naugarduko seniūnas; 1492–1493 Bielsko seniūnas</p>	<p>1. Turėjo knygų rinkinį (dėl šių knygų kovojo sūnus): <i>Правила Григорьевские; Григорьев Богослов; Евангелие, В четверку, синим оксамитом крыто, пукли серебрянные, позолочиваные. Псалтири, золотом писана; Псалтири со следованьем; Треходи две: Постная а Цветная.</i> 2. Jo pageidavimu 1496 m. Bielske buvo perrašytas <i>Prologas kovui–rugriūčiui</i>, LMAVB RS F19-100. 3. Jo pageidavimu ir liepimu 1487 m. djakas Senka iš Smolensko, Jokūbo sūnus, perrašė <i>Giedamąją minėją kovui–balandžiui</i>, LMAVB RS F19-161. 4. Jo pageidavimu perrašyta 1487 m. <i>Giedamąją minėją sausiu–vasariui</i>, LMAVB RS F19-156. 5. 1487–1488 m. djakas Zanka iš Turovo, Aleksijaus sūnus, perrašė <i>Giedamąją minėją gegužei–birželiui</i>, RVSAA F181, nr. 442. 6. Dovanijo Šv. Trejybės cerkvei Vilniuje <i>Apaštalių laiškus su aiškinimais</i>, XV a. rab., RMAVB RS 31.3.24.7. 7. 1471 m. <i>повелением пана Солтана, нареченного в св. крещении Александра Александровича</i> Voluinės Vladimire perrašytas <i>Aiškinamasis psalmynas</i>, saugomas RVIM RS, Barsovo rink. Nr. 97.</p>	<p>1. <i>Русская историческая...</i>, с. 872; Nr. 215, с. 871–877. Реестр пана Сольтана скаръбу; што у Вилни былъ пры немъ. [1516 m.]. 7. РОЗОВ, Н. <i>Книга в России...</i>, с. 152.</p>	<p>XV a. rabaigoje fundavo Žirovičių cerkvę, prie kurios vėliau įsikūrė утуц vienuolynas su didele biblioteka.</p>
<p>18. Aleksandras Soltanas, (m. apie 1554) Ivaškos Aleksandraičio sūnus; 1514–1554 dvaro maršalka</p>	<p>1. Jo užsakymu Šeškinės dvare 1545 m. buvo perrašytas <i>Euchologionas (Trebnikas)</i>, skirtas Žirovičių vienuolynui. Rašė Jermola iš Kremeneco, Vasiljevo sūnus, LMAVB RS F21-3206. 2. 1545 m. jo užsakymu Šeškinės dvare djakas Michailas, iš Kremeneco, Vasiljevo sūnus, perrašė <i>Teotokarioną (Bogorodničką)</i>, skirtą Žirovičių vienuolynui, RMA Sibiro sk., Tichomirovo rink. nr. 11</p>	<p>2. МОРОЗОВА, Надежда. <i>Из истории библиотеки...</i>, с. 86.</p>	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
<p>19. Martynas Goštautas (pirma kartą minimas 1460; m. 1483) 1464–1471 Naugarduko seniūnas; 1471–1480 Kijevo vaivada; 1477–1479 žemės maršalka; 1480–1483 Trakų vaivada</p>	<p>Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Manoma, kad turėjo <i>Kijevo psalmyną</i>. 2. 1479 m. Tikocino bernardinams padovanavo nenurodytos rūšies <i>Giesmyną</i>, kelis <i>Mišiolus</i>; <i>Pamokslų knygy</i>. 3. Baltramiejus iš Bičo, bažnyčios altarista, perrašė <i>Antifonalą</i>, 1483 m. už 30 vengriškų florinų. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. S. Žemaičio hipotezė, aptarta diskusijų metu. 2. <i>Memoriale ordinis fratrum...</i>, p. 224. 3. POTKOWSKI, E. <i>Książka rękopiśmienna...</i>, p. 108; <i>Słownik pracowników...</i>, p. 37. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1479 m. fundavo bernardinų vienuolyną Tikocine.
<p>20. Albertas Goštautas (m. 1539) 1503–1509 LDK dk dvaro taurininkas ir Naugarduko vietininkas. Nuo 1513 Bielsko ir nuo 1515 Mozyriaus seniūnas. 1511–1514 Naugarduko vaivada, 1513–1519 Polocko vaivada, 1519–1522 Trakų vaivada. 1523 Darsūniškio valdytojas, nuo 1525 Borisovo seniūnas. Nuo 1522 Vilniaus vaivada ir Lietuvos didysis kancleris, Žmona Sofija Verejskaja; sūnus – Stanislovas</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1520–1528 m. dailiniko Stanisławo Samostrzelniko dirbtuvėje jam buvo perrašytas <i>Maldynas</i>. 2. Jam priskiriama 1510–1511 m. registre surašytas knygų rinkinys: <i>Bibliją Vulgata</i>; du mišiolai; Jokūbo Voragineičio <i>Aukso legenda</i>, <i>arba Šventųjų skaitiniai</i>; pamokslų rinkiniai; kai kurie teologiniai raštai t. p. galėjo būti rankraštiniai (iš nustatytų pavadinimų); kanonų teisės knygos <i>sext</i> (manoma, kad tai galėjo būti popiežiaus Bonifaco VIII <i>Šeštoji dekretalijų knyga</i>); „rašytinės riterių knygos“, viduramžių didaktiniai ir enciklopediniai veikalai, heraldiniai raštai; I LS nuorašas, 1530–1531 m.; <i>Sveikatos sodas ir kt.</i> Daļ knygu lotynų kalba pirko 1511 m. Petrikave. 3. Vienas iš svarbiausių 1529 m. <i>Lietuvos statuto</i> rengėjų. Manoma, kad jam galėjo priklausyti I LS <i>Zamojskių nuorašas</i>, I redakcijos darbinis variantas, 1525–1529 m. Įrišimas 1530 m., su I viršelyje išpaustais Lenkijos ir Lietuvos herbais, o II viršelyje – A. Goštauto herbas (<i>Habdanckas</i>). 4. Manoma, kad jo aplinkoje buvo sudaryti <i>Vidurinis ir Platusis Lietuvos metraščių sąvadai</i>. 5. Rašė paneiginius ir diskusinius tekstus. 6. Jam priskiriamas <i>Juridinis rinkinys</i> (su I LS, malda Šv. Dievo Motinai Marijai, Kazimiero teisyne ir t. t.); LenNB BOZ 77. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. AMEISENOWA, Z. <i>Cztery polskie...</i>, p. 42–51. 2. GUDMANTAS, K. Alberto Goštauto..., p. 9–24. 3. GUDAVIČIUS, E. I Lietuvos Statuto ...; prieiga per internetą: <http://ausis.gf.vu.lt/mg/>. 6. <i>Восточнославянские и южнославянские...</i>, t. 2, p. 17–18. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Studijavo Krokuvoje. 2. 1534 m. įstėgė mokyklą savo Trobų dvare. 3. Jam tarnavo Mykolas Lietuvis.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
21. Stanislovas Goštautas, (m. 1542) Trakų vaivada	Jo užsakymu Krokovoje XVI a. viduryje (apie 1545 m.) buvo verčiamas iš lotynų kalbos į lenkų <i>Hortus sanitus</i> .	ЗУБОВ, А. Заметка о травнике..., с. 1–27.	
22. Konstantinas Ostrogiskis (apie 1460–1530) 1497–1500, 1507–1530 Didysis LDK etmonas; 1507–1522 Voluinės maršalka, 1511–1522 Vilniaus kaštelionas; nuo 1522 Trakų vaivada ir kt.	1. Su juo siejamas 1494 m. <i>Jurgio (Georgijaus) Amartolos kronikos</i> nuorašas (dar žinomas <i>Krīnicos</i> pavadinimu). 2. 1508 m. ir 1513 m. <i>Turovo evangelijute</i> paliko dovanojimo įrašus Turovo cerkvei, LMAVB RS F19-1. 3. Su juo siejamas dar vienos <i>Evangelijos</i> perrašymas, LMAVB RS F19-29. 4. [Numanomam jo likusio turto inventorijuje]; tarp kitų bažnytinių daiktų išvardintos knygos: ... <i>sīdabru taisytā, paaūksuota Evangelijā, puošta akmeniu, [...] sticharis 1 diakonui, [...] knygos keturiuos Apaštalas, Hirmologionas, Ustavas, Psalmynas...</i> ; kartu buvo saugoma dežutė su gautomis privilegijomis, LMAVB RS F16-7. 5. Dovanoto <i>Evangeliją</i> Daragobužuose. 6. Jam skirta <i>Voluinės trumpojo metraščio</i> , kuris buvo saugomas Supraslyje 1532 m., dalis.	1, 6. ТЕМЧИН, С. Супрасльскіі список..., р. 79. 5. ПІКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 111, ішн. 62.	1. Žinomas jo ranka pasirašytas laiškas Ivanui (Jonui) Sapiegai 1511 08 28. Žlt.: <i>Акты, относящиеся к истории...</i> , т. 2, с. 93, но. 72. 2. Laikomas vienu svarbiausių stačiatikių globėjų LDK. 3. Sūnus įsteigė Ostrogo spaustuve, mokyklą.
23. Mikalojus Radvilaitis (m. 1509) 1482–1486 Smolensko vietininkas; 1486 valdovo maršalka; 1488–1490 Naugarduko seniūnas; 1488–1490 Bielsko seniūnas; 1488–1492 Trakų kaštelionas; 1491–1509 Vilniaus vaivada ir LDK kancleris. Tėvas – Radvila Astikaitis.	1483 m. jam perrašytas <i>Enciklopedinis rinkinys (Книга зовомая Приточниче)</i> , kurį perrašė skriptorius Vaska. Knyga, manoma, susijusi su žydujančiuju judėjimu. 1946 m. knyga pateko į Centrinį valstybės istorijos archyvą Kijeve.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 180; МОИСЕЕВА, Г. «Собрание российских...», с. 301–344.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
24. Mikalojus Radvila (1515–1565) 1544–1565 Lietuvos didysis maršalka; 1550–1565 Lietuvos didysis kanderis; 1551–1565 Vilniaus vaivada	Turėjo jam dovanotą rankraštinę knygą <i>Legationes. Responsa. Regia.</i> , 1542 m.; Lenkijos nacionalinio muziejaus Čartoriskų biblioteka ir archyvas, Rkp. 2184. Įrašas prieš tekstą: <i>Magno Magne Lituanie Marsalco Domino suo Fidelis S[er]v[us]itor donavit</i> ; knyga puošta superekslibrisu: <i>Trijų Ragų herbas</i> renesansiniame kartsūse.	LAUCEVIČIUS, E. XV–XVIII a. knygų trišimai..., p. 57.	
25. Vasilijus Michailovičius Sanguška (m. apie 1557) nuo 1508 valdovo dvarionis	1. Patvirtino, kad 1500–1502 m. perrašyta <i>Tetraevangelija</i> , LeNB RS Akc. 2652, yra gera XIV a. <i>Evangelijos</i> kopija. Knyga puošniai dekoruota. 2. Manomai jo aplinkoje surašytas <i>Sanguškų giminės Sinodikas</i> , XV a. pab.–1500 m., LMAVB RS F19-17.	<i>Rękopisy cerkiewnosłowińskie...</i> , p. 106.	
26. Mikalojus Kęsgaila (m. 1512) 1509 žemės maršalka; Žemaičių seniūnas (<i>capitanoides</i> <i>Schamoythensis, marchio</i>)	1509 m. funduojamai Švėkšnos bažnyčiai dovanavo reikalingus liturginius reikmenis ir knygas.	<i>Codex Medicensis...</i> , p. 172.	
27. Aleksandras Chodkevičius (apie 1475–1549) 1506–1549 Ldk maršalka; 1544 Naugarduko vaivada	1. S. Kimbaras Supraslio bibliotekos inventoriuje mini, kad turėjo jo dovanotas knygas; tarp jų mini <i>Evangeliją</i> , kurią Chodkevičiui padovanojo metropolitais Silvestras. 2. Vienuolyno Statute suformulavo bibliotekos taisyklės (kalba ir apie knygų saugojimą).	<i>Супрасльскій Благовеценскій...</i> , c. 52–61.	1498 m. fundavo Supraslio vienuolyną.
28. Bogdanas Martynaitis Chreptavičius (m. 1553) 1542 valdovo dvarionis, Martyno Bagdonaičio Chreptavičiaus, 1502–1504 dvaro įždiminko, ir Marijos, kunigaikščio Mykolo Glinskio dukters, sūnus	1538 m. Fiodoras Kuzminas iš Nesvyžiaus jam perrašė <i>Evangeliją</i> .	PACEVIČIUS, A. Skriptorius ir raštinų..., p. 36.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
29. Vosyljus Kolenikovičius Triskevičius, (m. 1571) 1546 ir 1568 minimas kaip Ldk dvaro maršalka; nuo 1569 Smolensko vaivada	XVI a. vid. rašovas Joanas perrašė <i>Evangeliją</i> . Ji buvo dovanota Šv. Išganytojo cerkvei Varnilovičiuose, Slonimo pav.	РАСЕВИЇЎС, А. Скрипторіус і рашніц... , р. 36.	
30. Zofija Pavlovna Mstislavska (ne anksčiau 1546) kunigaikščio Vasilijaus Polubinskio, Andriaus sūnaus, žmona	Ne anksčiau 1546 m. aksomu ir sidabru naujai aptaisė seną <i>Tetraevangeliją</i> ir dovanoję ją Gorodiščės cerkvei (Gardino apskr.) vyro atminimui; Liublino katalikų universiteto biblioteka, nr. 692.	<i>Восточнославянские и южнославянские...</i> , t. 2, p. 82.	
31. Simeonas Ivanovičius Odincevičius , kunigaikštis	Jo užsakymu Grigorijus Ivanovičius perrašė tekstų rinkinį 1520 m.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 308.	
32. Anastazija, Jurgio Alėniskio duklė (m. apie 1561) kunigaikščio Kuzmos Ivanovičiaus Zaslavskio (m. apie 1556) žmona	Jos užsakymu ir liepimu buvo perrašyta ir radovanota 1556–1561 m. <i>Peresopnicos Evangelija</i> , UKrNB Rl.	<i>Пересопнице Евангелие...</i> , с. 99–101.	
33. Bogušas Koreckis , (apie 1510–1576) kunigaikštis, 1539–1548 Žitomiro seniūnas; 1548–1576 Vėnicos, o nuo 1560 ir Lucko seniūnas; 1572–1576 Voluinės vaivada.	1569 m. djakas Motiejus (Matjas) perrašė jam <i>Šventųjų gyvenimų ir homilijų rinkinį</i> Korese, Voluineje, LMAVB F19-103.		Stačiatikybės globėjas Voluineje.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
III. BAŽNYČIOS HIERARCHAI IR DVASININKAI			
1. Andrius (m. 1398) Vilniaus vyskupas 1388–1398 11 14	1398 m. testamentu paliko katedrai <i>Brevijorių</i> , du <i>Mišiolius</i> , tris <i>Pontifikalus</i> , <i>Psalmynų</i> ir kitas neįvardintas liturgines knygas.	<i>Kodeks dyplomatyyczny katedry...</i> , t. 1, p. 56, 58.	
2. Erazmas Vitelijus Ciolekas (1474–1522) 1494–1500 Ldk Aleksandro sekretorius ir slaptasis patikėtinis; 1499 Vilniaus kanauninkas, dekanas; nuo 1502 užėmė aukštas bažnytinės pareigas Lenkijoje.	1. Manoma, kad buvo tarpininkas tarp karališkosios šeimos ir skriptorių, iluminatorių, knygrišių. 2. Aleksandro dvaro kanceliarijoje davė impulsą praktiškosios rašijos kaitai (pradėtos rašyti dvaro sąskaitos). 3. Kalba, pasakyta popiežiui, išspausdinta 1501 m. Romoje. Turėjo: 4. <i>Mišiolą</i> , 1515–1518 m., kurį iliuminavo S. Samostrzelnikas; LeNB RS rkps 3306. 5. <i>Pontifikalą</i> , apie 1510 m.; rašė Yaclavas Žydek (?); Lenkijos nacionalinio muziejaus kunigaikščių Čartoriskių biblioteka ir archyvas, Ms. Czart. 1212, ir kt. jo užsakymu pagamintas knygas. 6. Įrašimus puošė superekslibrisu.	1, 6. MIODONŲSKA, B. <i>Matopolskie malarstwo...</i> , p. 36, išn. 12, p. 45. 4–5. AMEISENOWA, Z. <i>Cztery polskie...</i> , p. 9. 3. Turėjo savo biblioteką su daug venecijietišku leidinių.	1. 1485–1491 mokėsi Krokuvos universitete, 1491–1493 dėstė. 2. Pasiuntinys į Romą. 3. Turėjo savo biblioteką su daug venecijietišku leidinių.
3. Paulius Alšėniškis (m. 1555) Nuo 1507 Lucko vyskupas; 1536–1555 Vilniaus vyskupas. Tėvas – Aleksandras Alšėniškis, motina – Sofija Sudmantaitė.	1. Jo aplinkoje sudarytas <i>Stemmata Polonica</i> (užsakė miniatiūromis iliustruotą J. Dlugošo herbyno <i>Kleinodų</i> nuorašą su <i>lietuviškais priedais</i>); Paryžiaus Arsenalo biblioteka, ms 1114. 2. Jo knygoje (Jano Eckiuso <i>Opera contra Luadderum</i> , Augsburgas, 1530–1532 m.) rastas seniausias LDK ekslibrisas, sukurtas 1533 m. 3. 1507 m. profesorius Janas iš Stobnicų paskyrė jam traktatą <i>Parvulus philosophiae naturalis</i> . 4. Inicivavo knygų leidybą: <i>Statuta dioecesis pro diocesi Luceorien[sis]</i> , Krokava, 1519 m., Rafaelio Maleczyński leidykloje. 5. Jo aplinkoje rašyta <i>Bychovco kronikos</i> dalis.	2. OCHMAŃSKI, J. <i>Najdawniejsze księgozbiory...</i> , p. 77. 6. JUČAS, M. Lietuvos metraščiai..., p. 86–118.	1. 1504–1507 studijavo Krokovoje.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
4. Petras (m. 1490) Polonkos (netoli Naugarduko) kuratas ² .	Testamentu Polonkos Šv. Petro ir Povilo bažnyčiai paliko <i>Gradualią</i> bei savo <i>Mišiolą</i> , prašydamas minėti jo sielą.	<i>Kodeks dyplomatyyczny...</i> , p. 431.	Apie šioje bažnyčioje buvusias liturgines knygas užsiminta 1483 m. donaciniame rašte.
5. Tėvas Stanislovas, iš Slapo, bernardinai (<i>Stanislaus Magister, sive Polonus</i>)	1483 m. Karitulai pristatė savo sudarytą Šv. Stanislovo gyvenimą.	KANTAK, K. <i>Bernardyni Polscy</i> , p. 170–171.	
6. Adomas Jokūbaitis Vilniškis (arba iš Kotros, Gardino apylinkės; m. 1517) nuo 1492 m. dirbo kanceliarijoje raštininku; nuo 1507 Vilniaus katedros kanauninkas	1. Turėjo inkunabulą <i>Majus, De priscorum verborum proprietate</i> (Tarvisiae, 1477 m.). Jame yra paties turėtojo įrašas lotynų ir rusėnų kalbomis: <i>Ade liber. Certe sum Ade Lithuani – Книга Адамова Якубовича с Копры с Литвы з воло(с)ти горденское Зброшикова брата, еуж накладался на науку до Кракова болей десять лет, из детинства ест при ии(к) опе виленской ласкаве ховался, небоицик князь Иондрий, негды каноник и кустош костела святого Станислава.</i> 2. Galėjo turėti ir rankraštinių knygų rinkinį.	OCHMANSKI, J. <i>Najdawniejsze księgozbiory...</i> , p. 76.	1. Mokėsi katedros mokykloje Vilniuje. 2. Mokėsi Krokuvos universitete. 3. 1488–1489 m. žiemos semestre ten pat dėstė Horacijų.
7. Motiejus, Medininkų kanauninkas (žinomas 1490 m. testamentas)	Testamente minimi pamokslų rinkiniai <i>Sermones de tempore, sermones alii de tempore, sermones de sanctis</i> ; juridiniai veikalai, Jono Hildeshaimiečio <i>Historia de gestis et trina trium regum translatione</i> (Kelnas, 1477 m.). Knygas paskirstė Žemaitių katedrai. Betygalos bažnyčiai, Luokės klebonui Šimonui ir Višnevo klebonui Viktorui.	<i>Codex Medicensis...</i> , p. 124–125; NARBUTAS, S. <i>Valdovė ir jos...</i> , p. 45; <i>Lietuvos katalikų...</i> , p. 294.	Medininkuose jau veikė pradinė mokykla.
8. Juozapas Jasinskis, (m. 1560) Vilniaus kanauninkas, arkidiaconas, karaliaus raštininkas, vyskupo Pauliaus Alšėniškio dvaro išdininkas	1. Turėjo puošnų I Lietuvos Statuto – <i>Alšėnavo nuorašą</i> , 1550 m. Manoma, kad buvo jo užsakovas. 2. Palaitikė glaudžius ryšius su Vilniaus bernardinai. 3. VUB liko 7 jo turėtos knygos, RMAB – 1 knyga.	1. GUDAVIČIUS, E.; LAZUTKA, S.; ir VALIKONYTĖ, I. <i>Pirmasis Lietuvos...</i> , p. 106. 2–3. BALČIENĖ, I. <i>Juzefo Jasinskio...</i> , p. 20–29.	

² Kuratas – kunigas, valdantis parapiją, esančią prie vienuolyno.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
9. Jonas iš Veviorikos (Voverių?) klebonas	Turėjo asmeninį knygų rinkinį, 1563 m. 11 knygų padovanoto Krokuvos <i>Matoris Collegii</i> .	PACEVIČIUS, Arvydas. Asmeniniai knygų... prieiga per internetą: < http://www.spaudos.lt/Spauda/asmeniniai_rinkiniai.htm >.	Studijavo Krokuvos universitete 1517 m.
10. Kiprijonas (apie 1330 Bulgarijoje – 1406) Nuo 1364 Konstantinopolio patiarcho Filotėjo aplinkos žmogus; 1375–1380 ir nuo 1389 Kijevo metropolitas; 1380–1389 Haličo-Voluinės ir Lietuvos metropolitas	1. Bažnytinės raštijos Stačiatikių bažnyčioje atnaujintojas ir platintojas. Daugelio laišku, raštų autorius; Kijevo metropolito Petro gyvenimo naujos redakcijos, daugelio pamokslų, kanonų, maldų ir t. t. autorius; skatino knygų iš graikų kalbos vertimus (šv. Tėvų gyvenimus, liturgines knygas). Kiprijonui valdant pradėta vadovautis Jeruzalės statutu Stačiatikių bažnyčioje LDK, t. y. pradėjo plisti tetraevangelijos, kitos liturginės knygos. 2. Jo tekstai randami išlikusiose <i>Minėjose</i> . 3. 1387 04 24 pats baigė Studijaus vienuolyne perrašyti knygą <i>Šv. Jono Klimako (Kopetiminiko) Rojiaus kopėčios</i> , RVB RS Maskvos DVA rinkinys F173, I.152	2. LMAB RS F19-80. <i>Skaitomoji minėja</i> , lap. 188v–199v. 3. <i>Сводный каталог...</i> , c. 541–542. Matyt, šią knygą vežiojosi kartu.	Šv. Atono vienuolynų auklėtinis.
11. Grigalius Cambiakas (apie 1364 Bulgarijoje – 1419/1420?) 1406 Kiprijono pakviestas vyko į Maskvą, bet ilko LDK; 1415–1419/2? Kijevo metropolitas.	1. Kūrė šventųjų gyvenimų istorijas, pagiriamuosius žodžius ir kt. 2. 1416 m. metropolijos centrą iš Kijevo perkėlė į Vilnių, rezidavo Naugarduke. Šie religiniai centrai tapo raštijos centrais, turėjo skriptoriumus.	1. LMAVB RS F19-80, <i>Skaitomoji minėja gruodžiui–vasariui</i> , lap. 171–181v.	1. Bažnytinį išsilavinimą įgijo Šv. Atono kalne.
12. Gerasimas (m. 1435) nuo 1415 Vladimiro-Voluinės vyskupas; nuo 1417 Smolensko vyskupas; 1433–1435 LDK stačiatikių metropolitas	1. 1428 m. jam globojant buvo perrašyti <i>Šv. Izaoko Siro pamokslai Gavėniai</i> , RNB RS F.1.476 ir LMAVB RS F19-64, su <i>Pagyrimo Ld Vytautui</i> prototipu; rašė metropolito raštininkas Timotiejus. 2. Jo aplinkoje galėjo būti sukurtas LDK <i>metraštis (trumpasis sąvadas)</i> . 3. Turėjo dar vieną raštininką Jokubą Grigaravičių (<i>Иакоб Григорьевич</i>).	2. MIKULSKI, J. Smoleński ośrodek..., p. 17–49. 3. KALAVREZOU-MAXEINER, I.; BOLENSKY, D. <i>A Church Slavonic ...</i> ; prieiga per internetą: < http://140.247.132.248/huri/pdf/hus_volumes/vv_n1march1981.pdf >.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
13. Izidoras (g. Graikijoje, m. 1462) 1437–1441 Kijevo ir visos Rusijos metropolitas	1. Rasė bažnytinius tekstus, šv. Luko Evangelijos komėtarus, susirašinėjo su humanistais. 2. Turėjo gausų knygų rinkinį (graikų ir bažnytine slavų kalbomis), šiuo metu saugomą Vatikano bibliotekoje.	ЧИСТЯКОВА, М. Иосиф II Солтан..., р. 37–48.	
14. Grigalius II Bulgaras (g. Bulgarijoje, m. 1472/1473) 1458–1472/73 Kijevo metropolitas	Manoma, kad jo aplinkoje buvo sudaryta viena iš <i>Нотоканона</i> redakcijų.		
15. Juozapas Bulgarinovičius (m. 1501) 1480 Slucko Šv. Trejybės vienuolyno archimandritas; 1492 Smolensko vyskupas; 1497–1501 Kijevo metropolitas	1. 1499 m. jo siūlymu sudaryti Nuostatai Stačiatikių bažnyčiai (<i>Uroslavo Nuostatai; Свѣток Ярослава</i>). 2. Jo skatimu Konstantinopolio patriarcho pasiuntinys Avramios parašė <i>Кнуга аrie ареицъ свиеподниинъ (Liber de rituum rituum)</i> . 3. Jam valdant Slucko Šv. Trejybės vienuolynas buvo papildytas 19 knygy: <i>Правила великие, Уставъ, Сборник постный, Сборник годовоюй, Сборник Жития Святыхъ, Зморагдъ, Потребники два, Служебники три, Дорофей, Ефремъ, Никонъ, Феодор Студитъ, Апокалипсия, Григорей Синаитъ, Псалтыря в дестъ, Часословецъ, [...] А мне достался монастырь съ тымъ ир вадѣпатовъ кнугос: А старыхъ речей церковныхъ: Миней дванадцатъ, Триоди две, Евангелии два тетры, Прелоги два, Евангелие толковое четвъ, книжка Лествица, Семион Новий Богослов, Апостол тетр, а другий отракось, Уставъ, Псалтыря, Патерикъ Печерский [...]</i> . 4. Jo liepimu Antonas, Semiono sūnus iš Smolensko, 1487 m. Slucko Šv. Trejybės vienuolynе parašė <i>Patristinį rinkinį</i> , RNB RS Q.I.1410. 5. Jo liepimu vienuolis Avraamka parašė <i>Lietuvos triumfąjį metraščio piotrašą</i> , 1495 m. Smolenske; LMAVB RS F22-49. 6. <i>Oktoiche</i> , LMAVB RS F19-174, lap. 187 г. įrašas: <i>помяни Господи душу раба своего церяя Иосифа во царствии своемъ небеснѣмъ</i> . Ši knyga taip pat priklauso ir Simonui Mikolaičiui, Slucko kunigaikščiui.	3. <i>Акты, относящиеся...</i> , с. 136–137, но. 115.	Dalyvavo pasiuntinybėse į Konstantinopolį.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
<p>16. Juozapas II Soltanas (m. 1521/1522) XVI a. pradžioje Smolensko vyskupas; 1507–1521/22 Kijevo metropolitas</p>	<p>Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Jo iniciatyva 1509 m. išleido <i>Sobor v bogospasaeom građe Vylni bvyvicii 1509 goda</i>. Jo užsakymu perrašytos rankraštinės knygos; 2. <i>Psalmynas</i>, minimas 1536 m.; S. Kimbaras laiške Makarijui mini ir jo dovanotą <i>Horologioną</i>. S. Temčinas šias knygas tapatina. 3. <i>Mozės Penkiaknygė</i>, perrašė metropolijos djakas Fedras (Teodoras), LMAVB RS F19-51. 4. <i>Senjojo Testamento knygos</i>, LMAVB RS F19-52, lap. 1r-herbas <i>Lapinas</i> ir jo vardas <i>ИВЧИФ</i>. 5. <i>Paleja aiškinamoji</i>, LMAVB RS F19-84, turi įrašus: 3 <i>митрополитом Киевским</i>. 6. Diakonas Joakimas vadovavo perrašant <i>Prologą</i> 1512 m., Naugarduke, LMAVB RS F19-95. 7. Kita <i>Prologo dalis (kovui-gegužei)</i>, ten pat ir tuo pat metu, LMAVB RS F19-98. 8. <i>Evangelijų ant pergamento, apkaustytą paauksuotu sidabru</i>, dovanoto Supraslio vienuolymui. 9. Jo aplinkoje sudaryta naujoji <i>Izmaragdo redakcija</i>, LMAVB RS F19-240. 	<ol style="list-style-type: none"> 2. ТЕМЧИН, С. Схария и Скорина..., р. 295, 19 išn. 8. <i>Супрасльскій Благовещенскій...</i>, с. 52–61. 9. ЧИСТЯКОВА, М. К вопросу о структуре..., р. 121–182. 	<p>Dalyvavo steigiant Supraslio vienuolyną.</p>
<p>17. Juozapas III (m. 1534) Kijevo metropolitas nuo 1526 (3?) m.</p>	<p>Matyt, jo iniciatyva buvo perrašytas <i>Atsisakytių paterikas</i>, XVI a. pr. (1525–1530 m.), saugotas Supraslyje. Jame minimas Rusios, Kijevo ir Haličo metropolitas. LMAVB RS F19-87.</p>		

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
18. Makarijus Maskvietis (m. 1556) Kijevo, Hallčo ir visos Rusijos metropolitas; iš pradžių buvo karalienės Helenos kapelionas, dvariškis; po to stojo į vienuolyną; buvo Pinsko Lesčės vienuolyno archimandritas; nuo 1522 m. Turovo ir Pinsko vyskupas; 1528 04 24 pervestas į Lucko katedrą; 1535 04 09 tapo metropolitu	<p>1. Jo liepimu 1530 m. šventikas Makarijus Lvovičius iš Alšėnų giminės perrašė <i>Prologą</i>, įdėtas lapas apie tai LMAVB RS F19-101.</p> <p>2. Jo valdymo laikotarpiu Lesčės vienuolyno biblioteka turėjo 34 knygas.</p> <p>3. Manoma, kad jis 1546 m. padovanojo Žirovičių vienuolynui <i>Poleminių rinkinių prieš Iotynius</i>, 1546 m., RMAB RS Dobr. 31. Jam priskiriamos knygos:</p> <p>4. <i>Skaitomoji mīnėja Iarptičiui (Минеи Четых митрополита Макария за месяц ноябрь)</i>, apie 1535–1540 m.; RNB RS Dvasinės akademijos rinkinys nr. 1319;</p> <p>5. <i>Šv. Vasilijaus Didžiojo žodžiai apie rasnikavimą</i>, 1547 m.; RNB RS Pogodino rink. 982.</p>		
19. Silvestras metropolitas nuo 1556 m.		Dovanojo puošnią <i>Evangeliją A. Chodkevičiui</i> , kuri po to buvo padovanota Supraslio vienuolynui.	<i>Супрасльскій Благовещенскій...</i> , c. 52–61.
20. Kasjanas, Kijevo Olų lauros archimandritas		XV a. viduryje sudarė naują <i>Kijevo Olų lauros Pateriko</i> redakciją; vienas egzempliorius išliko Maskvoje, RVSAА F. 201, nr. 69.	<i>Каталог славяно-русских...</i> , c. 173–175.
21. Joanas Bolakirevas vienuolis		XV a. viduryje Šv. Mikalojaus vienuolyno vienuolis Makarijus jo užsakymu perrašė <i>Tetraevangeliją (Kijevo evangelijos</i> , 1411 m., nuorašą); UkrNB IR F. 308, nr. 548.	ГНАТЕНКО, Л. <i>Слов'янська кирилична...</i> , c. 35–39.
22. Jonas, Kijevo Olų lauros archimandrito, metropolito vietininkas Kijeve		1. 1474 m. jo užsakymu djakas Andrius iš Tverės perrašė Šv. <i>Jono Auksburnio ratomumus</i> Šv. Sofijos soborui. RVB RS MDA, f. 43. 2. Jo liepimu Pafnotas 1474 m. perrašė <i>Psalmtyną (sledovannaja)</i> . RVB RS MDA f. 69.	1. ГАЛЬЧЕНКО, М. Записи писцов..., c. 19. 2. РОЗОВ, Н. <i>Книга в России...</i> , p. 129.

Asmuo	Knygos gavyvimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
23–24.	Potapas, hieriejus, su žmona Melanija	XV a. rabaigoje padovaną knyga: <i>se я рабъ Божий иерей Потапей изъ своею жоною Меланьею положили есмо сию книгу нарицаемую мѣнюю мѣсяца июля вечно и непорушимо, а хто иметь уступатися у сию книгу, толь с нами рассудитъ на страшиномъ судищи Христове;</i> LMAVB RS F19-172.	
25.	Feodosijus, vienuolyno igumenas	Krasnoselsko prie Lucko Šv. Išganytojo vienuolyno igumeno Feodosijaus, buvusio Kremeneco protoporo, XV a. pab. (arba XVI a. pr.) įrašas <i>Lucsko evangelijos</i> lap. 262v, tarp skilčių ir parašėse liudija, kad, atvykęs į vienuolyną: <i>na евангелии сребро подрано как и на иных святостех, тодѣл jis surinko sidabro likučius ir оправил им Evangeliją.</i>	Сводный каталог..., с. 294–297.
26.	Pafnotijus (g. Bielske) pirmasis Supraslio vienuolyno igumenas	Jo valdymo metu pradėta kurti Supraslio vienuolyno biblioteka.	
27.	Eustachijus, Supraslio vienuolyno arkidiaconas	Turėjo asmeninę <i>Evangeliją</i> , XIII–XIV a., RMAVB RS nr. 12.7.20.	Сводный каталог..., с. 349, nr. 440.
28.	Motiejus (testamentas – 1522) Šv. Jurgio cerkvės Vilniuje hieriejus	Testamente mini 4 turėtas knygas (tarp jų ir <i>Часослов</i>).	OCHMANSKI, J. Najdawniejsze księgozbiory..., p. 82.
29.	Aleksijus, Polocko Šv. Sofijos soboro vienuolis, manomai soboro (katedros) bibliotekininkas	1. XVI a. pr. padovaną Šv. Sofijos soborui Polocke <i>Zlatoustą</i> kad būtų minimi jo tėvai ir jis pats; LenNB BOZ 82. 2. Jis paliko įrašą apie save (lap. 810) <i>Varsiuvos chronografe</i> , XV–XVI a. sandūra; LenNB BOZ 83; saugotas Polocke. 3. Jo įrašas ir kitoje <i>Jonо Ауксабурнио homilijų knygoje</i> , XVI a. pr., LenNB BOZ 91.	1. <i>Восточнославянские и южнославянские...</i> , t. 1, p. 22–29. 2–3. LEMESKIN, I. <i>Sovijaus sakmė...</i> , p. 100–101. 3. <i>Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...</i> , p. 46, nr. 101.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
30. Sergijus Kimbaras , 1532–1565 Supraslio vienuolyno archimandritas	1. Pirmasis LDK sudarė bibliotekos vienuolyno katalogą. 2. Jo vadovavimo metu biblioteka įsigijo virš 70 knygų. 3. Manoma, kad pats užsakinėjo knygų perrašymą. 4. Užsakė Chodkevičiaus dovanotai <i>Evangelijai</i> , kitoms knygoms puošnius apkaustus Vilniuje.	<i>Супрасльскій Благовеценскій...</i> , c. 52–61.	
31. Kozma Žaba , šventikas	1. <i>Evangelija</i> , 1540 m., perrašyta jo užsakymu, RNB RS Dvas. Akad. A-1/177.	1. НІКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай...</i> , c. 111.	
32. Nafanailas , XVI a. arkivyskupas Polocke	XVI a. Šv. Paraskevos cerkvėje buvo saugoma jo dovanota <i>Evangelija</i> , XVI a. pabaigoje išgabenta į Rostovą.	НІКАЛАЕЎ, М. <i>Палата кнігапісна...</i> , c. 62. НІКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай...</i> , c. 115.	
33. Josifas Michailovičius , Kopyliaus šventikas	XVI a. vid. turėjo <i>Giedamąją miniją birželiui</i> , LMAVB RS F19-168.		
34. Kozma , šventikas su draugais	1562 m. pirko <i>Apaštalą</i> iš diakono Afanasijaus už 4 rusiškus rublius, įrašas LMAVB RS F21-807: <i>В лето 7070 (1562) купили сию книгу Апостол к чудотворцу Николы в Остров старости Козма священник со товарищи у Богоявленского диакона из Бродей в Офонасия у Петрова сына, а дал денег четыре рубли московских.</i>		
35–37. Grigalius , Polocko šv. Sofijos soboro raktininkas ir Grigalius Ofonasjevas , Žitnickio vienuolyno raktininkas, bei Nikolajus Žiukovas	1568/1569 m. padovanėjo Polocko Šv. Priskėlimo vienuolynui <i>Zlatoustą</i> ir <i>Ustavą</i> , kad būtų atsimenamasis Žitnickio vienuolyno raktininkas Šerapa; LenNB BOZ 84.	<i>Восточнославянские и южнославянские...</i> , t. 1, p. 30–31.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
IV. MIEŠTIEČIAI			
1. Kononas, Vilniaus miestietis	1441 m. <i>Кононь мѣстичь Веленьскыи положил сие еуглие въ стѣмь тридневном Воскрєньи Хствѣ въ граде Вилни: дованою Евангелюмъ,</i> 1400–1401 m., cerkvei. RMA Sibiro sk., Tichomirovo rink. nr. 1.	Сводный каталог..., с. 330–331.	
2. Henrikas Šliageris, Vilniaus pirklys	1500 m. sumokėjo dalį pinigų už kunigaikščio Aleksandro perkamas knygas.	<i>Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro...</i> , p. 127.	
3. lietuvius Vaitkus, knygų pirklys	1512 m. Poznanėje tvarkė prekybinius reikalus su Vroclavo miesto knygų pirkliu F. Klossu.	LAUCEVIČIUS, E. XV–XVIII a. <i>knygų įrišimai...</i> , p. 12, 19.	
4. Gaurilius, pirklys iš Vilniaus (<i>Hawryła</i>)	1519 m. Poznanėje tvarkė prekybinius reikalus su Vroclavo miesto knygų pirkliu F. Klossu.	LAUCEVIČIUS, E. XV–XVIII a. <i>knygų įrišimai...</i> , p. 12, 14.	
5. lietuvius Feršanas, iš Vilniaus	1522 m. Poznanėje tvarkė prekybinius reikalus su Vroclavo miesto knygų pirkliu F. Klossu.	LAUCEVIČIUS, E. XV–XVIII a. <i>knygų įrišimai...</i> , p. 12, 14.	
6. Kasparas Lentvaras, Kauno miestietis vokiečių	1543 10 27 sudarytame turėtų daiktų sąrašė minimos knygos.	KIAUPA, Z. <i>Kauniečių knygu...</i> , p. 6–8.	
7. Kauno miesto raštininko Tomo tarnas	1545 m. užrašė savo knygas mokytojams.	KIAUPA, Z. <i>Kauniečių knygu...</i> , p. 6–8.	
8. Joanas (Jonas?) Matvejevičius, Vilniaus miestietis	1546 m. Pokrovo cerkvei Vilniuje dovanoto <i>Apaštalų</i> ir 8 <i>Mirėjas</i> .	OCHMANSKI, J. <i>Najdawniejsze księgozbiory...</i> , p. 81.	
9. Jonas Olandras, Kauno miesto kailiadirbis	1553 06 21 pomirtiniame turto inventoriuje minimos 39 knygos.	KIAUPA, Z. <i>Kauniečių knygu...</i> , p. 6–8.	
10. Vasilijus Mikitičius La[eh] as, Minsko burmistras	XVI a. <i>Mstyžiaus Evangelijų</i> padovanojo Mstyžiaus Šv. kankinio Jurijaus cerkvei. Įrašas LMAVB RS F19-2.		

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
V. LDK PAREIGŪNAI, BAJORAI			
1. Jokūbas, Lk ir Ldk Kazimiero Jogailaičio raštininkas Pirmą kartą minimas 1449 m.	Rašė laišką Jermolinui, Maskvos architektui, prašydamas atsiųsti reikalingų knygų, tarp jų giesmyną, šventųjų gyvenimus ir kt. Jermolinas rado visas nurodytas knygas, bet ne taip apipavidalintas, kaip prašė Jokūbas. Pasiūlė atsiųsti popieriaus ir pinigų, už kuriuos pažadėjo užsakyti knygas pas vietinius kaligrafus, kad šie nurašytų nuo gerų rankraščių <i>pagal tavo paprotį, kaip geidžia tavo valia</i> .	VLADIMIROVAS, L. <i>Knygos istorija...</i> , p. 112.	
2. Jonas Sapiega (m. 1517) 1486–1503 Ldk raštininkas; nuo 1501 Lk Elenos sekretorius; 1504–1517 LDK maršalka; 1511 Vitebsko vaivada; 1514 Palenkės vaivada	1. Jo paliepiamu perrašyta knyga <i>Teodoro Studito pamokslai</i> , 1476 m., Vilniuje; rašė tarnas Ivančikas; LMAB RS F21-798. Apie 1557 m. knyga pateko į Supraslio vienuolyno biblioteką.		1. Sūnūs mokėsi Krokuvos universitete. 2. Dalyvavo pasiuntinybėje į Romą su Erazmu Ciolektu. 3. Bažnyčia Ikažneje unitams. 4. Vienas iš Supraslio vienuolyno fundatorių.
3. Michailas Zinovjevičius, bajoras	1504 m. jo padjakis Savelijus Nefadzzevičius perrašė <i>Minėją</i> .	PACEVIČIUS, A. Skriptorius ir raštininkai..., p. 34.	
4. Teodoras Januškevičius (<i>Fedka Januszkowicz</i>) nuo 1488 Lk ir Ldk rusėnų raštininkas. Tėvas – Kazimiero raštininkas Januška (<i>Januszko</i> , m. 1496)	Jam vadovaujant, globojant buvo perrašyta knyga: Motiejaus Dešimtojo <i>Biblijos knygų sąvadas (Dešimtskyrius)</i> , 1502–1507 m. Pradėta Vilniuje, baigta Supraslyje. RMAB RS 24.4.28.		

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
5. Ivaška Zenovjevičius, Polocko bajoras, Krasnoselsko vietininkas	1511 06 25 kaip įrodymą ginče su Polocko gyventojais – Fiodoru Ignatovičiumi ir jo broliais – pateikė Beličių Šv. Dievo Motinos vienuolyno cerkvės <i>Evangeliją</i> , kurioje buvo įrašytas jo tėvo žemių dovanojimas šiam vienuolynui.	<i>Русская историческая библиотека...</i> , c. 750–752, nr. 413.	
6. Abraomas Juzefovičius (m. 1520) LDK paizdininkis	1518 m. Vilniaus Šv. Mikalojaus cerkvei padovanėjo <i>Kijevio psalmyną</i> .	ВЗДОРНОВ, Г. <i>Исследование о Киевской...</i> , c. 10.	
7. Vasilijus Jankovičius, maršalkos Jono Radvilos tarnas	1519 02 11 skundėsi, kad bajoras Ivanas Glagolis negražina knygos <i>Horologiono</i> (<i>Часослов</i>), vertos 1,5 kapos grašių.	<i>Русская историческая библиотека...</i> , c. 1347–1348.	
8. Semionas Batyjevičius Rakas, Chvoensko seniūnas (netoli Nobelio, Pinsko pavietas)	1520 m. jo liepimu djakas Sevastijanas Avraamovičius perrašė <i>Tetraevangeliją</i> , kuri buvo padovanota Nobelio šv. Mikalojaus cerkvei. LMAB RS F19-35.		
9. Ivanas Michailovičius, Pinsko seniūnas, Kobrino ir kt. horodničius, Bychovco ir Seleco laikytojas	1543 m. jo liepimu perrašytas <i>Psalmynas</i> . Rašė Parfonas. Manoma, kad nurašytas nuo Skorinos <i>Psalmyno</i> . Kalba ruseniška.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , c. 334–335; НІКАЛАЕЎ, М. <i>Палата кнігапісная...</i> , c. 224.	
10. Jacekas, paizdininkis (<i>подскарбуі</i>)	XVI a. vid. (iki 1557 m.) po mirties paliko Supraslio vienuolyno bibliotekai knygas: 1. Kozmos Indikoplovo <i>Krikščioniškąją topografiją</i> , XVI a. pr. (manoma, LMAB RS F19-77). 2. Šv. <i>Andriaus iš Konstantinopolio gyvenimas</i> (<i>Житие Андрея Юродивого</i>) XV a. pr.; RVB RS legorovo f. 98, nr. 39. 3. <i>Korėčios</i> (neidentifikuotos).	ТЕМЧИН, С. Руккописи Кимбаровского..., p. 173–185.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
VI. PROFESŪRA, STUDENTAI			
1. Mikalojus Kozłowski (m. 1443) Krokuvo universiteto profesorius	Savo didelio knygų rinkinio dalį laikė Vilniuje. Turėjo Petrarkos veikalų, kurių vienas perrašytas jo užsakymu.	<i>Polski słownik biograficzny</i> . Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970, t. XV, p. 26–28.	
2. Jonas iš Kauno , 1445 04 14 minimamas kaip Krokuvo universiteto studentas	Prisipažino, kad nuosavą pono Jono iš Vionclavicų dviejų markių vertės knygą <i>Librum Passionis</i> užstatė pas žydus už du grašius.	<i>Cracovia Lithuanorum...</i> , p. 33.	
3. Stanislovas [studentas iš Lietuvos] J. Ochmanskio nuomone, 1475 m. kanaaninkas; 1476–1486 Vilniaus kapitulos dekanas	Kaip užstatą paliko <i>Vincento [Kadlubeko] kroniką</i> .	<i>Cracovia Lithuanorum...</i> , p. 45.	Mokėsi Krokuvo universitete 1465; magistras 1471 m.
4–5. Jonas iš Vilniaus ir Andrius iš Vilniaus	1488 m. byla dėl dėžės ir joje esančių knygų.	<i>Cracovia Lithuanorum...</i> , p. 67.	Krokuvo universiteto studentai.
6. Andrius iš Kauno	1490 m. byla dėl jo turėtos ir bylos metu gražintos knygos <i>Klausimai apie sielą</i> (ar ne Tomo Akviničio veikalas <i>De anima</i> , 1269–1270? m.).	<i>Cracovia Lithuanorum...</i> , p. 73.	Krokuvo universiteto studentas.
7. Albertas iš Lietuvos	1502 02 12 kėlė bylą prieš Joną iš Ostževušo dėl negražintų 3 markių vertės knygų.	<i>Cracovia Lithuanorum...</i> , p. 87.	Studijavo Krokuvo universitete.
8. Laurynas iš Lietuvos	1507 07 31 patraukė į teismą Petrą iš Lietuvos dėl knygos, kurios vertė 1 markė.	<i>Cracovia Lithuanorum...</i> , p. 95.	Studijavo Krokuvo universitete.
9. Bonaventūra iš Vilniaus	1542 m. Krokuvo universitete skaito Svetonijaus <i>Imperatorijų gyvenimus</i> ir Valerijaus Maksimo <i>Atmintinų darbų ir pasakojimų knygas</i> .	<i>Cracovia Lithuanorum...</i> , p. 179.	Studijavo ir dėstė Krokuvo universitete, magistras.

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
10. Abraomas Kulvietis (apie 1510–1545)	1. Studijavo Vakarų Europoje, sukaupė biblioteką (apie 80 egz.), sudarytą iš rankraštinų knygų ir spaudinių. 2. Parašė <i>Tikėjimo išpažinimą (Confessio fidei)</i> , kuris išspausdintas Karaliaučiuje 1543 m. ir skirtas karalienei Bonai. 3. Vertė psalmes.	ROČKA, M. Abraomo Kulviečio..., p. 85–94.	1539 įsteigė Vilniuje aukštesniąją mokyklą.
VII. NENURODYTAS VISUOMENINIS STATUSAS			
1. Teodoras Valavičius (bajoras?)	1466 m. jo liepimu perrašyta <i>Triodė</i> , RNB RS F.I.125.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , c. 161, 163.	
2–5. Mamakas Fiodoras, Motiejus Bobrojedovas, Ivanas Nikiforovas ir Lukjanas Maksimovas (bajorai?)	1491–1492 m., valdant karaliui Kazimierui ir vyskupui Semeonui, padovanojo Šv. Išganytojo cerkvei XIV a. pr. <i>Evangelijų</i> , RVB RS Rum. nr. 108.	<i>Сводный каталог...</i> , c. 209–211.	
6. Fiodoras, Ivano sūnus	1519 m. padovanojo Šv. Dievo apsireiškimo cerkvei pusę <i>Triodės</i> , kurią surašė popas Konanevas. RMAB RS Dobr. rink. nr. 50.		
7. Žukovičius	XVI a. pradžioje padovanojo Poniklavo cerkvei (Gardino apylinkės) <i>Aiškinamąjį Apaštalą</i> , LMAVB RS F19–25, lap. 45v–48r.		
8. Joakimas Vasiljevičius	apie 1560 m. turėjo <i>I Lietuvos Statuto Firlėjų nuorašą</i> , LenNB RS Akc. 9835	<i>Rękopisy cerkiewnoslowiańskie...</i> , p. 375, nr. 790.	
9. Krištupas Korsakas (bajoras?)	Apie 1565 m. iš tevo paveldėjo su kitomis brangenybėmis ir <i>sviatostj panodija prečistajia serebrom opravlena s perly</i> .	LMAB RS F16-4, lap. 22–25 (23); kartu saugo ir archyvą, kuriame sudėtos jiems išduotos pergamentinės turtinės privilegijos.	
10. Jurijus Andrejevičius Goleniša	XVI a. vidury pastatė Šv. Išganytojo cerkvę Drujoje (Braslaujos r., Vitebsko sr.) ir padovanojo jai <i>Tetraevangeliją</i> , RNB RS F. I.8, bei kitas rašytas knygas (<i>книги розные писаные</i>).		

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
11. Grigorijus Žabinas (bajoras?)	Dovanojo Supraslio bibliotekai <i>Mokomąją Evangeliją, altoriaus Evangeliją, Psalmyną, Evangeliją su Apaštalų ir Apokalipse</i> .	<i>Супрасльскіі Благовеценскіі...</i> , c. 52–61.	
VIII. KNYGŲ RAŠOVAI			
1. Marijanas iš Jeziorkų (apie 1430–1491 Vilniuje)	XV a. paskutiniame ketvirtyje galėjo vadovauti Vilniaus bernardinų skriptoriumui.		
2. Ambraziejus iš Klodavos (m. 1494) vienuolis, rubrikatorius, vadovavęs rašovų grupei	1. Perraišinėjo knygas Vilniaus Bernardinų vienuolyne: <i>Antifonalias</i> , [1469–1494]. LMAVB RS F22-102: <i>Fr. Ambrosius de Clodava</i> . 2. <i>Gradualias</i> , [1469–1494], LMAVB RS F22-106: <i>Laus tibi Christe qui liber explicit iste. Ambrosius Fr.</i> 3. Manoma, kad prisidėjo rašant ir kitas išlikusias knygas.	1–2. PACEVIČIUS, A. Skriptorius ir rašiniū..., p. 25–50. 2. GONCHAROVA, V. On the latin chant..., lap. 9.	
3. Laurynas iš Poneco	1531 m. Krokuvoje valdovų dvare perrašė lotynišką <i>Lietuvos I Statuto</i> redakciją (Lauryno redakciją): <i>Hoc scriptum per me – Laurencium de Ponyecz, anno domini millesimo quingentesimo tricesimo primo, in arce Cracoviensi</i> .	GUDAVIČIUS, E.; LAZUTKA, S.; VALIKONYTĖ, I. <i>Pirmasis Lietuvos...</i> , p. 93.	
4. Ivanas, Šv. Jekaterinos cerkvės popas	1384 m. perrašė <i>Lucsko Psalmyną</i> Šv. Jekaterinos cerkvėje Lucke kunigaikščiams Gediminaičiams.	СТОЛЯРОВА, Любовь. <i>Своѣ записей ...</i> , с. 349–351.	
5. Vasilko, dĵakas	1390 m. perrašė <i>Šventųjų gyvenimų ir pamokymų rinkinį</i> .	НІКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 51.	
6. Memnonas, knygų rašovas	Perrašė XIV a. <i>Tetraevangeliją</i> , RMAVB RS Dobr.26; <i>Мемнонь книгописець</i> .		
7. Lukas iš Smolensko	1395 m. perrašė ir iliustravo <i>Smolensko Psalmyną</i> . RVIM RS Muz. rink. 4040.	НІКАЛАЕЎ, М. <i>Палама кніжанічная...</i> , с. 224.	
8. Spiridonas, protodiakonas	1397 m. Kijeve baigė perrašyti vyskupo Michailo (iš Betliejaus?) liepimu <i>Kijevo psalmyną</i> . RNB RS F. 6.		

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
9. Timotejus, (Timofejus) Smolensko vyskupo Gerasimo raštininkas	<i>Vytauto pagyrimo</i> (prototipas), rašytas knygos <i>Šv. Izaoko Siro pamokslai Gavėnėiai</i> pabaigoje, 1428 m.; autografas (dvi knygos). Pirmą knygą perrašyta Konstantinopolyje. Antra knyga perrašyta Smolenske, Gerasimo ir Vytauto liepimu. RNB RS F. I.476. ir LMAB RS F19-64.		Mokėsi ir dirbo Konstantinopolyje Šv. Dievo Motinos Dangun Žengimo vienuolyne ir kt.
10. Juozapas, diakonas	1434 m. perrašė <i>Aiškinamųjų Jono ir Luko Evangelijų</i> , 1434, Kijevo Olų lauros vienuolyne; užsakius archimandritui Nikiforui, RNB RS F I.73.	ГАЛЬЧЕНКО, М. Записи писцов..., с. 81–82.	
11. Gavrilas	1436 m. Kijevo Olų lauros vienuolyne perrašė pergamentinį <i>Psalmtę</i> , UkrNB RI KDA 9П.	ГНАТЕНКО, Л. Слов'янська кирилична..., с. 117–118.	
12. raštininkas, [Kijevo Olų lauros vienuolino vienuolis]	XV a. viduryje surašė <i>Kijevo Olų lauros Pateriko</i> egzempliorių, Maskvoje, RVSAА F201, nr. 69.	<i>Каталог славяно-русских...</i> , с. 173–175.	
13. Makarijus vienuolis	XV a. viduryje Šv. Mikalojaus vienuolino vienuolio Joano Bolakirevo užsakymu perrašė <i>Tetraevangeliją</i> (Kijevo <i>evangelijos</i> 1411, nuorašą); UkrNB IR F 308, nr. 548.	ГНАТЕНКО, Л. Слов'янська кирилична..., с. 37–38.	
14. Kaliada, djakas Slucke	XV a. II pusėje igumeno liepimu perrašė <i>Rinkinį gyvenimų, pamokymų ir žodžių</i> ; RMAВ RS 13.3.21 cerkvei Slucke; 1462 m.		
15. Eustafijus, diakonas Gardine	XV a. vid., valdant karaliui Andriui (Kazimierui), cerkvei Gardine 1466 m. perrašė <i>Triodę</i> , RNB RS F.1.134.	НИКАЛАЕЎ, М. Палата кнігапісна..., с. 224.	
16. Andrius iš Tverės, djakas	1474 m. perrašė Šv. Jono <i>Auksaburnio pamokslus</i> Jono, Kijevo Olų lauros archimandrito užsakymu Šv. Sofijos soborui. RVB RS MDA f. 43.	ГАЛЬЧЕНКО, М. Записи писцов..., с. 86–87.	
17. Rafnotas (<i>Рафнот, а по реклу Топола</i>)	1474 m. perrašė <i>Psalmtę (siedovanėtąją)</i> Jono, Kijevo Olų lauros archimandrito užsakymu, RVB RS MDA f. 69.	РОЗОВ, Н. Книга в России..., р. 132.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
18. Artomas, kunigaikščio Michailo Vasiljeviciaus Čartoriskio kamarininkas	1475 m. netoli Vladimiro buvusiam vienuolyne perrašė kunigaikščio liepimu <i>Giedamąją minėją spalini</i> , RVIM RS Bars. 1213. 1476 m. Vilniuje perrašė pono liepimu <i>Teodoro Studito pamokslus</i> , LMAVB RS F21-798.	ГАЛЬЧЕНКО, М. Записи писцов..., с. 97–98, nr. 70.	
19. Ivancikas, LDK raštininko Iono Simonaičio Sapiegos tarnas	1483 m. perrašė Moisiejaus Maimanido (XII a.) <i>Logiką</i> (versta iš hebrajų kalbos). Saugota Kijeve, Šv. Mykolo vienuolyne bibliotekoje nr. 493.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 188; МОИСЕЕВА, Г. «Собрание российских ...», с. 301–344.	
20. Vaska, Mykolo Radvilos raštininkas Kijeve	Juozapo Bulgarinovičiaus užsakymu perrašė <i>Patristinį rinkinį</i> , 1487 m., RNB RS Q.I.1410, Slucko Šv. Trejybės vienuolyne.		
21. Antonas iš Smolensko, Semiono Čelustkino sūnus	Aleksandro Soltano pageidavimu ir liepimu perrašė <i>Giedamąją minėją kovui–balandžiui</i> , LMAVB RS F19-161, ir <i>Giedamąją minėją sausiumi–vasariui</i> , LMAVB RS F19-156, 1487 m.		
22. Senka iš Smolensko, Jokūbo sūnus, djakas	1487–1488 m. perrašė Aleksandro Soltano pageidavimu ir liepimu surašė <i>Giedamąją minėją gegužei–birželiui</i> , RSAА F181, nr. 442.		
23. Zanka iš Turovo, Aleksijaus sūnus, djakas	1489 m. perrašė <i>Skaitomąją minėją Kamenece</i> (konvoluntas su <i>Zlatoustu</i>) (1397 m. data likusi nuo protografo); UkrNB RI F301, nr. 415 л.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 166–167.	
24. Beriozka iš Naugarduko, popo Semiono Dolbničiaus sūnus	1492 m. Vitebske perrašė <i>Aiškinamąjį Psalmyną</i> . UkrNB RI 11/4П.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 174; НІКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 63.	
25. Artemijus, djakas Vitebske	1495 m. Smolensko vyskupo Juozapo Bulgarinovičiaus liepimu perrašė <i>Trumpąjį Lietuvos metraščių</i> . LMAVB RS F19-49.		
26. Avraamka, [vienuolis]	XV a. pabaigoje perrašė <i>Parėmių</i> (skaitinių iš Šventojo rašto) knygą; UkrNB IR, F.307 nr. 433 п/1639.	ГНАТЕНКО, Л. <i>Слов'янська кирилична...</i> , с. 103–104.	
27. Matinonas (?) [Мацінін]			

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
28. Antonijus, hierovienuoelis	1502 m. Slucke perrašė <i>Evangeliją</i> , RVB RS F.344, nr. 92.	НИКАЛАЕЎ, М. Палата кнігаісна... , с. 224.	
29. Pavelas, Sanoko šventikas	1502 m. perrašė <i>Apasčiaią</i> , LenNB RS Akc. 2814, pilies Šv. Dimitrijaus cerkvei Sanoke.	<i>Рэкопісы церкiewнославіаіснаіе... ,</i> p. 35–36, nr. 766.	
30. Savelijus Nefadzevičius, bajoro Michailo Zinovjeviciaus padjakis	1504 m. perrašė <i>Minėjį</i> Babičiuose, Polocko paviete.	РАСЕВІЇЎС, А. Скрипторіус ір раіініц... , р. 34; <i>Франціск Скоріна... ,</i> с. 492.	
31. Motiejus Dešimtas iš Toropkų	1502–1507 m. perrašė <i>Biblijos knygu sąvadą (Dešimtskyrių)</i> ; RMAB RS 24.4.28.		
32. Davidas Samovičius, hieriejus	1507 m. Smalevičiuose perrašė <i>Subotniką</i> .	<i>Франціск Скоріна... ,</i> с. 492; НИКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай... ,</i> с. 140.	
33. Fiodoras Agejevas	1508 m. perrašė <i>Evangeliją</i> . Saugoma RMA Sibiro sk. bib. Tichom. rink. nr. 40.		
34. Joakimas, metropolito Juozapo Soltano diakonas	1512 m. Naugarduke metropolito J. Soltano sumanymu (liepimu) vadovavo darbams perrašant <i>Prologą rugsėjui–vasariui</i> , LMAVB RS F19-95 ir <i>Prologą kovui–gegužei</i> , LMAVB RS F19-98.		
35. Teodoras, metropolito Juozapo Soltano djakas	1514 m. Vilniuje Šv. Dievo Motinos cerkveje perrašė <i>Mozės penkiaknygę</i> ; metropolito liepimu; LMAVB RS F19-51.		
36. Paisijus, hierovienuoelis Supraslyje	1514 m. perrašė ir padovanojo Supraslio vienuolynui <i>Apeigyną (Služebniką)</i> ; RNB RS Sofijos soboro rink. 962.		
37. Nilas, Sanoko hieriejus	Apie 1516 m. perrašė <i>Verbų minėjį su triode</i> ; Sanoko istorijos muziejaus biblioteka nr. 7.	<i>Рэкопісы церкiewнославіаіснаіе... ,</i> p. 266–267.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
38. Grigorijus Ivanovičius, šventiko sūnus	1519–1520 m. kunigaikščio Simeono Ivanovičiaus Oduncovičiaus užsakymu perrašė <i>rimkinį su metraščio (Suprašlio metraštį) dalimi</i> ; RMA ПЛ Peterburge, F.115 nr. 143.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 308; ТЕМЧИН, С. О времени появления...; prieiga per internetą: < http://www.history.org.ua/JournALL/ruthenica/5/10.pdf >.	
39. Konanevas, popas	Prieš 1519 m. perrašė <i>Triodę gavėniai</i> , RMAVB RS Dobr. rink. 50.		
40. Sevastijanas Avraamovičius, djakas	1520 m. Semiono Batyjeviciaus Rako liepimu perrašė <i>Tetraevangeliją</i> , kuri buvo padovanota Nobelio Šv. Mikalojaus cerkvei; LMAVB RS F19-35.		
41. Semionas Jevsejevičius Rakas	XVI a. pr. perrašė <i>Evangeliją</i> Petrikavo ir Kalinkovičių apylinkėse.	<i>Франциск Скорина...</i> , с. 492.	
42. Anufrijus, diakonas	XVI a. 1 ketv. perrašė: <i>Zlatoustą</i> LMAVB RS F19-238; <i>Pamokymų ir homilijų rimkinį</i> ; LMAVB RS F19-258.		
43. Makarijus Ivovičius iš Alšėnų, šventikas	1530 m. Lucsko vyskupo (vėliau – metropolito) Makarijaus liepimu perrašė <i>Prologą</i> (įdėtas lapas apie tai LMAVB RS F19-101).		
44. Arsenijus, Supraslio vienuolis; prieš – popas Aleksijus	1530 m. Supraslyje perrašė <i>Korėčias</i> ; Chilandaro vienuolyno biblioteka, nr. 339.	ЩАВИНСКАЯ, Л. <i>Литературная культура...</i> , с. 32–33.	
45. Fiodoras Kuzminas iš Nesvyžiaus	1538 m. perrašė <i>Evangeliją</i> Bogdanui Martinovičiui Chrebtavičiui.	РАСЕВІЇЎС, А. <i>Скрипторіус ір раітніц...</i> , р. 36.	
46. Vasilijus, Šv. Mikalojaus ant Moračės vienuolyno vienuolis	1539 m. Koryliuje perrašė <i>Evangeliją</i> Jungio Simonaičio Sluckio užsakymu Šv. Mikalojaus ant Moračės vienuolyne, piečiau Slucko.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 329.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
47. Ignatas Fiodorovičius iš Mogiljovo	1539 m. Mogiljove perrašė <i>Oktoichą</i> . RVIM RS Sinod. rink. nr. 415.	НИКАЛАЕЎ, М. Палата кнігапісна... , с. 224. Франціск Скорина..., с. 492.	
48. Michailas Aleksandrovičius, djakas	1540 m. perrašė <i>Tetraevangeliją</i> . RNB RS DA. A1.177.	НИКАЛАЕЎ, М. Гісторыя беларускай..., с. 111	
49. Justinas Jackovičius Čečerainas (Čiatarainas?)	1542 m. Slucke perrašė <i>Patokymų rinktinę</i> Jurgio Simonaičio Sluckio užsakymu.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 329.	
50. Parfonas, raštininkas (<i>nucetu</i>)	1543 m. Pinske perrašė <i>Psalmų</i> , kurio tekstas panašus su Skortinos ir <i>Čekų Biblijos</i> , pono Ivano Michailovičiaus, Pinsko ir Kobryno seniūno, užsakymu; RVIM RS Barsovo rink.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 334–335; НИКАЛАЕЎ, М. Палата кнігапісна..., с. 224.	
51. Jarmola iš Kremeneco, šventiko Vasiljevo iš Kremeneco sūnus, djakas	1545 m. Aleksandro Soltano Aleksandraičio užsakymu Šeškinės dvare perrašė <i>Trebnišką</i> , skirtą Žirovičių vienuolynui. LMAVB RS F21-3206.		
52. Michailas iš Kremeneco, šventiko Vasiljevo iš Kremeneco sūnus, Jarmolos brolis; djakas	1545 m. Aleksandro Soltano Aleksandraičio užsakymu Šeškinės dvare perrašė <i>Teotokarioną (Bogorodničiką)</i> , kuris buvo saugomas Žirovičių vienuolyne. Saugomas Novosibirske, RMA Sibiro sk. bibl. Tichomirovo rink. nr. 11.	МОРОЗОВА, Н. Из истории библиотеки..., с. 86.	
53. Vlasijus, [rašovas] Sanoke; Vasilijaus iš Voluinės, Sanoko hieriejaus pusbrolis; Michailo Vasiljeviciaus dėdė	Iki 1551 m. prie vyskupo Antoni Radilowski Sanoke perrašė <i>Apaštalą</i> , LenNB RS Akc. 2798.	<i>Рэкорпусы церкiewnoslowiańskie...</i> , p. 32, nr. 69.	
54. Ivanas Aleiferovičius iš Klecko	1558 m. Gorvalyje (Rečicos pav.) perrašė <i>Evangeliją</i> .	PACEVIČIUS, A. Skriptorius ir raštinink..., p. 35.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
55. Joanas, Rašovas (<i>писеця</i>)	XVI a. vid. perrašė <i>Evangeliją</i> Vasilijui Tiškevičiui. Ji buvo dovanota Šv. Išganytojo cerkvei Varanilovičiuose, Slonimo pav.	РАСЕВИЇЎС, А. Скрипторіус ір раšініц..., р. 36.	
56–57. Grigorijus, vienuolis, Peresopnicos vienuolyno archimandritas ir Michailas Vasiljevičius, Sanoko popo Vasilijaus iš Voluinės sūnus	Grigorijus organizavo darbą; Michailas vertė, rašė ir redagavo <i>Peresopnicos evangeliją</i> , 1556–1561 m., UkrNB RJ; darbas vyko kunigaikščio Zaslavskio žmonos Anastazijos Alšėniškės užsakymu ir lėpimu. Darbas baigtas Peresopnicos vienuolyne.	<i>Пересопніцке Евангеліе...</i> , с. 99–101.	
58. Timofejus Kulikovičius	1562 m. Belyj Kovelyje perrašė <i>Hirmologioną</i> .	НІКАЛАЕЎ, М. Палама кніганісна..., с. 224.	
59. Vasilijus Žugajevas (Haličietis) iš Jaroslavljo	1568 m. perrašė Skorinos <i>Biblijos</i> egzempliorių. Nurašė pratarinę, baigiamuosius žodžius, pats pasirašė vietoj Skorinos; RNB RS F. I.4.	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 396; <i>Франціск Скоріна...</i> , с. 507.	
60. Motiejus (Matijašas), djakas	1569 m. perrašė <i>Šventųjų gyvenimų ir žodžių rinkinį</i> Korese, Voluinėje, LMAVB RS F19-103.		
IX. TEKSTO REDAKTORIUS			
1. Ignatas, diakonas	1512 m. tikrino perrašomą <i>Prologą rugsėjui–vasariui</i> , LMAVB RS F19-95.		
X. DAILININKAI, ĮRISĖJAI			
1. Mikita, dailininkas	Manoma, kad iliustravo <i>Evangeliją</i> ; XIV a. vid., RVB RS Rum. 113.	<i>Сводный каталог...</i> , с. 256–258.	
2. Jokūbas iš Bistryčios, kanonų teisės bakalauras, studijavo Krokuvėje	1482 m. rektorato aktuose fiksuota sutartis, kad Baltramiejus iš Biečo išmokys jį už 3 florenų atlygi puošti knygas <i>auksu ir gėlėmis</i> .	<i>Słownik prasowników...</i> , р. 37.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
3. Zlotkowskis Janas (m. po 1493) reguliarusis kanauninkas, iliuminatorius, rašovas (<i>kopista</i>). Dirbo Kazimiero Jogailaičio kanceliarijoje raštininku (<i>notarius</i>), 1469 m. įstojo į reguliariųjų kanauninkų vienuolyną Trzemeszne, kur iliuminavo knygas.	1491 m. nukopijavo <i>Maldyną</i> Aleksandriui. 1490 m. rengė <i>Mišiolą</i> , o 1493 m. <i>Pontifikalą</i> Frydrichui Jogailaičiui.		
4. Motiejus iš Drohičino , dailininkas-miniatūristas; dirbo Krokuvos kapitulai, kurį laiką vadovavo jos iliuminatorių grupei; priklausė Krokuvos dailininkų cechui, 1490–1493 m. buvo dailininkų cecho vyresniuju.	1. 1493 07 29 Venclovas, katedros raštininkas iš Krokuvos, už 9 vengriškus florenus privalejo perrašyti <i>Mišiolą</i> ant jo, knygų iliuminatoriaus, pergamento. 2. 1499–1506 m. iliuminavo <i>Gradualą</i> Jonui Albrechtui. 3. 1543 m. po Golušovicų klebono Pauliaus mirties jam buvo atiduoti psalmynai, buvę Krokuvoje.	1. <i>Cracovia Lithuanorum...</i> , p. 81. 2. MIODONSKA, B. <i>Matopolskie malarstwo...</i> , p. 49. 3. <i>Słownik pracowników...</i> , p. 549.	
5. Perfirijus ; hieriejus, dirbo metropolitui Juozapui Soltanui	1512 m. įrišo <i>Prologą</i> . 1512 m., LMAVB RS F19-95.		
6. Vasilijus iš Voltuinės , Sanoko hieriejus, Michailo Vasiljevičiaus tėvas ir Vlasijaus, hieriejaus Sanoke, pusbrolis	1551 m. atnaujino <i>Apaštalo</i> (XVI a. vid.) įrišimą, LeNB RS Akc. 2798.	<i>Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...</i> , p. 32, nr. 69.	

Asmuo	Knygos gyvavimo faktai asmens aplinkoje	Informacijos šaltiniai ¹	Papildomi duomenys
7. Stanislovas Senickis, Vilniaus knygnišys	1569 m. sumokėjo kapitulai už žemės nuomą.	LMAVB RS F43-3231, lap. 1a.; LAUCEVIČIUS, E. XV–XVIII a. <i>knygų įrišimai...</i> , p. 11, 18.	
8. Proncius (Pranciškus), Vilniaus knygnišys <i>introligatores Francisco</i>	1569 m. sumokėjo kapitulai už žemės nuomą; Vilniaus kapitula jam sumokėjo 2 kapas 49 grašius už knygų įrišimą.	LMAVB RS F43-3231, lap. 2a, 12–14; F43-3220, lap. 5; LAUCEVIČIUS, E. XV–XVIII a. <i>knygų įrišimai...</i> , p. 11, 17.	
XI. HIPOTETIŠKAI TYRIMUI PRIKLAUSANTYS ASMENYS			
1. raštininkas Georgijus, popo, vadinamo Latviu, sūnus iš Gorodiščės	1270 m. perrašė <i>Evangelyną</i> , RVIM RS Rum.105.	Prieiga per internetą: <http://manuscripts.ru>; <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 84.	
2. Panteleimonas Martynovičius	Jam 1317 m. buvo perrašytas <i>Evangelynas</i> ; RMAB RS 34.5.22.	<i>Сводный каталог...</i> , с. 231–233; <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 102.	
3. Jaska, popo sūnus	1317 m. perrašė Panteleimonui Martynovičiui <i>Evangelyną</i> Gardine. RMAB RS 34.5.22.	<i>Сводный каталог...</i> , с. 231–233.	

2 PRIEDAS. Knygos meistrai

Rašovų palikti įrašai pateikiami dviem būdais. Pirmasis – kai įrašas buvo nagrinėtas *de visu* arba originalia ortografija buvo pateiktas mokslininkų tyrimuose. Tekstas buvo nurašytas originalia ortografija (naudotos raidės \varnothing , rc , A , w , z , y , O , K), suskirstytas į žodžius, palikta originali punktuacija. Iškeltinės raidės rašomos kursyvu (be skliaustų), titulai – išsklaidžiami, o numanomose raidės rašomos skliaustuose; naudojamasi minkštumo ženklas (ноярок). Laužtiniai skliaustai žymi neįskaitytą vietą, o tritaškis – praleistą. Antrasis variantas – kai buvo pasinaudota kitų tyrėjų surinkta medžiaga, kurioje įrašai pateikti supaprastinta rašyba.

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
I.	RAŠOVAI		
1.	Marjonaš iš Jeziorų (apie 1430–1491 Vilniuje)	XV a. paskutiniame ketvirtyje galėjo vadovauti Vilniaus bernardinų skriptoriumui.	
2.	Ambraziejus iš Klodavos (mirė 1494)	1. Perrašinėjo knygas Vilniaus Bernardinų vienuolyne: <i>Antifonalas</i> , [1469–1494 m.], LMAVB RS F22-102; <i>Gradualas</i> , [1469–1494 m.], LMAVB RS F22-106; 2. Manoma, kad prisidėjo rašant ir kitas išlikusias knygas. 3. Raštininkas, rubrikatorius, vadovaujantis raštininkų grupei.	1. Fr. Ambrosius de Clodava (LMAVB RS F22-102, [1469–1494]) 2. Laus tibi Christe qui liber explicit iste. Ambrosius Fr. (LMAVB RS F22-106, [1469–1494]) (<i>Šlovė Tau, Viešpatie, kuris knygg išguldė</i>). Taip pat: PACEVIČIUS, A. Skriptorius ir raštininų..., p. 25–50. GONCHAROVA, V. On the latin chant..., lap. 9.
3.	Laurynas iš Poneco	1531 m. Krokuvoje valdovų dvarė perrašė lotynišką <i>Lietuvos I Statuto</i> redakciją (Lauryno redakciją).	Hoc scriptum per me – Laurencium de Ponyecz, anno domini millesimo quingentessimo tricesimo primo, in arce Cracoviensi (<i>Šitai parašyta mano, Lauryno iš Poneco, Krokuvoje pilyje 1531 m.</i>). GUDAVIČIUS, E.; LAZUTKA, S.; VALIKONYTĖ, I. <i>Pirmasis Lietuvos...</i> , p. 93.

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
9.	<p>Timotiejus (Timofėjus), Smolensko vyskupo Gerasimo raštininkas</p>	<p>1. Panegirika Vytautui (prototipas), perrašyta knygos Šv. <i>Izaoko Siro pamokslai Gavėniai</i> rabaigoje, 1428 m.; autografas (dvi knygos). Pirma knyga perrašyta Konstantinopolyje. Antra knyga perrašyta Smolenske, Gerasimo ir Vytauto liepimu, Fotijui įteikti; RNB RS F. I.476. ir LMAVB RS F19-64. 2. Mokėsi ir dirbo Konstantinopolio Švč. Mergelės Marijos Dangun Žengimo vienuolyne.</p>	<p>1. ар. 153v–154v: Си писана быс(ть) книга си въ ц(а)рствѹющемъ градѣ Константинополи, въ ц(а)рствѣ с(вя)т(о)г(о) ц(а)р(а) кирь Манѣина. прѣстол же тогда вселенскыи оукрашаша с(вя)тлыи пагріархъ кирь Іусиф. въ шбители прѣчиства Б(огороди)ца и ч(е)стнаго ея оуспєна, в манастырь панъмакаристъ. повелѣнтемъ смиренаго еп(и)с(ко)па кирь Герасима, Владимерскаго Вольтыска земла. Родом же москвитина, Тітова сына, а Болванова внѣка. Егож(е) быс(ть) и книга си, гл(агол)ема Исаакъ Сирьанинь, рѣкою раба б(о)жа Тімофѣя, почата быс(ть) писати. в лѣтн(о) ѡщкѣ. (1420) м(е)с(я)ца маѣа кѣ, кончана того же лѣта, м(е)с(я)ца июна, кв. Б(о)г(о)у нашемѸ слава.</p> <p>Съ сѣе же книги преписана быс(ть) книга си на второуоу книгу. При великомъ князи Александрѣ. Зовомъ. Витовтѣ. Тогда бо емоу многа лѣтъ соуци держашѸ великое княженъ литовское, и роусское. И инаа великаа княженъ, спроста рещи вса роусьскаа земля, тогда бахоу крѣпкоо служахоу емоу велиции князи. Великии князь московьски. Великии князь тѣбрьски, великии князь разаньски, великии Новгородъ. Великии Пьсковъ. И спроста рещи весь роусьскии ѡзыкь. ч(е)сть и дары подавахоу емоу и также служахоу емоу и въсточные великии ц(а)ри тагарьскии. также и немецькии, великии князи служахоу емоу, со всѣми грады своими, и съ землами. тѣ же немецькии князи, по немецькоуоу ѡзыку зовоми, мистрове. Еще же и инѣи велиции князи служать емоу. Г(о)с(у)д(а)рь молдавской земли, также и басарьбской земли. тѣ же велиции князи, Г(о)с(у)д(а)ри молдовьской земли. по власскоуоу ѡзыку зовоми воеводи. Такжеже и чесьское корольство служаше емоу. Тѣ же велиции князи, всѣхъ земля тѣх и ѡзыкьовъ. еже писахомъ здѣ се въ книзѣ сеи. Великоу ч(е)сть и дары подавахоу славноуоу господарю, великоуоу князю Александроу, зовоуоу Витовтоу. Такжеже и великии дары и дани приношахоу емоу. не токмо на всако лѣто но и по вса дни. А ѡ тѣхъ великихъ земля котороуоу ѡсподарю повелеваше к собѣ быти. ѡни безъ всакоуоу ѡслушаниа прихожахоу к немѸ с(вя)т(о)уоу землѣ. естъ пакъ хочеть поити на котороуоу землоу, на нихъ самъ бываше коли гнѣвъ. или пакъ сил(ь)ныхъ своихъ воеводѣ гдѣ послати хочеть. и ис которои земли, котормъ Г(о)с(у)д(а)ремъ велаше к собѣ быти. ино тѣхъ великихъ земля Г(о)с(у)д(а)ри, безъ всакоуоу ѡслушаниа, приходатъ со всѣми своими силами на помочь и на его слѣжбоу. Естъ ли пакъ тѣхъ великихъ земля котороуоу Г(о)с(у)д(а)рю, нѣ за коуоу ноужко не мошно было прити, и ѡнѣтъ вса своа рати и силы посылаше к немоу на помочь и на службоѸ. Тогда бо баше славный Г(о)с(у)д(а)рь великии князь Александръ, зовомии Витовъ. въ велиции ч(е)сти и славѣ прѣбываше. такжеже и ѡтечество его, литовьскаа земля в велиции ч(е)сти прѣдстояше. и всакимъ ѡбильемъ исполнаше са. Также и народна баше много.</p>

Nr.	Knygu meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
13.	Makarijus vienuolis	XV a. viduryje Šv. Mikalojaus vienuolyno vienuolio Joano Bolakirevo užsakymu perrašė <i>Tetraevangelijų (Kijevo evangelijos</i> 1411. nuorašą); UkrNB IR F 308, nr. 548.	Įrašas lap. 324; ГНАТЕНКО, Л. <i>Слов'янська кирилична...</i> , с. 37–38.
14.	Kaliada, djakas Lucke	Igumeno Jefremo Novgorodiečio lietermi perrašė <i>Rinkinių gyvenimų, pamokymų ir žodžių</i> (uga ir Cambalako), cerkvei Lucke; 1462 m.; RMAБ RS 13.3.21	Lap. 169v įrašas: В лѣт(о) ѿсѣдѣ. (1462) написана кнѣга сѣа повелѣнемъ раба б(о)жѣа Ефрѣма игумена пр(е)ч(и)стѣского новгородца. в б(о)госп(а)саемом градѣ Лоудкѣ. А комуу достанетъ с(я) сѣа кнѣга по моемъ животоу. тои мене поминай въ вечномъ паматѣ. а ему на здоровіе. А пис(а)лъ сѣю кнѣгѣ дѣакъ Коллада.
15.	Eustafijus, diakonas Gardine	Valdant karaliui Andriui (Kazimierui) Teodoro Valavičiaus lietermi cerkvei Gardine 1466 m. perrašė <i>Triedę</i> , XV a. vid., RNB RS F.n. I.17.	Написан(а) быс(ть) сѣа кнѣга лѣт(а) ѿсѣдѣ (1466) индикта дѣ при великомъ королѣ Андрѣи при архип(и)с(ко)пѣ Григорѣи. повелѣнемъ раба б(о)жѣа пана Феу(до)ра Воловича къ ц(е)ркви соборной пр(е)с(вя)тыа Б(огороди)ца Д(е)вы М(а)рѣам. еже ес(ть) оу Городнѣ роукою многогрѣшьнаго раба б(о)жѣа дѣакона Еоустафѣа и дописан(а) быс(ть) м(е)с(я)ца іюна кз д(е)нѣ амин(ь). Žemiau uga perrašas: Строцѣ послѣднеи конецъ а оумѣ нес(ть) конца. Іѣкож(е) радъ зацѣць сѣти избѣгъ такъ радъ писецѣ послѣднею строкѣ дописавъ. Слава Б(ог)оу изволившему такъ ѿ Х(ри)с(т)ъ І(исус)ѣ Г(оспод)е н(а)шемъ амин(ь). НІКАЛАЕУ, М. <i>Палата книгарнісная...</i> , с. 224.
16.	Andrius iš Tverės, djakas	1474 m. perrašė Šv. Jono <i>Auksaburnio pamokslus</i> Jono, Kijevo Olų lauros archimandrito užsakymu Šv. Sofijos soborui. RVB RS MDA f. 43.	Lap. 672v: В лѣт(о) ѿсѣдѣ. лѣт. (1474) написана быс(ть) кнѣга сѣа нарицаемыи Іу(ан)нѣ Злат(о)устѣ и поученіа его. при дрѣжавѣ великого корола Казимира. и при воеводѣ киевскыи панѣ Мартинѣ Кастовытовичѣ. а повелѣнемъ г(оспо)дина Іу(ан)на архимандрита печерскыи и намѣстника митрополѣи киевскыи, домоу с(вя)тыа Софѣа прем(у)др(ости) б(о)жѣа. Въ убителии преславѣнѣшаа и преч(е)стнѣнѣшаа преч(и)стыа Б(о)г(о)матере. и пр(е)л(о)д(о)бныа ѿ(те)дѣ нашихъ Антонѣа и Феодосѣа в Печерскомъ монастырѣ. а дописана быс(ть) генвар(я). Г. на памати(ь) с(вя)т(о)го пр(о)р(о)ка Малахіа, и с(вя)т(о)го м(у)ч(е)н(и)ка Гордіа. А писать дѣакъ многогрѣшныи Оандрѣи тѣрѣитинѣ въ славу с(вя)тыа живоначалѣи Тро(и)цо. ѿ(т)да и С(ы)на и С(вя)того Д(у)ха н(ы)нѣ и присно и в' вѣкы вѣкомъ аминѣ. ГАЛЬЧЕНКО, М. <i>Записи писцов...</i> , с. 86–87.

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
17.	Pafnotas (Пафнот, а по реку Топола)	1474 m. perrašė <i>Psalmyņq</i> (<i>śledovanaja</i>) Iono, Kijevo Olų lauros archimandrito, užsakymu, RVB RS MDA f. 69.	РОЗОВ, Н. <i>Книга в России...</i> , p. 132.
18.	Artiomas, kunigaikščio Michailo Vasiljevičiaus Čartoriskio kamarinkas	1475 m. netoli Vladimiro buchsiame vienuolyne perrašė kunigaikščio Iepimu <i>Giedamajq</i> <i>minėjį spaliui</i> , RVIM RS Bars. 1213.	Lar. 275v: В лѣтѣ(о), ꙗꙗ.цное .пѣ. (1475) списан(а) быс(ть) сѣа книга Минѣа м(е)с(я) да. авгоу(ста). кд. с(вя)т(о)то ап(о)с(то)ла Еутоухиа писана быс(ть) сѣа книга. въ вбители пр(е)ч(и)ст(еи) вл(а)д(ы)ч(и)да наша Б(огороди)да новыа Печеры. в зем [...] близъ града Влад(и)мер(а) повѣленѣм господ(а)ра бла(го)вѣрназ(о) кн(я)за Михаила Васил(ь)евич(а) Черторыскаго. А писана роукою многогрѣшнагу и непотребназ(о) и недостоиноз(о) хѣдог(о) менше(го) всѣх раба б(о)ж(а) Арт(е)м(а) да коморника кн(я) за Михаила Васил(ь)евич(а), а где са боуд(у) вписал и вы братаг(а) исправливѣ невмѣа грѣшнаг(о) не к(ля)ните. либо з дрѣгом говора. или въ оумѣ что помысливѣ невмѣа которого слова слож(и)ти. или своим неразоумѣемъ. чтите испр(а)вляите. а мене грѣшнаг(о) не клените. а вас Б(о)г(у) прости и поми(л)уеть своею бл(а)г(о)д(а)тлю а нилась цѣмъ. амкеръ. аселлацмош[...] л роспапипъ роутошелъ ремѣшка. норо[...]]. М. Galčenko raskutinę frazę šifruoja kaip slapyraštį: а писаль дьяк Артемъ Александров [...] с молнянин.
19.	Ivančikas, LDK raštininko Jono Simonaičio Sapiegos tarnas	1476 m. Vilniuje pono Iepimu perrašė <i>Teodoro Studito</i> <i>patokslus</i> , LMAVB RS F21-798.	ГАЛЬЧЕНКО, М. Записи писцов..., с. 97–98, пр. 70. Lar. 272v, kancelariūniū raštu: Бл(а)гоизволенѣмъ Ш(т)да, и наоученѣмъ Сына, съвѣршенѣмъ С(вя)того Д(у)ха, вчини са сѣа книга, повѣленѣмъ раба б(о)ж(а) пана Ивана Семеновича, писара, г(о)с(у)д(а)ря, великог(у), кн(я)за, Александра, при дѣржавѣ великого княза, Александра, а при ц(в)свѣденном, архиепискѣпѣ митрополите киевском, и всеа Руси, Исцифе, в лѣт(о) .пѣ. й, м(е)с(я)да, маива, в с. ден(ь), индик(та), д, а писал многогрѣшныи. рабъ б(о)ж(и), Иванчик служжк, г(о)с(у)д(а)ра моего, пана, Ивана Семеновича, амин(ь).
20.	Vaska, M. Radvilaičio raštininkas Kijeve	1483 m. perrašė Moisiejaus Maimonido (XII a.) <i>Logikq</i> (versta iš hebrajų kalbos).	Гісторыя беларускай..., с. 188; МОИСЕЕВА, Г. «Собрание российских...» с. 301–344. Lar. 168v: Книга зовомаа приточная Васка писара пана Миколая Радвилевича в лѣто ꙗꙗ.ц.чѣ. (1483) индикта....
21.	Antonas Semionovas, Čeljustkino sūnus, iš Smolensko	Juozapo Bulgarinovičiaus užsakymu Slucko Šv. Trejybės vienuolyne perrašė <i>Patristinį</i> <i>rinkinį</i> , 1487 m., RNB RS Q. I.1410.	Lar. 116v: В лѣт(о) . ꙗꙗ.ц.чѣ. (1487) написана быс(ть) сѣа книга повѣленѣмъ г(о)споди на нашемо куръ Исцифа болгаринович(а). настоатела с(вя)т(а) Тро(и)ци: вжѣ оу Слоуцькоу. роукою многогрѣшнаго именем Антона Семенова с(ы)на Челюстикин(а). смоляннина. написьана быс(ть) м(е)с(я)да декабра въ. вѣ. с(вя)т(о)го ш(т)да нашего чюд(о)творца Спиридона.

Nr.	Knygu meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
22.	Senka iš Smolensko, Jokūbo sūnus, džiakas	Aleksandro Soltano pagedavimu ir liepimu perraše: <i>Giedamąją minėją kovui – balandžiu, LMAVB RS F19-161, Giedamąją minėją sausiui – vasariui, LMAVB RS F19-156, 1487 m.</i>	LMAVB RS F19-161, lap. 183: Произволеніемъ W(т)ца и хотѣніемъ C(ы)на, и съпоспѣшемъ и дѣйствиемъ пр(е)с(вя)тато и животворащаго Д(у)ха. изволи са написати сіа книги, рекомы, Минеи маргъ съ апрелемъ в лѣт(о). ꙗꙗ ꙗче [1487] (pagašte: а ѿ рождества еже по плоти Г(о)с(по)да наш(о) І(и)с(уса) Х(рист)а ꙗꙗ чотыриста ѡсмьдесѣт(ь) семого), при державѣ корола польскаго Казимира, великаго княза литовскаго(о). А повелѣніемъ и желаніемъ пана Солтана, корола его м(и)лости маршалка литовскаго нареч(е)ннаго въ с(вя)тѣмъ кр(е)щеніи Александрѣ с(ы)нѣ пана Александра подскарбьего земли литовска. роукою многогрѣшнаго и грѣбаго діака Сенка родми смиланна ѿ о(т)ца именемъ Іаква. Ино ѡсподо ѿци и братіа. вѣдаюціи законъ б(о)жій чтѣте Б(о)га ради исправляюще. а не клените моего хоудоуміа и маломожьства. понеже елико ми всерѣжитель Б(о)гъ споспѣшествова достигнути. толико и потрудих са къ желателемъ бл(а)гоч(е)стіа сіе съписати. Б(о)гоу слава въ Тро(и)ци единомѣ аминь.
23.	Zanka, Aleksijaus sūnus, iš Turovo; džiakas	1487–1488 m. Aleksandro Soltano pagedavimu ir liepimu perraše <i>Giedamąją minėją gegužei – birželui, RVSAA F181, nr. 442.</i>	Lap. 84: Произволеніемъ Ѱца и хотѣніемъ C(ы)на и съпоспѣшіемъ и дѣйствиемъ прес(вя)ст(о)го и животворащаго Д(у)ха. изволи са написати сія книга, рекомаа Минеа май. в лет(о) ꙗꙗ.чс. (1488) при державѣ корола польскаго Казимира великаго кн(я)за литовскаго. а повелѣніемъ и желаніемъ пана Солтана, корола его м(и)л(о)сти маршалка литовскаго, нареч(е)ннаго въ с(вя)тѣмъ кр(е)щеніи Александрѣ, с(ы)нѣ пана Александра подскарбьего земли литовска. роукою многогрѣшнаго и грѣбаго діака Занка родомъ с Тѣрова ѿ о(т)ца именемъ Алѣѣа. Ино осподо ѿци и братіа вѣдаюціи законъ б(о)жій чтѣте Б(о)га ради исправляюще, а не клените моего хоудоуміа и маломожьства. понеж(е) елико ми всерѣжитель Б(о)гъ споспѣшествова достигнути толико и потрудих са къ желателемъ бл(а)гоч(е)стіа. сіе съписати Б(о)гѣу слава въ Тро(и)ци, аминь.
24.	Beriozka iš Naugarduko, popo Semiono Dolbničiaus sūnus	1489 m. perraše <i>Skaitomąją minėją</i> Podolės Kamianecė (konvolutas su <i>Zlatoustu</i>); UKrNB IR F.301, nr. 415л.	Lap. 286v: Списана быс(тъ) книга свѣа. нарицаемаа Четгѣа. въ градѣ оу Камандци при великомѣ короли Андрѣи. в лѣт(о) ꙗꙗ.чс.чз. (1489) индикта. въ. з. а тогдѣ держаль ѿ корола. Каманецѣ. панѣ Третина. кѣхмистрѣ. А п(и)сал сію книгу. нѣхто ес(тъ). Березка. з Нова Городка с литовског(о). поповичѣ попа литовског(о) с(ы)нѣ. Семіоновѣ. Долгѣбнича. иж(е) в нитрополи. а п(и)сал есми ѿ початка книги сам. От дочки до половины. ѿ с(вя)т(о)го Семіицна до сорок с(вя)тѣхъ. ГНАТЕНКО, Л. <i>Слов'янська кирилична...</i> , с. 142–145.

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
25.	Artemijus, diakas Vitebske	1492 m. perrašė Vitebske <i>Aiškinamąjį psalmųq</i> . UkrNB IR F.306, nr. 11 п/4.	Įrašas lap. 405: В лето ѿс[...] списана бысть сїа книга рукою многогрешного раба Божїа Ортемя д(ь)яка рекома Псалтирь толкованая. А списана бысть в граде Витебску месяца марта, на похвалной недели в г҃ день... НІКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 63; ГНАТЕНКО, Л. <i>Слов'янська кирилична...</i> , с. 119–121.
26.	Авраамка [vienuoelis]	Smolensko vyskupo Juozapo Bulgarinovičiaus liepimu 1495 m. perrašė <i>Трипратїи Литовос метрашї</i> . LMAVB RS F22-49.	Lap. 438r-v: В лѣт(о). ѿзг. (1495) написана быс(ть) сїа книга гл(агол)емыи Лѣт(о) писець въ граде смоленсѣ(м). при дрѣжавѣ велик(о)го кн(я)за Александра изволентемъ б(о)житим. и повелентем г(о)с(поди)на вл(а)д(ы)кы еп(и)с(ко)па смоленскаго. Іосифа рѣкою многогрѣшнаг(о) раба б(о)жда Авраамъга...
27.	Matinonas (?) [Мацінин]	XV a. pabaigoje perrašė <i>Раремїю</i> (skaitinių iš Sventojo rašto) knygą; UkrNB IR, F.307 nr. 433 п/1639.	Įrašas lap. 112; ГНАТЕНКО, Л. <i>Слов'янська кирилична...</i> , с. 103–104.
28.	Antonijus, hierovienuoelis	1502 m. Slucke perrašė <i>Evangeliја</i> , RVB RS F. 344, nr. 92.	НІКАЛАЕЎ, М. <i>Палата княгініная...</i> , с. 224.
29.	Pavelas, Sanoko šventikas	1502 m. pilies Šv. Dimitrijaus cerkvei Sanoke perrašė <i>Апостала</i> , LeNB RS Akc. 2814.	<i>Рєкортисы церкiewnoslowiańskie...</i> , р. 35–36, nr. 766.
30.	Savelijus Nefadzevičius, bajoto Michailo Zinovjevičiaus padjakis	1504 m. perrašė <i>Минѣја</i> (Babičiuose, Polocko paviete).	РАСЕВИЇЇУС, А. <i>Скрипторіус ір раішніу...</i> , р. 34; <i>Францііск Скоріна...</i> , с. 492.

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikę įrašai ir/arba informacijos šaltinis
31.	Motiejus Dešimtas iš Totorių	1502–1507 m. Vilniuje–Supraslyje perrašė <i>Biblijos knygų sąvadą</i> (<i>Dešimtskynių</i>); RMAB RS 24.4.28.	<p>W написавшемъ книги сіа: Бысть нѣкто бл(а)говѣренъ моужь, именемъ Іваннѣ, и женоу имѣ именемъ Иелену. И та быста боаша с(я) Б(ог)а. Имѣша же оу себе десѣм(ь) сыновь, и три дщери. ѿ (те)чство же имѣаше въ градѣ Торопци. даже и до днешнѣго дне. Имена же с(ы) нѣмъ соуть си: Евстафій. Лоукіанъ. Сумевн. Никифоръ. Сава. Маѣзимъ. Евстафій. Іван(н) же и соупруга его, възждѣлѣста аггельскаго вбраза. И быста въ единѣ д(е) нь мниха. въ своемъ ѿ(те)чствѣ, въ градѣ Торопци, въ манастири г(лаго)лемѣмъ въ с(вя)того Николы на горѣ. и нареч(е)нъ быс(тъ) Івннѣ. жена же ес(о) нареч(е) на быс(тъ) Алѣксандра въ манастири женьствѣмъ на Подолѣ въ с(вя)того Івн(анна) Пр(е)дт(е)чи. Івннѣ же мало врѣмя пребыс(тъ) въ иначствѣ б(о)гоугодно поживъ къ Г(оспо)ду ѿиде. Такожде и Александрѣ мало врѣмя пребыс(тъ) и б(о)гоугодно пожити, къ Г(оспо)ду ѿиде. Сїи же пріаша агг(е)льскыи вбраз ѿ своего имѣ с(ы)на. именемъ Нектарія. прѣжде нарицаемаго Никифора. Бѣ бо инѣ пострѣгы сѣ на прѣдѣ родителеи. въ великомъ Новѣ градѣ. оу с(вя)т(о)го Сп(а)са манастири. великаго чудотворца Варлаама. зовомыи Хоутина. вдале ѿ града пѣти поприщѣ. Такожде и прочїи с(ы)нове его и дщери възждѣлѣста аггельскаго вбраза, и быста мниха. Едіномѣ изволи сѣ пострици сѣ въ градѣ Полоцкѣ. въ с(вя)того Івн(анна) Пр(е)дт(е) чи на ѿстровѣ, и нарекоша има емѣ Евѣимїи. прѣжд(е) нарицаемыи Евстафїи. и тамо быс(тъ) иѣменомъ коливо лѣтъ. Такожде Івн(анна) дщи Іван(н)ова нареч(е)на быс(тъ) Ефросинїи, и быс(тъ) игуменїю въ своемъ ѿ(те)чствѣ въ врѣма ѿ(т)да их и м(а)т(е)ре. Се же азъ едінъ ѿ с(ы)новъ его. Произволит сѣ ми пребыти въ мирствѣмъ пребыванїи. боларомъ слоужити. и оупражненїе и тщанїе велико ѿ семъ имѣѣа коливо лѣтъ. Постѣдїи же прїидохъ въ памат(ь), еже не сѣкрыти таланта ѿ Б(о)га преданнаго ми. Въсхотѣхъ написати своею рѣкою кнїгоу. и идѣже Б(ог)ъ възсхоцетъ д(у)ши ѿ тѣла разлѣчити сѣ. и тоую кнїжъ вдати к тои ц(е)ркви, идеже бѣдетъ положено мое оубогое тѣло. на памат(ь) своеи д(у)ши, и своихъ родителѣ. и Г(оспод)ъ Б(ог)ъ не прѣзрѣ желанїа моего. и испълни похотѣнїе мое. обрѣтохъ бо врѣма бл(а)гополучно на писанїе сеѣ кнїги. И въ коего вельможи пребывахъ емоу же има Феодоръ. писаремъ бывши въ Великомъ княжствѣ Литовскомъ, бѣ бо хр(и)стїанецъ. И в' того испросихъ обрѣсти ѿ слоужбы в' покоѣ. Ѻн же ми дас(тъ) по моему оусрѣдїю. и начѣхъ писати сію кнїгоу въ Великомъ княж(е)ствѣ Литовскомъ. въ градѣ нарицаемемъ Вилни. при великомъ кн(я)зи Александрѣ бывшемъ королемъ польскимъ, великимъ кн(я)земъ литовскимъ, русскимъ, жомвїтскимъ.</p>

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
31.			<p>а митрополитъ киевскомъ и вьсѣа Руси Иѡнѣ, а воеводѣ виленьскомъ Миколоа Радѣловичи. и кончахъ за пати(ь) лѣтъ, ѡнелѣже начахъ писати. ихъже имена напѣрьдъ книги сѣа писаны, которыи сѣати(ь) въ неи книги. Написаша же сѣа сѣа книги. при великомъ короли польскомъ, кн(я)зи литовскомъ, рѣскомъ, жоминоискскомъ. брата корола Алеѣсандра Жикгимонтѣ. при томъ ж(е) мигрополитѣ кѣвскомъ и воеводѣ виленьскимъ. въ лѣто седмъ тысячъ пѣтое на десѣти(ь). индикта десѣтати. кроуга с(о) лн(е)чнаго платого на десѣти(ь). лѣуны четвѣртое. роуки законное тридесѣтати. м(е) с(я)да февруарѣа кѣ. на памѣти(ь) пр(е)л(о)д(о)бна(о) Тимовеа, въ д(е)нь единѣ нед(е)л(ь)ныи. въ манастыри пр(е)ч(и)стыа бл(а)говѣщенѣа нарицаемѣа Соупрѣслѣ. въ дрѣжавѣ бл(а)говѣрнаго и хр(и)столубиваго вельможѣа Алеѣсандра Ходкевича. при създѣтели тоа збители игуменѣ Пафнотѣи; збаче сѣа до зде.</p> <p>Сего ради г(о)с(по)дѣ мирстѣи житѣли. и ц(е)рквнѣи ѡс(вя)щенѣи оучители. молю вас и изнашаю молебныи мои глас; оуслышите ма оубогаго. и да не погрѣшитѣ ся надежда оупованѣа моего на вы. Азъ бо ѡ оусрѣдѣа моег(о) сѣе дѣло сътворити въсхотѣхъ, и сътвориохъ. Тѣмъ же и съ клѣтвѣою с(вя)т(ы)хъ ѡ(т)ц(е)въ сѣе завѣщаваю. да никтоже прѣвратит моего еже къ ц(е)ркви б(о)жѣи завѣщанѣа развратит(и). Аще ли кто сѣе мое завѣщанѣе и къ ц(е)ркви б(о)жѣи ѡданѣе, насилѣмъ сътвори, или на свою корванѣо ѡлѣчѣит, на проданѣе цѣны. кромѣ великѣа ц(е)рквнѣа потреби, а на ц(е)рквь ж(е) б(о)жѣю. сѣдит емѣ Б(о)гъ въ послѣднѣи д(е)нь. и клѣтва с(вя)т(ы)хъ ѡ(т)ц(е)въ тѣи, въ н(ы)нѣшнемъ вѣцѣ и въ бѣдоущѣи вѣкъ. Но азъ сѣе записываю, и придаю ц(е)ркви б(о)жѣи, тои идеже Б(о)гъ въсхощетъ д(у)ши моеи ѡ тѣла разлоучити сѣа и тѣло мое оубогае положено быти. да бы и д(у)ша моя оубогаа и грѣшнаа въ тои ц(е)ркви, поминана была въ слѣужбѣ б(о)жѣи за просфурою. и д(у)ши родителеи моихъ ихъж(е) имена сѣати(ь) сѣа: инѣжъ Иѡна. и инока Алеѣсандра. с(вя)т(ы)хъ инѣиоинѣжъ Евфимѣи. с(вя)т(ы)хъ инѣиоинѣжъ Нектарѣи. с(вя)т(ы)хъ инѣиоинѣжъ Свменѣи. инѣиоинѣжъ Варлаамъ. Лоукѣанъ. Сава. Маѣри. Евстафѣи. Иѣковѣи. Матфеи. Инока Ефросинѣа. М(а)рѣа. Евдокиѣа. Аще ли сѣе презирати начнѣти владѣѣаи ц(е)рквѣю б(о)жѣю, и не имѣт тѣхъ д(у)шъ поминати(и) въ слѣужбѣ б(о)жѣи за просфурою; Г(оспод)ь Б(о)гъ емѣ оудит. и възд(а)ст емѣ ѡкож(е) хоцѣти. А азъ ч(и)стѣ емѣ ѡ своего оубѣга. еже ѡбѣщѣхъ сѣа ц(е)ркви б(о)жѣи послѣжити, еже ми Г(оспод)ь Б(о)гъ поможе и вразѡумѣи. то елико многого сътворити по моеи грѣобѣсти. сѣе и съврѣшихъ. Г(оспод)ь же Б(о)гъ да съхранит своего бл(а)голѣпѣа храмъ свои, и съслоужитѣли с(вя)т(ы)хъ тоаго храма своего. ихъже право исправляють слово истинны, до скончанѣа вѣка аминѣ.</p> <p>Ш имени писавшемъ книгоу сѣю.</p>

Nr.	Knygu meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
			<p>Аще ли кто <i>хочет оувѣдѣти</i> имени моего ѿ с(ы)новъ Іванновыхъ написавшаго книгу сїю. се и то напишю емѣ. Нисчети, <i>обращети</i> з писмень имати. И нач(а)ло томуо естъ, м тици сѧ мь съвъкоуплены. Срѣднее же число н̄. по г. сложно въ двои. конецъ ж(е) ф, съ е ю. и в по д ци наконецъ са, да бждет всего числа, тѣг. Наричаетъ же са и инако порекло, прозвань ѿ м(а)г(е)ре своеа. Възьми число къ д мь, съвокоупи не въ едино число е̄. и приложи къ нимъ ѡсобъ с̄. и нестоаще въ числахъ присъвокоупи къ семоу а. иѡ сего възьми р рицею г̄ ци въ едино. и к нимъ приложи, ы. и да боудети всѣм симъ конецъ д дваци. да бждет семоу число, кромѣ а. и ы. фѣ. прьвоому има иѡспж: а послѣднимъ числмъ има, порекло. ввоѣпшж: ѡ Х(рист)ѣ, І(исус)ѣ ѡ Г(оспод)ѣ, аминь.</p>
32.	<p>Davidas Samovičius, hieriejus</p>	<p>1507 m. perrašė <i>Smalevičiuose</i> perrašė <i>Subotniką</i>.</p>	<p>Věsniame púoráše líko írása: [...] сооруженный през священиоерія Давыда Сомовіча. 1507 г. мес. апрыля 16 дня, а старого у новыи переведено през мене недостойнаго иерея Петра Сомовіча, презвітера тоеи же церкви святоиникольскои Смоленіцкой року 1738 месяца февр. 20 дня[...].</p> <p><i>Франціиск Скорина...</i>, с. 492; НИКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай...</i>, с. 140.</p>
33.	<p>Fiodoras Agejevas</p>	<p>1508 m. perrašė <i>Evangeliją</i>; RMA Sibiro sk. Tichom. rink. nr. 40.</p>	<p>Лар. 312: В лѣто ѡззд̄ (1508) м(е)с(я)да июня въ .ка. написано бысть. Ева(н)гелие се. рекомое опракошь повелѣніемъ раба б(о)жиа Еула Степановича Замытыцкого. А нилась. мащѣ ечо зецмъ. аччешъ лыпѣ нлкора.</p> <p>Paskutinis sakinyus parašytas slapyraščiu: A писал раб его Федор Агеев сын Пагома. ТИХОМИРОВ, М. <i>Описание Тихомировского...</i></p>
34.	<p>Joakimas, metropolitо Juozapo Soltano diakonas</p>	<p>Metropolitо Soltano liepimu vadovavo darbams perrašant <i>Prologą rugėjui–vasariui</i> 1512 m., LMAVB RS F19-95; <i>Prologą kovui–gegužei</i>, LMAVB F19-98.</p>	<p>LMAVB RS F19-95, lap. 625 г: В лѣт(о) ѡз.к. (1512) круз с(о)лнцоу. ѡї. а луоны и индик(та). еі. м(е)с(я)ца август(та). въ, ві на памать с(вя)тыхъ м(у)ч(е)н(и)къ Фотіа и Никиты. еже ес(тъ) храм с(вя)тыхъ новоавленыхъ м(у)ч(е)н(и)къ Бориса и Глѣба, нареч(енныхъ во с(вя)томъ кр(е)щеніи Романа и Д(а)в(ид)а при великомъ короли Жикимонти, а при митрополитѣ кїевскимъ и всеа Русии архіеп(и)с(ко)пе курь Іусифѣ. при воеводѣ Новгороуд̄ скомъ пану Іѡноу Іѡновичоу Заберезен̄скимъ написана быс(тъ) сїа книга. А замышленіемъ и повеленіемъ г(о)с(по)д(и)на митрополита кїев'ского и всеа Русии курь Іусифа. а многыи, и хоуж'шии и мен'шии нарочитого въ грѣшницех, инѡк діаконечъ Івакимечъ. а роукою многыхъ дыаковок. Слава Б(о)гоу. иже въ Троици славимому Б(о)гоу помогшоу ми начати съ смиреніемъ книгу сїю. и скончыати съ тцаніемъ. Вы же господо. и ѡ(г)ди и братіе чтите сїю богодouxъновенною книгу. и справляюще своимъ разоумцмъ, и аще боудемъ гдѣ шписали са своимъ неразуміемъ. или неоученіемъ грамотж(е) нас просьгите. а не клените. а Б(о)гъ мира боудеть съ всѣми нами аминь.</p> <p>LMAVB RS F19-98: rašyta ta račia ranka.</p>

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikę įrašas ir/arba informacijos šaltinis
35.	Teodoras, metropolitо Juozapo Soltano djaкас	1514 m. perrašė Vilniuje, Dievo Motinos cerkvėje, <i>Mozés penkiaknygė</i> , metropolitо liepimu. LMAVB RS F19-51.	<p>Lar. 279r: Сѣписана бысѣ(ть) сѣиа кнѣги бѣсѣда б(о)жѣя к великому прор(о)коу Мучсею законодавѣцуу, в ней же. а. а. книга. гл(агол)емад Быгиле. в. а. книга. Исхѣд с(ы)н(о)въ Из(драи)лєвъ изъ Егѣпта сквоѣ Чермное море в землю ѡбѣтованнѣю. г. а. книга Левиты еже есѣ(ть) с(вя)щ(е)ноначальники. д. а. книга Числа изочтєніє с(ы)н(о)въ Из(драи)л(е)въ е. а. книга Девторономѣа сирєч Мучсеєво Второзаконьє. еже в немъ писаны сѣды и ѡправданїа.</p> <p>В лѣт(о). ҃з. кв. (1514) индик(та). в. м(е)с(я)да септерїа. ҃. д(е)нь списаны быша кнѣги сїа, в богохранимѣмъ великомъ и славнымъ градѣ оу Вильни, въ ѡбитєли пр(е)ч(и)стыа Б(о)гом(а)т(е)ре, и чесного еа оупєнїа. при царствє великаго корола Жиктимонѣга. повелєнїемъ и бл(а)г(о)с(л)овєнїемъ пр(е)о(с)вящ(ен)ного архєпископа кирѣ Іусѣѡ митрополита Кїєвѣскаго и всєа Роуси. Написа же кнѣги сїа рукою своею рабѣ б(о)жѣи Ѧе(о)дорѣ дѣякъ митрополїи. А хто боудєт держати кнѣги сїа и почитати ихъ должєн есѣ(ть) за усподара митрополита Б(о)га молити.</p> <p>Слава всєдѣржитєлю Б(о)гу единомуу в Троици въ вѣки вѣкомъ аминь</p> <p>Lar. Iv, sїnobetїu: В лѣтѣ 1514 года, написан был сїи служебник литургия. святого Ивана Златоустого. Василия кесарийского и прежде(о)с(вя)щ(ен)наа. при игуменѣ Иване и при отцє Ниле. далѣ семи в храм пречистыа Богоматєри пречистого благовєщєния и святого Ивана Богослова в манастирѣ же се на Сѣпраслѣ кнѣги и хвалы божественныє его службы. А писал я многогрєшныи с(вя)щ(енно)инок Поисєя. своею рукою в память по своихъ родитєлєх и по собѣ. [...]</p>
36.	Paisijus, hierovienuoлис Supraslyje	1514 m. perrašė ir padovanajo Supraslio vienuolynui <i>Apeigyną</i> (<i>Služėbniką</i>), RNB RS Sofijos soboro rink. 962.	<p><i>Рєкписы церкiewnosłowїанскїє ...</i>, р. 266–267.</p>
37.	Nilas, Sanoko hieriejus (šventikas)	Apie 1516 m. perrašė <i>Verbų minėją su triode</i> , Sanoko istorijos muziejaus biblioteka, nr. 7.	<p>Lar. 173: как заецѣ рад избегал тєтєга, так же всяк мїстр радуєтєся, свое дєлцѣ искончав. Испїсан сїи лєтѡписєѣ в лєтѣ 7028, луна 17, индикта 9, октября 6, на памєть апостола Фомы замышлєнїемъ благоверного и христѡлюбивою князя Слмиона Ивановича Одицєвїча егѣ милѡсти на здорєвьє и на щастьє и на жизнь вєчєную, на отпуцєнїє грєхов. Божє милѡсти, их милѡсти даи егѣ милѡсти княгини Екатєрїнє, их милѡсти чадѡмъ. Рукодєлєь многогрєшного раба божїєго Григорїа Ивановича, боу в чєсть и во славу во вєки. Аминь.</p> <p><i>Гїсторыя беларускай...</i>, с. 308; ТЕМЧИН, С. О вєрємени появлєнїя...; pteiga per: <http://www.history.org.ua/JournALL/ruthenica/5/10.pdf></p>
38.	Grigorijus, Ivanovičius, šventiko sūnus, raštininkas	Kunigaikščio Simeono Ivanovičiaus Oduņcevičiaus užsakymu 1519–1520 m. perrašė <i>Rinkinį su metraščio</i> (<i>Supraslio metraščį</i>) gabaliuku; RMA PIA Peterburge, F.115, nr.143.	<p>Lar. 1r: К лєту 7127 (1519) положил сїю кнѣгу половїну от тревѡди Федѡр Иванов сын во церковь Богоявлєнїя до Петру и Павлу верховны апѡстолы. [...] Кнѣги мое и нєт некому дєла а то писал сїю кнѣгу поп Иванїшча Конанєв.</p>
39.	Konanevas, popas	Prieš 1519 m. perrašė <i>Triodę gaveniai</i> ; RMAB RS Dobr. rink. 50.	<p>Lar. 1r: К лєту 7127 (1519) положил сїю кнѣгу половїну от тревѡди Федѡр Иванов сын во церковь Богоявлєнїя до Петру и Павлу верховны апѡстолы. [...] Кнѣги мое и нєт некому дєла а то писал сїю кнѣгу поп Иванїшча Конанєв.</p>

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
40.	Sevastijanas Avraamovičius, diakas	1520 m. Semiono Batyjevičiaus Rako liepimu perrašė <i>Tetraevangeliją</i> ; knyga buvo padovanota Nobelio šv. Mikalojaus cerkvei. Rašė Nobeliję; LMAVB RS F19-35.	Lap. 346v–348r. В льѣм(о). ꙗз. ки. (1520) индик(та). ѿ написана быс(тъ) кнѣга сѣа. наридаемаа Ева(н)з(е)ліе, тетрѣ. при великимъ королѣ Жиктимонтѣ и при еп(и)с(ко) пѣ Івони вл(а)д(ъ)дѣ тоурвоскимъ и пинскимъ и при кн(я)зѣ Февдори Ивановичи Арославича. повельніемъ хр(и)столубиваѣ(о) мужа раба б(о)ж(а) Семична Батыевича раба старца хвоенскаа х(ристо)ва Николы. А хто сіѣз книгъ възметъ ѿ ц(е)ркви с(вя) чадотворца архіереа х(ристо)ва Николы. А хто сіѣз книгъ възметъ ѿ ц(е)ркви с(вя) того ѿца Николы иж(е) в Нобли пинскаго повѣта, тои да бѣдетъ прокламъ в сѣи вѣкъ и въ бѣдѣдѣщій. А писалъ дѣакъ мног(о)грѣшныи раб б(о)ж(и) Савастіанъ Авраамович иж(е) в Нобли. Доскончана быс(тъ) книга сѣа м(е)с(я)ца Іоуи(я). ѿ. д(е)нь на памат(ъ) с(вя)тоз(о) м(у)ч(ени)к(а) Иоустина Философа и на м(у)ч(е)н(и)ка Оустина.
41.	Semionas Jevsejevičius Rakas	XVI a. pr. perrašė <i>Evangeliją</i> Petrikavo ir Kalinkovičių apylinkėse.	<i>Франциск Скорина...</i> , с. 492.
42.	Anufrijus, diakonas	XVI a. I ketv. Supraslyje perrašė <i>Zalotostriją</i> ; LMAVB RS F19-238, ir <i>Pamokymų ir homilijų rinkinį</i> ; LMAVB RS F19-258.	LMAVB RS F19-238, lap. 283v: Сиа книги зовомы сѣм(ъ) Златоустра. Г(осподи) І(и) с(усе) Х(рист)е С(ы)не Б(о)ж(и)и с(вя)тоз(о) ради Иоанѣна Златоустоз(о) помилѣи ма грешноз(о) шкoлнoз(о) ленивоз(о) дѣлакона Анѣфрїе амин(ъ). LMAVB RS F19-258, aratiniame kietvišiuje: 8 <i>пана инофрїа дѣлакона</i> .
43.	Makarjūs Lvovičius iš Alšėnų, šventikas	Lusko vyskupo (vėliau – metropolito) Makarjiaus liepimu 1530 m. perrašė <i>Prologą</i> , įdėtas lapas apie tai LMAVB RS F19-101).	Lap. 404v, sinoberių, kaip atskiras tekstas: Изволеніемъ ѿца. пос(т)рѣшеніемъ С(ы)на. и съвершеніемъ С(вя)тато Д(у)ха. в льѣт(о). ꙗз. ли. (1530) индик(та). Г. крѣз лун(ы). ѿ. при дрѣжавѣ великаго крола Жиктимонта и кролевича его м(и)л(о)сти великаго кн(я)за Жиктимонта. написана быс(тъ) сѣа кнѣга Прелогъ. три м(е)с(я)ці. дек(абр). ген(варь). фев(раль). повелениемъ пресв(вя)щеннаго еп(и)с(ко)па Макаріа вл(а)д(ъ)кы Лѣцкаго и ѿс(т)розкаѣ(о). при старостѣ Лѣцкомъ кн(я)си Февдори Чер(ториском). а почата в Лѣцкѣ м(е)с(я)ца апр(ел)я). ѿ. а докончана быс(тъ) тогож(е) рокѣ м(е)с(я)ца фев(а)л(я) въ. к. на памат(и) пр(е)л(о)добнаго ѿца н(а)л(е)го Лва еп(и)с(ко)па Каганскаго. рѣкою многогрѣшнаго раба б(о)ж(а) с(вя)щенноинока Макаріа Лвовича з(а) Гол(шанъ) родомъ дописано в Дѣбискомъ монастыри Оуведеніа пр(е)ч(и)стей Б(о)ж(и)и М(а)л(е)ри. ѿци с(вя) тѣи и брат(и)а чтѣте ис(т) правлающе гдѣ с(е) бѣдѣ вписал. а мене грѣшинаѣ(о) не к(л)енѣте. но прощам(е). Kiek žemiau, labai smulkiau raštu surašyta pastaba: Радѣ быс(тъ) заецъ иринувши са ѿ тенега. а раба ѿ сѣги. а глѣца ѿ клеща. а должникъ ѿ резомїца, а холопъ от г(о)с(у)д(а)ра, такъ радъ быс(тъ) писецъ достигши в кнѣзѣ встаточного слова прелога сего и послѣднеи строки видечи акъ с(вя)т(о)го воскр(е)с(е)нїа :

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
44.	Arsenijus, Supraslio vienuolis, prieš tai buvo popas Aleksejus	1530 m. Supraslyje perrašė <i>Korėčias</i> .	Вл(а)д(ы)ч(и)це прими м(о)л(и)тву рабъ своихъ и избави нас ѿ всакїа нѣжа и печали. Ш(т)че Слове и Д(у)ше Тр(ои)це с(вя)гаа слава тобѣ. Помілуи ма рече Д(а)в(и)дъ, азъ же ти воішу Г(о)с(под)и согреших прости ма грешнаго и помилуи ма. С.к.л.в.ч.к.а.т.б.л.т. Paskutinės raidelės apibrėžtos ratakais. Po to pritegąs atbulai: <i>Кто сие прочитет тому дамь зрѣти за зрѣши</i>
45.	Fiodoras Kuzminas iš Nesvyžiaus	1538 m. perrašė <i>Evangeliją</i> Bogdanui Martinovičiui Chrebtavičiui.	Lar. 275 kolobone užrašyta: В лето 7038 (1530) индикта 3. списана бысть книга Лествичник оу монастыри обшом в обители Благочещения пресвятыя Богородицы и святого Иоанна Ботослова иже на рещи Соупрасле, желанием и роукою многогрешнаго инока Арсения, бывшаго в мирском житии Алексеа недостоинаго попа. ЩАВИНСКАЯ, Л. <i>Литературная культура...</i> , с. 33.
46.	Vasilijus, Šv. Mikalojaus ant Moračės vienuolino	1539 m. Kopyliuje, Šv. Mikalojaus ant Moračės vienuolynе, Jurgio Simonaičio Sluckio užsakymu perrašė <i>Evangeliją</i> .	РАСЕВІЇЎ, А. Skriptorius ir taštinis..., p. 36. Написано и справлено накладомъ князя Юрья Семеновича Слуцкаго, Пречистьскимъ Копыльскимъ Василиемъ в монастыри Николы на Морочи. <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 329.
47.	Ignotas Fiodorovičius iš Mogiliovo	1539 m. Mogiliove perrašė <i>Oktoichą</i> ; RVIM RS Sinod.rink. nr. 415.	НІКАЛАЕЎ, М. <i>Палама кнігапісная...</i> , с. 224. <i>Францiцк Скорина...</i> , с. 492.
48.	Michailas Aleksandrovičius, djasas	1540 m. perrašė <i>Tetraevangeliją</i> ; RNB RS DA. A1.177.	Списана быс(ть) сіа книга рекомаа Ев(ан)г(е)ліе гегрѣ. в лѣт(о) ҃҃з.нї. (1540) а под лѣты бож(ьего) нарож(е)нїа. ҃҃афн (1540) м(е)с(я)ца іюл(я) е. індик(та) и. при державѣ корола пол(ь)ского великог(о) кн(я)са лит(о)вского Жикгимонта Августа Зикгимонтовича повеленїем и накладомъ св(я)щенника городиского Козмы Васил(ь)евича Жабы роукою много(о)грѣшнаг(о) дьяка Михаила Шлѣандровича. Аще гдѣ боудѣ гроубил или вписал са своимъ забытиемъ ҃ма с(вя)щ(е)н(и)ци и дїакони чтоучи исправляите. а мою мнцг(о)грѣшнѣю д(у)шѣ поминайте. НІКАЛАЕЎ, М. <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 111.

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikę įrašas ir/arba informacijos šaltinis
49.	Justinas Jackovičius Сеџеранінас (Čiataraninas?)	Jurgio Simonaičio Sluckio užsakymu perrašė 1542 m. <i>Рамокумц рінкцінѣ</i> .	<i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 329.
50.	Parfonas	1543 m. popo Ivano Michailovičiaus, Pinsko ir Kobryno seniūno, užsakymu Pinske perrašė <i>Psalmyną</i> , kurio tekstas panašus su Skortinos ir <i>Čekų Biblijos</i> ; RVIM Barsovo rink.	Под лето божого рождения 1543 року индикта 1 августа 8 дакончена ес(тъ) сия Псалтырь з розказанья его мил(ост)и вельможнаго пана Ивана Михайловича старосты Пинского и Кобринского, Клецкого, Городецкого, Рогачевского, державцы Выховского и Селецкого. Писаль Парфень. <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 334–335; НКЛАЛАЕЎ, М. <i>Палата кнігапісна́я...</i> , с. 224.
51.	Jarmola iš Kremeneco, šventiko Vasiljevo iš Kremeneco sūnus, diakas	1545 m. Aleksandro Soltano Aleksandraičio užsakymu Šeškinės dvare perrašė <i>Euchologioną (Trebniką)</i> , skirtą Žirovičių vienuolynui; LMAVB RS F21-3206.	Lar.365v; sīpobeti: Изволеніємъ Ѡца, и хотѣніємъ С(ы)на, и поспешенієм и дѣйствиємъ с(вя)т(о)го и животворящето Д(у)ха. Изволи са написати сіа книга рекомыи Требникъ. пмд лтыты бож(ь)его наржен(и)а. Ѡа.ф.мѣ го (1545) году при державѣ господра Жиктимонта Автоуста. корола пол(ь)ского. великаго княза литовскаго, а повеленіємъ маршалка е(о) м(и)л(о)сти пана Ѡлександра Солтановича. А писана сіа книга. оу дворѣ его м(и)л(о)сти Шишкинах подле мѣста Виленского за рекои Велею. А писал ее діакъ именемъ Іѣрмола. родомъ, с Креманна. сынъ Васил(ь) евъ. с(вя)щенника. Креманецкоз(о). И дана быс(тъ) сіа книга ѡ пана Ѡлександра. въ храмъ пр(е)ч(и)стѣя вл(а)д(ы)ч(и)ца Б(огороди)ца. въ имѣнныи его м(и)л(о)сти в Жировичох. вѣчно и непорѣжно. въ честь и во хвалѣу Г(оспод)юу Б(ог)юу. и пр(е)ч(и) стои его м(а)т(е)ри. и всѣмъ с(вя)тымъ амин(ь). Laro арасіоје дѣ еілтѣс: Господо и братя чтите Б(о)га ради исправляючи а моего хоудоуміа не клините. Амин(ь).
52.	Michailas, kilęs iš „Kremenco Vasiljevo“ (broliis); diakas	1545 m. Aleksandro Soltano Aleksandraičio užsakymu Šeškinės dvare perrašė <i>Teotokarioną (Bogorodničiką)</i> , kuris buvo saugomas Žirovičių vienuolynе; RMA Sibiro sk. Tichomirovo rink. nr. 11.	Изволеніємъ Ѡ(т)ца, и хотѣніємъ С(ы)на и поспешенієм и дѣйствиємъ С(вя)т(о)го и животворящез(о) Д(у)ха. изволи са написати сіа книга, рекомыи Б(о)гвородичник под лѣтыты бож(ь)его нарженья. Ѡа.ф.мѣ. го (1545) годѣ. при державе г(о)с(у)д(а) ра Жиктимонта. Авгъс(та). корола пол(ь)скоз(о). великого кн(я)за литов'скогѣ. А повеленіємъ маршалка его м(и)л(о)сти. пана Александра Солтановича. А писана сіа книга оу двори его м(и)л(о)сти Шешкинах подле мѣста Виленс'коз(о), за рекою Велею. А писал еи діакъ именемъ Михайлѣу родомъ с Креман'ца, сынъ Васильевъ, св(я) священника. Креманіцког. И дана быс(тъ) сіа книга... [toliau nuplėstai]. ТИХОМИРОВ, М. <i>Описание Тихомировского...</i>

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikę įrašas ir/arba informacijos šaltinis
			<p>сoudити живых а м(е)ртвых, ал'бо такъ речи, праведных и грешных. И заплатоу давати каждому противъ слоужбы ег(о). А иже есть такъ изведен(а) таа то книга с(вя)таа Св(ан)г(е)ліа, ис преписками дробнаго писаніа. въ ичер'тахъ положенного. где знаменуеи са г'лава. то для людии законоу рым'ского, сиречь латинанъ. А иже есть прекладана изъ языка блгар'ского на мовоу роускою. то для лег'шог(о) вырозоумлена людоу хр(и)стіан'ского послитого. Ш томъ товаришѣ милый не скрѣби. але дрѣжи такъ, якъ есмо ти в переднемъ оужазаніи, а постановлен'номъ по кон'ци бл(а)говестіа ст(о)лпа Іван'нова означили. тое все радою пил'ност(б)ю и прилежаніемъ, выш'ше речен'ного, монаха Григоріа, архиман'дрита Пересопницкого, постановлен'но еси(ь). Прото иже есми еще недоумель, пре(э) несталосте розоума мосто. Был' бо мои разоумъ в тыа дни моуень якъ воды в рекоу приходящій из' горъ. И яко плъный былины ѿ вѣтровъ колеблемы. для троски сего мимойдоучого света. Прото жъ вышеречен'ныи смирен'ныи ар'химан'дритъ Григоріе, имель пил'ностъ и любовь к писанію сеи книги. котораа для пил'ности и любве его стварышла са. Якъ же и ан(о)ст(о)ль Павелъ, в римском послан(и)и, ѿ таковых пишеть мовачи. Братіе любации Б(ог)а все доброе естъ послѣшно. а на(и)болеи кто его ѿ то с пил'ност(и)ю проситъ. Як(о) же і Іван'нь св(ан)г(е)ліста ѿ тои посведчаючи пишеть в главе дѣ, а в зач(а)ле, мѢ. Всакому просаломоу боудеть дано. Я тыжь многогрешный, слоуга, або рабъ б(о)жій Михаило Василіевичъ с(ы)нь протопопы Саноцкого. того тыжь, и оучень. Надеючи са я, на тое слово тебе вл(а)д(ы)кы и Х(рист)а мосто, а не по моєи оуместности. але по добротѣ дан'нои мне ѿ тебе истин'наго Б(ог)а. похотель есми написати сію книгоу с(вя)тоую Св(ан)г(е)лію. наоую людоу мешкаючому в новомо тастамен'те, або в новом законѣ вѣры хр(и)ст(о)вы. котороу есми за помощоу б(о)жію и исписаль. накладымъ вышечписаной бл(а)говер'ной и хр(и)столубивой кн(я)г(и)ни Козминой Ивановича Жеславской. кн(я)г(и)нѣ Парасковіи възван'ной Настасѣ Юрьевны Гольшан'ского. Прото ж(е) прошоу вас с(вя)щен'ничи ѿци и діакони, и в'си которыи есте в клиросех причтен'ныи, слоугы ц(е)рк(о)вныи, если в кот(о)рой главе, либо зачале либо початкоу либо кон'ци изгроубихъ. с товаришемъ мовачи, ал'бо в помыслех сетосветных мыслачи, исправляите, а не эле речѣте писав'шемоу. Але просѣте Б(ог)а так(о) мовачи. Все нехаи боудеть бл(а)гооутодно и подобно твосму ч(е)л(ове)колюбомоу м(и)л(о)с(е)рдію. Тыжь и мен(е) Сп(а)се сл(а)си по милости твоєи, и по многым' щедробливостамъ твоимъ. и дай мнѣ да быхъ тебѣ единого истин'наго, Б(о)га. хвалиль, ѿ н(ы)нѣ, ажъ и до см(е)рти моєи. А за тымъ нехаи боудеть хвал(а) и честь, Б(о)гоу Шдоу. съ С(ы)ном и Д(у)хомъ, С(вя)тымъ на вѣки вѣчныи, славне, триваючемоу. Аминь.</p> <p><i>Пересопницке Евангеліе...</i>, с. 99–101.</p>

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
58.	Timofejus Kulikovičius	1562 m. Belyj Koveluje perrašė <i>Hirmologioną</i> .	ИІКАЛАЕЎ, М. <i>Палата кнігапісна́я...</i> , с. 224.
59.	Vasilijus Žugajevas (Haličietis) iš Jaroslavlio	1568 m. nurašė Skorinos <i>Rusėnų Biblijos</i> egzempliorių, su pratarme ir baigiamaisiais žodžiais; pasirašė vietoj Skorinos; RNB RS F. I.4.	Протожъ я Василей Жугаевъ с(ы)нь зъ Яросл(а)вля в лекарских науках докторъ [...] казал семи списати книгоу стого Юва рускым языком. Б(ог) оу ко чти и людем посполитым. къ науоченію... <i>Гісторыя беларускай...</i> , с. 396; <i>Франциск Скорина...</i> , с. 507.
60.	Moteijus (Matjašas), diakas	Perrašė 1569 m. <i>Šventųjų gyvenimų ir žodžių rinkinį</i> Korese, Voluineje; LMAVB RS F19-103.	Lar. 734v įrašas: Слава съвершителю Б(ог)оу давшему зачало и по зачали конецъ. Списана быс(ть) с(я) книга глаголемаа Съборникъ повеленіем и накладом б(ла) гочествяго и хр(и)столубяго, кн(я)са Богъша въ с(вя)т(е)мъ крещеніи нареченнаго Евфаміа. Въ гради б(о)гомспаеаеом Корци : роукою многогръшнаго и непотреб'наго Матъаша д(б)лчка. По спасител'ном нароженіи Г(оспод)а Б(ог)а и Сл(а)са нашего Ів(суса) Х(рист)а рокъ. ѿФѿѢ (1569) м(е)с(я)да декавра Ѡ на зачатіе с(вя)т(ы)а Анны. Но господіе и ѿцы прочитающе сію книгѣ исправляйте. а мене гръшнаго не клинѣте. Да и вы ѿ Г(оспод)а Б(ог)а прощеніе примете амин(ь).
II. TEKSTO REDAKTORIUS			
1.	Ignatas, diakonas	Tikrino perrašoma <i>Prologų rugsėjui–vasariui</i> 1512 m., LMAVB RS F19-95; arba perrašė dalį teksto Vilniuje.	Слѣдовалъ діаконъ Игнагъ ѿ Вилни.
III. DAILININKAI, ĮRĖŠĖJAI			
1.	Mikita, dailininkas	Manoma, kad iliustravo <i>Evangelijų</i> , XIV a. vid., RVB RS Rum. 113.	Lar.1v, miniatiūroje įrašas smulkia rašysena, ustavu, skirtingai nei raštininkų rankos: п(и) салъ Микита рукою гр(е)шною. <i>Сводный каталог...</i> , с. 256–258.
2.	Jokūbas iš Bistryčios, kanonų teisės bakalauras, studijavo Krokuvoje	1482 m. rektorato aktuose fiksuota sutartis, kad Baltramiejus iš Biečo išmokys jį už 3 florenų atlygi puošti knygas <i>auksu ir gėlėmis</i> .	<i>Słownik prasowników...</i> , p. 37.

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
3.	<p>Złotkowski Janas (m. po 1493) reguliarusis kanauninkas, iluminatorius, rašovas (<i>kopista</i>)</p>	<p>Dirbo Kazimiero Jogailaičio kanceliarijoje raštininku (<i>notarius</i>). 1469 m. įstojo į reguliariųjų kanauninkų vienuolyną Trzemeszne, ten iluminavo knygas. Dirbo karališkajam dvarui: 1491 m. nukopijavo <i>Maldyną</i> Aleksandriui; 1490 m. <i>Mišiolą</i> ir 1493 m. <i>Pontifikalą</i> Frydrichui Jogailaičiui.</p>	<p>MIODŃSKA, B. <i>Matopolskie malarstwo...</i>, p. 61–62, 225 ir kt.</p>
4.	<p>Motiejus iš Drohičino, dailininkas- miniaturistas; katedralistas, t. y. kaligrafišškai rašantis kopiotojas, perrašinėtojas; dar kitur vadinamas iluminuotoju</p>	<p>1. 1493 07 29 Venclovas, katedros raštininkas iš Krokuvos, už 9 vengriškus florenus privalejo perrašyti <i>Mišiolą</i> ant jo, knygų iluminatoriaus, pergamento. 2. Dirbo Krokuvos kapitulai, kurį laiką vadovavo jos iluminatorių grupei; priklausė Krokuvos dailininkų cechui, 1490–1493 m. buvo dailininkų cecho vyresniuoju. 3. 1499–1506 m. iluminavo <i>Gradualą</i> Jonui Albrechtui. 4. 1543 m., po Golušovičių klebono Pauliaus mirties, jam buvo atiduoti psalmynai, buvę Krokuvoje.</p>	<p>1. <i>Cracovia Lithuaniaorum...</i>, p. 81. 2. MIODŃSKA, B. <i>Matopolskie malarstwo...</i>, p. 49. 3. <i>Slownik pracowników...</i>, p. 549.</p>
5.	<p>Perfirijus, hieriejus</p>	<p>Įrašo <i>Prologą</i>, 1512 m., LMAVB RS F19-95.</p>	<p>переплетена быс(ть) сіа книга рѣскою іереа Прьфирія иж(е) в Любчи ѳзк. (1512) август(а), к.</p>

Nr.	Knygų meistrai	Knygos meistrystės faktai	Išlikęs įrašas ir/arba informacijos šaltinis
6.	<p>Vasilijus iš Voluinės, Sanoko hieriejus, Michailo Vasiljevičiaus, tėvas ir Vasilijaus Sanoke, knygos rašovo, pusbrolis</p>	<p>Įrašas <i>Apaštale</i> (XVI a. vid.), LeNB RS Akc. 2798, kad 1551 m. atnaujino jo įrišimą.</p>	<p>Rękopisy <i>cerkiewnoslowiańskie</i> ..., p. 32, nr. 69.</p>
7.	<p>Stanislovas Senickis, Vilniaus knygrišys</p>	<p>1569 m. sumokėjo kapitulai už žemės nuomą.</p>	<p>LMAVB RS F43-3231, lap. 1a.; LAUCEVIČIUS, E. <i>XV–XVIII a. knygyų įrišimai</i>..., p. 11, 18.</p>
8.	<p>Proncius (Pranciškus), Vilniaus knygrišys (<i>introligatores Francisco</i>)</p>	<p>1569 m. sumokėjo kapitulai už žemės nuomą; o Vilniaus kapitula jam sumokėjo 2 kapas 49 grašius už knygyų įrišimą.</p>	<p>LMAVB RS F43-3231, lap. 2a., 12–14; F43-3220, lap. 5; LAUCEVIČIUS, E. <i>XV–XVIII a. knygyų įrišimai</i>..., p. 11, 17.</p>

3 PRIEDAS. Knygos aprašo forma

1.	Pavadinimas	
2.	Signatūra	
3.	Data	
4.	Kalba	
5.	Tipas	
6.	Kilmės vieta	
7.	Skriptorius	
8.	Rankų skaičius	
9.	Lapų skaičius	
10.	Paginacija (foliacija)	
11.	Lankai	
12.	Pagrindas	
13.	Vandenženklis	
14.	Knygos formatas	
15.	Įrišimas, jo papuošimai	
16.	Lapo dydis	
17.	Teksto lauko dydis	
18.	Skilčių skaičius	
19.	Paraščių plotis	
20.	Linijų subraižymas	
21.	Rašalas	
22.	Inicialinės raidės	
23.	Eilučių skaičius	
24.	Skyryba	
25.	Rašto tipas, ypatumai	
26.	Atsklandos, užsklandos	
27.	Miniatiūros, puošyba	
28.	Knygos dalys	
29.	Informacinis aparatas	
30.	Marginalijos	
31.	Knygos istorija	
32.	Knygos užsakovas	

4 PRIEDAS. Paveikslai.

1 PAVEIKSLAS. Ženklai rubrikatoriui (rubrikos tekstas).
LNMMB RS Cyr. Ms. C. 2, lap. 253r.

2 PAVEIKSLAS. Atsklandos šablono brėžinys.
LMAVB RS F22-79, lap. 1r.

3 PAVEIKSLAS. Defektuoto popieriaus pavyzdys.
LMAVB RS F19-109, lap. 590r.

4 PAVEIKSLAS. Stilius, XIII-XIV a. Nuotr. iš Kernavės
archeologijos ir istorijos muziejaus fondų.

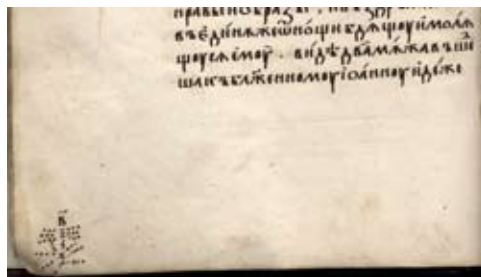
5 PAVEIKSLAS. Stilius, XV a.
Nuotr. iš LNM LDK VR fondų.

6 PAVEIKSLAS. Rašalinė (?), XV a.
Nuotr. iš LNM LDK VR fondų.

7 PAVEIKSLAS. Signatūros puošyba.
LMAVB RS F19-158, lap. 7v.

8 PAVEIKSLAS. Signatūros puošyba.
LMAVB RS F19-65, lap. 22v.

9 PAVEIKSLAS. Lietas centrinis gumburas.
LMAVB RS F22-102.

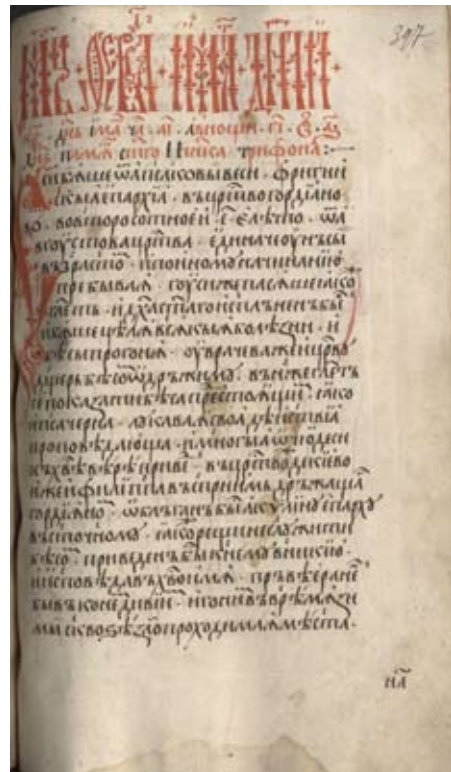
10 PAVEIKSLAS. Lieta užsegimo detalė.
LMAVB RS F22-102.

11 PAVEIKSLAS. Kaligrafiško pintinio rašto pavyzdys. LMAVB RS F19-17.

12 PAVEIKSLAS. Pintinio rašto pavyzdys. LMAVB RS F19-94, lap. 149v.

13 PAVEIKSLAS. Pintinio rašto pavyzdys. LMAVB RS F19-97, lap. 397.

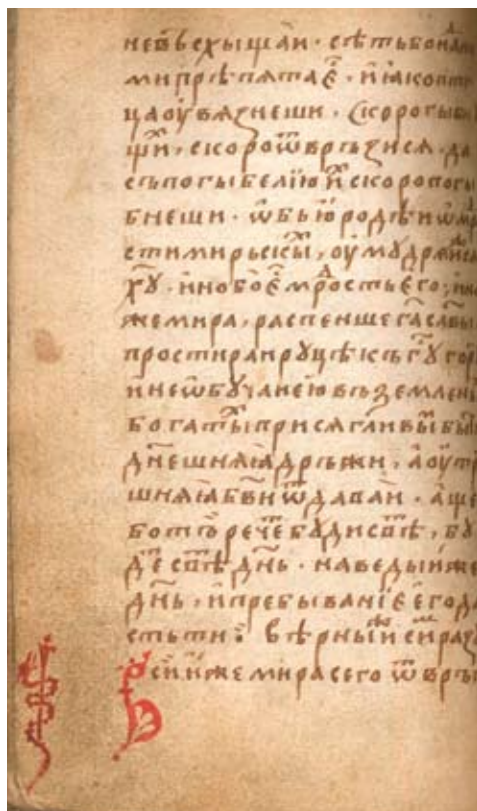
14 PAVEIKSLAS. Mažoji atsklanda ir ornamentinė eilutė. LMAVB RS F19-103, lap. 726v.

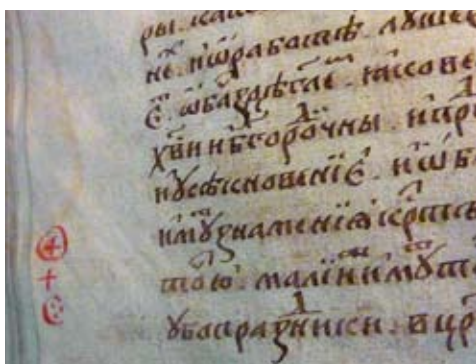
15 PAVEIKSLAS. Netilpęs tekstas. LMAVB RS F19-2, lap. 94r.

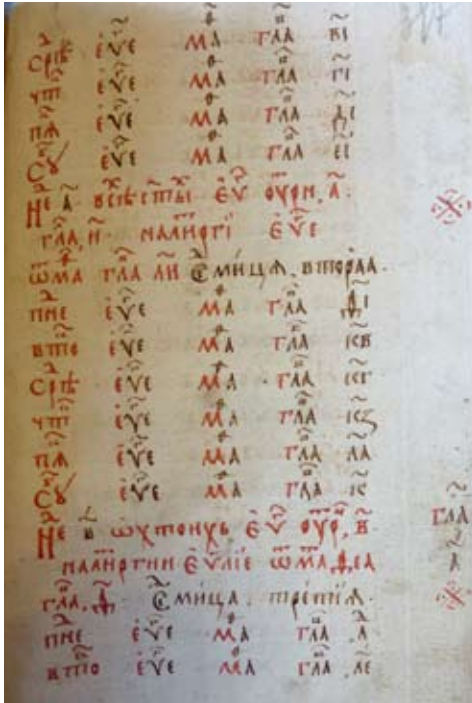
16 PAVEIKSLAS. Rubrikos pavyzdys. LMAVB RS F19-4, lap. 4r.

18 PAVEIKSLAS. Simbolis. LNMMB RSS Cyr. Ms. B. 5, lap. 148v.

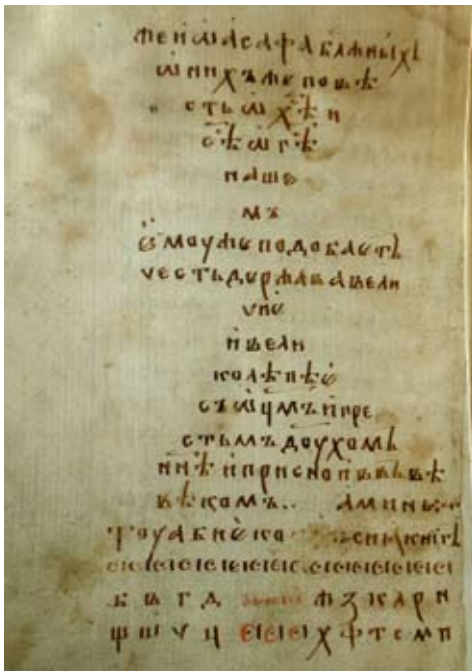
17 PAVEIKSLAS. Specialūs ženklai. LMAVB RS F19-204, lap. 41v.

19 PAVEIKSLAS. Nuorodų lentelė. LMAVB RS F21-803, lap. 397r.

20 PAVEIKSLAS. Užsklandos–varnelės pavyzdys. LMAVB RS F19-206, lap. 251v.

21 PAVEIKSLAS. Užsklanda–geometrinė figūra (kryžius). RMAVB RS Dobrochotovo rink. nr. 17.

22 PAVEIKSLAS. Kolofono pavyzdys. LMAVB RS F19-103, lap. 734v.

27 PAVEIKSLAS. Piešinys–portretas. LMAVB RS F 19-103, lap. 259v.

29 PAVEIKSLAS. Mažoji atsklanda. LMAVB RS F19-3, lap. 44v.

28 PAVEIKSLAS. Dekoro elementai. RMAB RS Dobr. rink. nr. 10 (11.8.1), lap. 8r.

30 PAVEIKSLAS. Bizantinio-teratologinio stiliaus atsklanda. LMAVB RS F19-2, lap. 1r.

31 PAVEIKSLAS. Balkanų stiliaus atsklanda. LMAVB RS F19-109, lap. 242r.

32 PAVEIKSLAS. Balkanų stiliaus atsklanda.
LMAVB RS F19-80, lap. 3r.

33 PAVEIKSLAS. Balkanų stiliaus atsklanda.
LMAVB RS F19-38, lap. 13r.

34 PAVEIKSLAS. Balkanų stiliaus atsklanda.
LMAVB RS F19-100, lap. 1r.

35 PAVEIKSLAS. Neobizantinio stiliaus puošyba.
LMAVB RS F19-28, lap. 28v.

36 PAVEIKSLAS. Neobizantinio stiliaus puošyba.
LMAVB RS F19-28, lap. 50r.

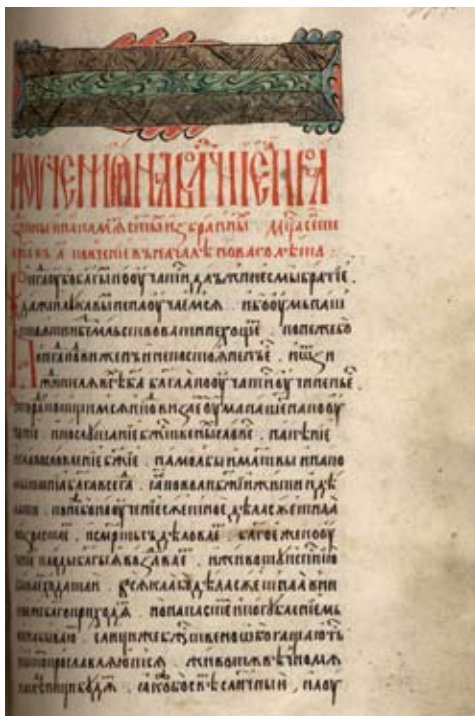
37 PAVEIKSLAS. Atsklanda, paišyta ant aukso.
LMAVB RS F19-27, lap. 2r.

38 PAVEIKSLAS. Mažoji neobizantinė atsklanda.
LMAVB RS F21-807, lap. 3r.

39 PAVEIKSLAS. Bizantinis-teratologinis inicialas.
LMAVB RS F19-4, lap. 6v.

40 PAVEIKSLAS. Atsklandų įvairovė.
LMAVB RS F19-69, lap. 277r.

41 PAVEIKSLAS. Balkanų stiliaus inicialinė raidė.
LMAVB RS F21-809, lap. 256r.

42 PAVEIKSLAS. Neobizantinis inicialas.
LMAVB RS F19-258, lap. 20v.

43 PAVEIKSLAS. Inicialo pavyzdys.
LMAVB RS F19-86, lap. 248r.

